

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Mehmet Azimli

Hız. Ali Neslinin İsyamları

x. yüzyıla kadar
şii karakterli hareketler

CİZGİ

HZ. ALİ
NESLİNİN İSYANLARI
X. YY'A KADAR
Şİİ KARAKTERLİ HAREKETLER

Prof. Dr. Mehmet Azimli

Prof. Dr. Mehmet AZİMLİ

1968 yılında Sille'de (Konya) doğdu. İlköğrenimini Sille İlkokulu'nda, orta öğrenimini Konya İHL'de tamamladı. 1991'de Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 1991-1998 yılları arasında Ordu-Ulubey İHL'de ve Konya-Karapınar

İHL'de çalıştı. Selçuk Üniversitesi'nde 1994'te yüksek lisansını, 1999'da doktorasını tamamladı. 1998-2012 yılları arası Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde İslam Tarihi Anabilimdalı'nda çalıştı. 2005 yılında doçent oldu. Yazdığı eserler yüzünden geciktirilen Profesörlük ünvanını 2013 yılında Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde aldı. Azimli, evli ve üç çocuk sahibi olup Arapça ve İngilizce bilmektedir. Yayınlanan elliden fazla makale ve uluslar arası sempozyum bildirisi yanında basılan eserleri şunlardır:

1. Abbasiler Dönemi Babek İsyanı, Ankara 2004.
2. Halifelik Tarihine Giriş, Konya 2012 (İkinci baskı).
3. Son Müderris, "Musa Kazım Efendi", Konya 2008.
4. Hz. Safvan b. Muattal, İstanbul 2008.
5. Hz. Ali Neslinin İsyanları-X. Yüzyıla Kadar Şii Karakterli Hareketler, Konya 2010 (Üçüncü baskı).
6. Diyarbakır ve Çevresinin Müslümanlaşma Süreci, Konya 2010.
7. Siyeri Farklı Okumak, Ankara 2013 (Beşinci baskı).
8. Dört Halifeyi Farklı Okumak-1, Hz. Ebu Bekir, Ankara, 2011.
9. Dört Halifeyi Farklı Okumak-2, Hz. Ömer, Ankara, 2012.
10. Tarih Yazıları, Ankara, 2013.

email: mehmetazimli@hotmail.com

HZ. ALİ
NESLİNİN İSYANLARI
X. YY'A KADAR
Şİİ KARAKTERLİ HAREKETLER

Prof.Dr. Mehmet Azimli

ÇİZGİ
YAYINLARI

Çizgi Kitabevi Yayınları: 235

Tarih

•

Genel Yayın Yönetmeni

Mahmut Arlı

•

Çizgi Kitabevi

2. Baskı

Mart 2013

•

ISBN: 978-605-5999-67-4

Yayıncı Sertifika No:17536

•

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

- Cataloging in Publication Data(CIP) -

AZİMLİ, Mehmet

Hiz. Ali Neslinin İsyanları

X. Yüzyıla kadar Şii Karakterli Hareketler

•

ANAHTAR KAVRAMLAR

- Key Concepts -

Tarih, İslam Tarihi, Şia

History, Muallim History, The Shi'a,

•

Baskıya Ön Hazırlık: Çizgi Kitabevi Yayınları

Baskı: Sebat Ofset

Matbaacılar Sitesi Yayın Cd. No: 2 KONYA

+90332 342 01 53 SN: 16198 B.T.: Şubat 2013

•

ÇİZGİ KİTABEVİ

Sahibiata Mahallesi

Mimar Muzaffer Caddesi

Helvacıoğlu Apt. No:41/1 – KONYA

Tel: 0332 353 62 65 – 353 62 66

Faks: 0332 353 10 22

www.cizgikitabevi.com

*Çalışmamı, eşim Hülya,
oğlum Musa Kazım
ve kızım Hacibe Sena'ya,
ithaf ediyorum.*

Önsöz

On dört asırlık İslam tarihinde en uzun ve en önemli isyan hareketini araştırırsak karşımıza Hz. Ali taraftarlığını ön plana alan Şia hareketi çıkmaktadır. Şia, gerçekleştirdiği gerek başarılı gerek başarısız birçok isyanla İslam Tarihinin en önemli ve en uzun süren muhalefet hareketidir. İslam Tarihinin iki köklü imparatorluğu olan Emeviler ve Abbasiler döneminde birçok değişik fikirdeki gruplar, isyan hareketlerinde bulunsalar da, en fazla ses getiren ve isyanlarını etkili sonuçlara dönüştürebilenler Şiî hareketler olmuştur. Bu isyanların birçok sebepleri sayılabilir. Ancak Şia tarafından gerçekleştirilen isyanların daha çok siyasi isyanlar olduğunu burada vurgulamak istiyoruz.

Emeviler döneminde gerçekleşen ve çok yankı uyandıran sayılı birkaç başarısız isyandan sonra Emevileri yıkılışa götüren isyan olan Abbasi isyanı bir nevi Şiî karakter taşıyan isyandır. Fakat büyük umutlarla bu ayaklanmanın gerçekleşmesine destek sağlayan Şia, tam bir hayal kırıklığına uğramıştır. Çünkü ele geçirmeyi düşündüğü hilafeti, Abbasilere kaptırmıştır.

Bu durumun ardından Şia, arka arkaya Abbasi coğrafyasının her tarafında birçok başarısız isyanlar gerçekleştirmiştir. Bu isyanlar ne kadar güçlü olursa olsun, merkezî hilafetin güçlü olması sebebiyle başarısız olmuştur. Ancak merkezi hilafetin zayıflamasından sonraki yıllarda Şiî isyanların başarısı artmış, ilk önce Abbasilerin yayıldığı coğrafyanın uç noktalarında, daha sonra ise merkeze yakın yerlerde, hatta merkez Bağdat'ta Şiî tandaslı devletler oluşturulmuştur. İş o kadar büyümüştür ki artık Sünnî hilafet, Şiî bir hanedanın emrinde kukla bir makama dönüşmüştür. Dahası merkezi Sünnî hilafete karşı ilk defa Şiî bir hilafet kurulmuştur. Bu başarılar sonucu İslam coğrafyasının her tarafını kaplayan Şiî etki yüzünden, X. Yüzyıla “*Şiî yüzyılı*” denilmektedir.

Şia ve Ehl-i Beyt tanımlamalarında çok farklı düşünceler olabilecektir. Biz çalışmamızda tanımlama zorluğundan dolayı

Şia'yı, Hz. Ali soyunun davasını devam ettirmek isteyen, bu soyun haklılığını savunan herkese şamil kılıyor, bu yelpazedeki her grup için anlıyor ve bu düşünceye şu veya bu şekilde irtibatı olan bütün siyasi hareketleri burada incelemek istiyoruz. Ehl-i Beyti de Hz. Ali neslinden gelen herkes için kullanıyoruz.

Bu çalışmamızda Abbasilerin kuruluşu olan M. 750 tarihinden itibaren M. 1000 yılına kadar ki dönemde meydana gelen Ali Nesli adına yapılan hareketleri incelemek istiyoruz. Kitabın ilk baskısı, yüksek lisans tezimizin adı olan “*X. yy'a Kadar Şii Karakterli Hareketler*” şeklinde çıkmıştı. İkinci ve üçüncü baskıyı konular Hz. Ali neslinin adına hareket eden isyanları içermesinden dolayı yeni bir isimle basmaya karar verdik.

Hayırlı olması dileğiyle....

Prof. Dr. Mehmet AZİMLİ

Çorum - 2013

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	7
GİRİŞ	11
ŞİA'NIN ANLAM VE MENŞEİ	11
Kelime ve Terim Anlamı	11
Şiiliğin Ortaya Çıkışı	12
EMEVLER DÖNEMİNDE ŞİA'NIN DURUMU	17
Hucr b. Adiy Olayı	18
Hz. Hüseyin ve Kerbela Olayı	19
Tevvabûn Olayı	21
Muhtar es-Sekafi Hareketi	21
Zeyd b. Ali İsyanı	22
EMEVLERİN YIKILIŞINDA ŞİA'NIN ROLÜ	24

I. BÖLÜM

BAŞARISIZ Şİİ KARAKTERLİ HAREKETLER	29
Muhammet en-Nefsu'z-Zekeriyye İsyanı	34
İbrahim b. Abdullah İsyanı	50
Hüseyin b. Ali İsyanı	54
Yahya b. Abdullah İsyanı	57
İbn Tabataba İsyanı	59
Muhammet b. Kasım İsyanı	61
Yahya b. Ömer İsyanı	63
Hasan b. Zeyd İsyanı	64
İsmail b. Yusuf İsyanı	66
Zenc İsyanı	66
Ali Nesli'nin Müteferrik İsyanları	69

II. BÖLÜM

BAŞARILI Şİİ KARAKTERLİ HAREKETLER	73
İDRİSİLER	74
İdrisîler Devletinin Kuruluşu	76
İdris b. Abdullah (172-177/788-793)	77
İdris II. b. İdris (187-213/803-828)	79
Muhammet b. İdris II (213-221/828-835)	81
Ali b. Muhammet (221-234/835-848)	82
Yahya b. Muhammet (234-249/849-863)	82
Yahya II. b. Ali (249-252/863-866)	82

Ali II. b. Ömer (252-?/ 866-?).....	82
Yahya III. b Kasım b II. İdris (?-292/?-905).....	83
Yahya IV. b. İdris b. Ömer b. II. İdris (292-310/905-922).....	83
Fatımîlere Tâbi İdrisî Emirleri.....	84
Hasan b. Muhammet b. Kasım b. II. İdris (310-313/948-925).....	84
Ebu'l-Ayş Ahmet b. Kasım b. Muhammet (337-343/948-954).....	85
Hasan II. b. Kasım (343-375/954-985).....	85
İdrisîle Dönemi'ne Genel Bakış	86
KARMATÎLER	87
Karmatî İsyanı	87
Bahreyn Karmatîleri	88
Karmatîler ve Yapılanması	91
FATİMÎLER	94
Ubeydullah El-Mehdî	97
El-Mehdî Sonrası Fatimî Hilafeti	104
Fatimîler Dönemi'ne Genel Bakış	108
BÜVEYHÎLER	112
Büveyhîler Devletinin Kuruluş Yılları.....	113
Muizzu'd-Devle (334-356/945-969).....	115
İzzu'd-Devle (356-367/969-978).....	118
Adudu'd-Devle (367-372/978-983).....	120
Adudu'd-Devle Sonrası Büveyhîler.....	122
Büveyhîler Dönemi'ne Genel Bakış	125
SONUÇ	129
BİBLİYOGRAFYA	133

GİRİŞ

ŞİA'NIN ANLAM VE MENŞEİ

Kelime ve Terim Anlamı

Şia, sözlükte taraftar anlamına gelmektedir.¹ Kelime, Kur'an-ı Kerim'de de aynı anlamda kullanılmıştır: "...(*Musa*)... Orada kavga etmekte olan iki adam buldu; bu kendi **taraftarlarından**, şu da **düşmanlarından**..."² Kelimenin aynı anlamdaki kullanımı bizzat Hz. Ali tarafından da şu şekilde ifade edilmiştir: "...**Şia'ma** (taraftarlarıma) saldırdılar. Bir kısmını zulüm ve hile ile öldürdüler..."³

Terim olarak ise Şia, "Hz. Ali'nin nass ve vasiyet yolu ile imam olduğuna, dolayısıyla hilafetin onun hakkı olduğuna inanıp, hilafeti onun nesline mahsus kılan fikrî bir yöneliştir." şeklinde tarif edilebilir.⁴ Hilafetin Gadir-i Hum mevkiinde Hz. Peygamber tarafından Hz. Ali'ye bırakıldığına, imametin masmus, günah işlemeyen⁵ Alioğullarına ait olduğuna,⁶ imametin seçimle olan bir kurum değil, dinin esasına ait bir kurum olduğuna inananlar bu grubu oluştururlar.⁷ Şiiler, Sonuçta Hz. Ali'ye taraftar olanlar olup Hz. Ali'nin hilafetinin gizli açık nass ve vasiyete dayandığını ileri sürerler. Onlara göre imamet, onun oğullarından başkasının olamaz; şayet olursa ya zulümle ya da takiyye ile olur. İşte bu tarife uygun olarak Hz. Ali'ye taraftar olan kimselere Şiî denilir."⁸

¹ Isfehani, *el-Müfredat*, İstanbul, 1986, 397.

² Kasas, 15.

³ Bkz. *Nehcü-l Belağa*, Der; Seyyid Şerif Radi, Çev; Heyet, Ankara, 1990.

⁴ Mustafa, Nevin, *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, Çev; Vecdi Akyüz, İstanbul, 1990, 214.

⁵ Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, Çev; Heyet, İstanbul, 1986, II, 282.

⁶ İbn Haldun, *Tarih-u İbn Haldun*, Beyrut, 1971, III, 171; Muhammed Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, Çev; İhsan Süreyya Sırma, İstanbul, 1992, 144.

⁷ M. M. Şerif, *İslam Düşünce Tarihi*, Çev; Heyet, İstanbul, 1990, II, 361.

⁸ Şehristani, Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, Mısır, 1961, I, 146.

Bu nakledilen bilgiler ışığında; Şia'nın ıstılah anlamını şöyle tespit etmek mümkündür: Şia, Hz. Ali'nin halife seçilmesini isteyen bir harekettir⁹ ve Ali b. Ebi Talib'in, Hz. Peygamberden sonra nass ve vasiyetle halife olduğuna inanan, imametin kıyamete kadar Hz. Peygamberin kızı Fatıma soyundan çıkmayacağını ileri süren toplulukların¹⁰ müşterek adıdır.¹¹ Başka bir deyişle Şia, Hz. Ali'nin halifeliliği meselesini hareket noktası alarak İslam mezheplerinin büyük bir zümresine verilen isimdir.¹²

Şiiler, öteden beri Hz. Ali'yi diğer halifeler gibi değil özel yetkiye sahip birisi olarak düşünüyorlardı. Hz. Ali dışında herhangi birinin Müslümanları yönetme yetkisini Şia'nın baştan beri kabul etmediğini belirtmek gerekir.¹³ Müslüman fetihlerini kendi çıkarları için bloke eden müreffeh Emevi zümresine karşı olan bu hareket, Hz. Ali'nin şahsında billurlaştı ve Hz. Ali'ye bağlılık gösterdi. İşte bu harekete Şiilik dendi.¹⁴

Şiiliğin Ortaya Çıkışı

Şia'nın ortaya çıkışının tarihi konusunda ihtilaf bulunmaktadır. Bazı müellifler, Şia'nın ortaya çıkışını Hz. Peygamber dönemine kadar götürmek istemektedirler. Bu bağlamda Şia'yı İslam düşünce tarihinde en eski mezhep olarak kabul edip, onu Hz. Peygamber dönemine kadar çıkararak, Ebu Zer, Selman, Mikdat ve Ammar'a Şiî dendiğini belirtenler olduğu gibi, Şia'nın Ben-ü Saide (Hz. Ebu Bekir'in halife seçildiği toplantı yeri) olayından sonra ortaya çıktığını belirtenler de vardır. Bazı tarihçilere göre Şia'nın ortaya çıkışı Hz. Ali'nin halifeliliği dö-

⁹ Ahmet Akbulut, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri*, İstanbul, 1992, 101.

¹⁰ Şii fırkaların tasnifi konusunda bkz. Metin Bozan, *Şii Fırkaların Tasnifi*, Dicle Ün. İlahiyat Fak. Dergisi, Cilt. VI, Sayı. 1, Diyarbakır, 2004, s. 21.

¹¹ R. Strotmann, "Şia", *İA*, İstanbul, 1970, XI, 502; Ayrıca bkz. Hasan Onat, "Şiiliğin Doğuş Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1997, C. XXXVI, s. 81.

¹² Hasan Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Ankara, 1993, 15.

¹³ Şerif, II, 361.

¹⁴ Marshall G. S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, Çev; Heyet, İstanbul, 1993, I, 334.

nemidir. Bazılarına göre ise Şia'nın çıkışı bundan çok sonradır.¹⁵

Hız. Ebu Bekir ve Hız. Ömer devirlerinde meydana gelen bazı olaylar, daha o dönemde bir takım ayrımlar olduğunu hissettirmektedir. Hız. Ebu Bekir'in hilafeti konusunda Hız. Ali'nin Hız. Ebu Bekir'e karşı takındığı tavır, bir kısım ashabın onu desteklemesi¹⁶ ve bu minvalde gelişen bazı tartışma ve olaylar bunlardandır.¹⁷ Yine Hız. Ömer'in halifeliği döneminde hilafeti kastederek İbn Abbas'a söylediği: "*Kureyş, hilafet ve nübüvvet'in sizde (Haşimoğulları) birleşmesini istemiyor.*"¹⁸ şeklindeki sözlerden belli bir ayrım sezilse de, bunlar Şia'nın daha o zamanlar oluştuğunu göstermez kanaatindeyiz. Bilakis bu düşünceler, Arap örfünün etkisiyle kişilerin gönüllerinden geçen şeylerdir. Özellikle Hız. Ömer kendi döneminde bu gibi kamplamalara kesinlikle izin vermemiş, insanlar arasında çok dengeli ve mutedil bir yol izlemiştir.

Hulefa-i Raşidin döneminde Hız. Ali'nin çevresinde bir takım sahabe grubu varsa da, bunların siyasi bir hizbe dönüşmesi, Hız. Osman döneminde gelişen olaylar etrafında gelişen tarafgirlik sonucu ve Tahkim Olayı (Hız. Ali ve Muaviye'nin aralarında anlaşmazlığı gidermek için hakemin reyine başvurmaları) ile perçinleştiği söylenebilir.¹⁹ Hız. Osman'ın kendi akraba çevresine zaafından dolayı onları önemli mevkilere getirmesi, Ümeyyeoğullarının o günlerde bürokrasideki ağırlıkları ve Ümeyyeoğullarından valilerin baskıları malumdur. Bu olaylar özellikle Hız. Ali tarafından kabul edilmiyor ve tenkit ediliyordu. Böylece küçük de olsa bir Osman taraftarları (Şiat-u Osman) ve Hız. Ali'ye sevgi duyanlar (Şiat-u Ali) oluşmuştu. Hız. Osman'ın öldürülmesi ise Müslümanlar arasında bölünmelere ve Ali Şia'sının karşısında Osman'ın kanını talep edenler olarak nitelendirilebilecek şekilde Osman Şia'sının oluşmasını gerçek-

¹⁵ M. Ziyaeddin Rayyis, *İslam'da Siyasi Düşünce Tarihi*, Çev; Ahmet Sarıkaya, İstanbul, 1990, 95.

¹⁶ İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, Mısır, 1969, I, 6.

¹⁷ Yakubi, *Tarihu'l-Yakubi*, Beyrut, 1993, II, 9.

¹⁸ Taberi, *Tarihu't-Taberi*, Kahire, 1979, II, 577.

¹⁹ Mustafa İslamoğlu, *İmamlar ve Sultanlar*, İstanbul, 1990, 132.

leştirdi.²⁰ Böyle bir gruplaşmanın olduğunu Hz. Osman'ın cenezesini taşıyan birisinin: “*Ben Osman taraftarıyım.*” demesinden anlayabiliriz.²¹

Hız. Osman'a muhalefet eden grup, Hz. Ali'nin halifeligi döneminde onun etrafında toplandı.²² Şia'nın nüvesini oluşturan bu grup, Şia'nın Hz. Osman döneminde tarih sahnesine çıkmaya başladığının göstergesi olarak kabul edilebilir.²³ Hz. Ali'nin Kûfe'yi başkent yapmasından sonra ise bu grup burada toplanacaktır.²⁴ Böylece Hz. Osman'ın katledilmesiyle İslam toplumunun içerisinde iki ayrı grup ortaya çıkmış oldu. Birisi, katledilen halifenin yerine Medine halkının biatleriyle başa getirilen ve ashabın ileri gelenlerinin desteklediği Hz. Ali ve taraftarları, diğer tarafta Şam'daki konumunu sağlamlaştırmaya çalışan ve Hz. Ali'nin hilafete geçmesiyle makamının sarsılması korkusuna kapılan Muaviye b. Ebi Sufyan ve etrafındaki kimseler. Bu safhadan sonra Hz. Ali ve Muaviye mücadelesinde *Ali Şiası* ve *Muaviye Şiası* tabirleri kullanılır oldu.²⁵

Hız. Hasan'ın hilafeti kendi isteğiyle Muaviye'ye devretmesinden sonra Muaviye Şiası tabiri kullanılmaz oldu. Çünkü İslam toplumunun hâkimiyetini, Muaviye eline geçirmiş bulunuyordu. Devletin başında bulunmasından dolayı da onun taraftarlığını yapanların herhangi bir grubu oluşturmaları söz konusu değildi. Ancak Muaviye'nin yönetimine karşı duranlar, “Hz. Ali taraftarları anlamında ve mevcut yönetimi ellerinde tutanlara muhalefet edenler” manasında *Şiat-u Ulâ* veya *Şiat-u Ali* şeklinde isimlerini korumuşlardır.²⁶

Hız. Osman döneminde oluştuğunu kabul edebileceğimiz Şia, Emeviler döneminde meydana gelen Kûfe'nin başkentlik-

²⁰ Abdülaziz Duri, *İlk Dönem İslam Tarihi*, Çev; Hayrettin Yücesoy, İstanbul, 1991, 110.

²¹ İbn Sad, *et-Tabakatü'l-Kübra*, Beyrut, 1957, 179.

²² Muhammed Erşit el-Ukayli, *eş-Şia*, Amman, 1980, 56-57.

²³ Onat, “Şiiliğin Doğuş Meselesi”, 96.

²⁴ Bkz. Abdullah b. Ali el-Müsned, *el-Aleviyyun fi'l-Hicaz*, Kahire 1992, 31.

²⁵ Jules Welhausen, *İslam'ın ilk Döneminde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, Çev; Fikret Işıltan, Ankara, 1989, 89.

²⁶ Ahmet Ağırakça, *Emeviler Döneminde Kıyımlar*, İstanbul, 1992, 40.

ten düşürülerek zorla Emevîlere bağlanması ile arkasından gelen Kerbela ve Tevvabun hadiselerinden sonra kalpten kalıba girerek²⁷ kemikleşmiştir diyebiliriz.²⁸ Kûfelilerin ısrarla Hz. Ali'yi desteklenmesinin nedeni, onlara göre Hz. Ali'nin eyaletler içinde Irak'ı temsil etmesidir.²⁹ Kerbela Olayı ise Şia'nın siyasi hareketten dinî bir fırkaya dönüşmesinin başlangıcı olarak kabul edilebilir.³⁰ Bu dönemde meydana gelen öldürme dahil en sert yöntemler kullanılarak Hz. Ali taraftarlarının yok edilmeye çalışılması da Şia'nın kurumsallaşmasına yardım etmiştir.³¹

Şia, İslam tarihinde ana bünyeden koparak günümüze kadar gelebilmiş en önemli İslamî muhalefet yönelimlerinden biri olarak kabul edilir.³² Şia'nın oluşumuna mevalinin etkisi büyük olmuştur. Emevi döneminde aşağılanan, Müslüman olduğu halde kendilerinden cizye alınan mühtediler, Şia'yı desteklemiştir. Özellikle İbni Eş'as ayaklanmasında bunu görürüz.³³

Yahudi asıllı olduğu belirtilen İbni Sebe, Şia'nın fikri temelini ve merkezini kaydardığı ve ricat akidesini ve Yahudilikteki vesayet görüşünü ortaya koyarak: “*Ali'nin hakkını ilk üç halife gasp etmiştir. Osman'a karşı ayaklanın, Osman'ın eksiklerini anlatın.*”³⁴ dediği daha sonra da işi ileri götürerek, Hz. Ali'yi ilahlaştırmaya kadar dayandırdığı ve “*Ali öldü*” diyenlere: “*Valahi Ali'nin ölümüne inanmayız, 70 kere de ölse inanmayız, o gelecek ve yeryüzünü adaletle dolduracaktır*”³⁵ dediği nakledilir. Herne olursa olsun bu süreçler sonrası Şia ğulat kollara ayırmaya başlayacaktır.

Sonuçta bu kollar müzmin bir muhalefetin temsilcisi oldular. İlk yüzyılda Sünnî ve Şiî bilginler birbirlerinden güçlkle

²⁷ Hüseyin Algül, *İslam Tarihi*, İstanbul, 1986, III, 190.

²⁸ Welhausen, 90.

²⁹ Duri, 110.

³⁰ Akbulut, 102.

³¹ İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan*, Ankara, 1990, 246.

³² Mustafa Nevin, 214.

³³ Hasan Onat, “*Emevi Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*”, Ankara, 1993, 10.

³⁴ Şerif, II, 361.

³⁵ Hasen, İbrahim Hasen, *İslam Tarihi*, Çev; Heyet, İstanbul, 1989, II, 79.

ayırt edilirdi. Bu ayırım sonraları büyüdü. Müslüman çoğunluğu “ilk önce ayrıntılardaki ihtilafın hoş görülmesi şeklinde özetlenebilecek dikkate değer uzlaşmaya, ardından da toplumun ana meselelerde birleştiği zaman, farklılıkların varlığının toplumsal yaşamın zenginliği ve Allah’ın bereketlerinden biri olarak şükranla kabul edilmesi” kavrayışına götüren olgu önemli idi. Buna mukabil Şia’yı verimsiz muhalefete yönelten de bu cemaat şuurunun reddi oldu.³⁶ Bu yüzden, Şia’nın iddia ve çabaları tam bir sonuç getiremedi. Sonunda Şii devletler kurulmuşsa da halifelik ele geçirilememiş,³⁷ Fatımiler’de olduğu gibi Şii bir halifeliği kurulmuşsa da bu genel kabul görmemiş, bölgesel ve belli kitlelere mahsus kalmıştır.

Şia’nın genel bir tasnifini şöyle yapabiliriz:

1- Hz. Ali’nin halifeliğinden önceki Şia; bu dönemde Hz. Ali’ye sempati duyanlar vardır, ama genel anlamda toplum içinde bir ayırım yoktur.

2- Hz. Ali’nin halifeliği dönemindeki Şia; bu dönemde artık biraz ayrışmalar başlamıştır. Buna rağmen Hz. Ali, gulat gruplaşmalara imkân tanımamıştır.

3- Hz. Ali sonrasıdır ki bu dönemde mutedil olanlar olduğu gibi aşırılarda vardır.³⁸ Bazı araştırmacılar da Hz. Ali zamanındaki Şia ile daha sonraki Mufaddile, Sâbbe, Galiye, Keysaniye, Zeydiyye, İmamiyye gibi fırkaları birbirinden ayırmaktadırlar.³⁹ Sonraki dönemlerde ortaya çıkan Mukannaiyye, İsmailiye, Karmatîler gibi gulat sayabileceğimiz gruplar ise bulundukları bölgelerde topluma dehşet salmışlardır.⁴⁰ Bunlar içinde bazıları Hz. Peygamber’in ruhunun Hz. Ali’den diğer imamlara geçtiğini savunmaktadırlar.⁴¹

³⁶ Gibb Hamilton, *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, Çev; Heyet, İstanbul, 1991, 217.

³⁷ Ömer Faruk, *The Abbasid Caliphate*, Bağdat, 1969, 212.

³⁸ Zübeyir Yetik, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, İstanbul, 1990, 103.

³⁹ Neşet Çağatay, İbrahim Ağâh Çubukçu, *İslam Mezhep Tarihi*, Ankara, 1976, 52.

⁴⁰ Algül, III, 373.

⁴¹ Van Vloten, Gerlof, *Araştırmalar*, Çev; M. Said Hatiboğlu, Ankara, 1986, 59.

EMEVİLER DÖNEMİNDE ŞİA’NIN DURUMU

Abbasiler dönemi Hz. Ali neslinin hareketlerini anlayabilmek için Emeviler dönemi Şiî hareketlerine ve bunların çıkış sebeplerine kısaca göz atmak gerekmektedir.⁴²

Hız. Osman’ın vefatından sonra Hız. Ali’nin başa geçmesi, Hız. Osman döneminde bürokrasiyi ellerine geçirmiş olan Ümeyyeoğullarını öfkelenendirirken, Hız. Ali taraftarlarını sevin-dirmişti. Bir anlamda Hız. Osman’ın vefatıyla şimdiye kadar Ümeyyeoğulları ile Haşimoğulları arasındaki üstü kapalı tutulan rekabet gün yüzüne çıktı. Topluluklar bu iki kabile mensupları etrafında gruplaşmaya başladı. Cemel ve Sıffin Savaşları bu ayrımı iyice körükledi. Özellikle Sıffin Savaşı’nda bu ayrımı net olarak görebiliyoruz. Bu savaşlarda iki taraftan binlerce kişi öldü. Daha sonra Hız. Ali’nin öldürölmesi ve oğlu Hasan’ın hilafeti Muaviye’ye devretmesi ile Ali taraftarları, bir muhalefet bloğu oluşturmaya başladılar. Bu durumun oluşmasında Muaviye’nin Hız. Ali neslini sindirmek için başvurduğu Hız. Ali’nin minberlerde lanetlenmesi gibi olayların da etkisi vardı.

Emeviler döneminde özellikle Irak Bölgesi Ali taraftarlarının merkezi konumundaydı. Bunda Hız. Ali tarafından başkent yapılan Kûfe’nin başkentlikten düşürölmesinin de etkisi büyüktü. Kûfe’nin Şia’yı tutmasının bir sebeplerinden biri, Kûfe ahalisinin çoğunun İranlı olması idi. İranlılar yıllarca babadan oğula geçen bir yönetim biçimi olan saltanatla yönetildiklerinden veraset ilkesini bilmekteydiler. Hız. Muhammed’in oğlu olmadığına göre halifeliliğin, damadı Hız. Ali’ye geçmesi gerekiyordu ve onlar krallarda gördükleri ulûhiyeti buraya taşıdılar.⁴³ Ayrıca Hız. Ali’nin oğlu Hüseyin’in son İran Şahı Yezdcerd’in kızı Şahbanu ile evlendiği şeklindeki düşünce de bu mezhep (Şia) sahiplerine bölgede (Kûfe’de) halkın milli ve siyasi teveccühünü kazandırdı. İranlılar artık bu nesle krallarının halefi ve

⁴² Bu konuda geniş bilgi için bkz. Onat, 11.

⁴³ Welhausen, 147.

varisi nazarı ile baktılar.⁴⁴ Irak Bölgesi'ndeki Emevi valisi Ziyad b. Ebîhi'nin katı yönetimi de Şia'yı geriletmedi, bilakis sertleştirdi. Şiîlik kalpten kalıba girdi.⁴⁵ Bu yüzden bölgede Emevilere karşı yoğun ayaklanmalar gerçekleşti.

Aslında Emeviler döneminde Emevilere düşman üç grup vardı. Medine halkı, Şia ve Hariciler. Zaman içinde diğerleri zayıflarken Şia taraftar buldu.⁴⁶ Emevilerin baskıcı politikaları, ilk başta kendilerini destekleyen eşrafı da Şiîliğe meylettirmişti.⁴⁷

Şimdi Emeviler döneminde meydana gelen Şii karakter taşıyan hareketlere kısaca göz atmak istiyoruz.

Hucr b. Adiy Olayı

Hucr b. Adiy Olayı, Emevi dönemi Şia'sının ilk isyanı olarak değerlendirilebilecek önemli hareketlerinden biridir. Huçr b. Adiy, sahabeden olup Hz. Peygamber'in sağlığında Müslüman olmuş, Hz. Ali zamanında ise onun tarafında yer almıştı. Hz. Ali'nin vefatını müteakip Hz. Hasan'a destek vermiş ve Hz. Hasan'ın iktidarı Muaviye'ye devretmesine karşı çıkmıştır.⁴⁸ Muaviye'nin iktidarı ele geçirmesinden sonra muhalefetini içten içe devam ettiriyordu.⁴⁹

Muaviye, saltanatı döneminde valilerine minberlerden Hz. Ali'ye lanet edilmesini emretmişti. Bundan dolayı Kûfe valisi Muğire b. Şube'de minberde Hz. Ali'yi lanetliyordu. Buna ilk karşı çıkan da Huçr oldu.⁵⁰ Fakat Muğire ona karşı yumuşak davrandı. Sebep olarak da: "*Muaviye'nin dünyası için kendisinin ahiretini boşa götüremeyeceğini*" söylüyordu.⁵¹ Muğire'den sonra Kûfe'ye vali olan Ziyat b. Ebîh'in Huçr'e karşı tavrı çok sert oldu. Ancak, bütün kolluk kuvvetlerini seferber etse de

⁴⁴ T.W. Arnold, *İntişarı İslam Tarihi*, Çev; Hasan Gündüzler, Ankara, 1982, 212.

⁴⁵ Welhausen, 116.

⁴⁶ Hasan, II, 289.

⁴⁷ Welhausen, 146.

⁴⁸ Bkz. Bahattin Varol, *Siyasallaşma Sürecinde Ehli Beyt*, Konya 2004, 182.

⁴⁹ Onat, 43-47.

⁵⁰ El-Ukayli, 73.

⁵¹ Taberi, III, 218.

Hucr'u yakalayamadı. Daha sonra verdiği eman karşılığında Hucr'u teslim alabildi ve onunla beraber hareket edenleri eman verdiği için öldürmeyerek 51/671'de Muaviye'ye gönderdi. Muaviye ise sahabeden bazılarının bütün uyarılarına rağmen, Hucr ve yanındakilerden sekizini öldürttü. Altısını da Hz. Ali'den berî olduklarını açıklamaları üzerine affetti. Olay, birçok sahabenin olduğu gibi, Hz. Aişe'nin de Muaviye'yi kınamasına sebep olmuştur.⁵²

Hız. Hüseýin ve Kerbela Olayı

Kerbela olayı, İslam tarihinin en dramatik olaylarından biridir. Bu olay, Hz. Ali nesli açısından bir dönüm noktası olmuş ve Şia'nın da yekvücut haline gelmesine, bir mezhep olarak kalıplaşmasına, sebep olmuştur.⁵³

Hız. Hüseýin, Muaviye'den sonra tahta geçen Yezit'e biat etmeyerek Mekke'ye gitmişti. Bu arada Kûfeliler kendisine mektuplar gönderiyorlar, bu mektuplarda ısrarla onu Kûfe'ye çağırıp Emevilerin zulmünden bıktıklarını, önderlerinin olmadığını, Kûfe'ye geldiği takdirde Emevi valisini Şam'a kadar kovayıp kendisine biat edeceklerini belirtiyorlardı.⁵⁴ Gelen mektuplar, Hz. Hüseýin'i zor durumda bırakmış ve Yezit'e karşı harekete geçmenin lüzumunu düşünerek, kendisinin buna kudretinin yeteceğini düşünmüştü.⁵⁵

Hız. Hüseýin, ilk önce amcasının oğlu Müslim b. Akil'i Kufe'ye göndererek durumu öğrenmek istedi. Müslim, Kûfe'ye giderek Kûfelilerden Hz. Hüseýin adına on sekiz bin kişiden biat aldı. Hız. Hüseýin, Müslim'den aldığı olumlu mektuplar üzerine aile fertleriyle 61/681'de Kûfe'ye doğru yola çıktı.⁵⁶ Birçok sahabe onu Kûfe'ye gitmemesi konusunda uyardıysa da Hz. Hüseýin, Kûfelilere söz verdiği için bu uyarıları dinlemedi. Ancak, Kûfelilerin, Ali Şia'sını mı yoksa bölgecilik anlamında

⁵² Yakubi, *Tarihu'l-Yakubi*, Beyrut, 1993, II, 141.

⁵³ Hasen, II, 85.

⁵⁴ Taberi, III, 305.

⁵⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, Çev; Zakir Kadiri Ugan, İstanbul, 1989, I, 549.

⁵⁶ El-Ukaylî, 76.

Irak Şia'sını mı (Küfecilik) tuttukları belli değildi. Çünkü Emevi kılıcını görünce hemen dağılıyorlardı.⁵⁷ Hz. Hüseyin, Kûfe yolunda karşılaştığı Şair Farazdak'ın: "*Küfelilerin kalpleri seninle, fakat kılıçları Umeyye oğullarıyla birlikte.*" sözüne rağmen verdiği sözden dolayı yoluna devam etti.⁵⁸

Bu arada Emevî halifesi Yezit, Kûfe'de ılımlı bir politika sergileyen valisini değiştirerek, yerine sertliği ile meşhur eski vali Ziyat b. Ebih'in oğlu Ubeydullah b. Ziyad'ı atadı. İbn Ziyat Kufe'ye gelip Hz. Hüseyin'e taraf olanlara eziyetlere başlayınca Hz. Hüseyin'in vekili Müslim, yanına Hz. Hüseyin'e biat edenleri alarak Hz. Hüseyin gelmeden valinin sarayına doğru yürüdü. Fakat etrafındakiler korkup kaçtılar. Etrafında kimse kalmayınca Müslim bir eve sığınmak zorunda kaldı. Nihayet vali tarafından orada yakalatırılıp öldürüldü.⁵⁹

Hz. Hüseyin yetmiş iki kişilik aile fertleriyle Kûfe'ye doğru yoluna devam ederken, Kerbela'da İbn Ziyad'ın güçleri tarafından durduruldu ve Yezit'e biate zorlandı. Bunu kabul etmeyen Hz. Hüseyin'in Mekke'ye dönme çabaları da sonuç vermedi, sonuçta Hz. Hüseyin'in yetmiş iki kişilik ailesinin bütün erkekleri ile birlikte feci bir şekilde katledildi ve Hz. Hüseyin başı kesilerek Yezit'e götürüldü.⁶⁰

Kerbela katliamı, bütün Müslümanlarca nefretle kınanmış ve Emevi hanedanının buğz edilmesine sebep olmuştur. Hemen hemen bütün Müslüman tarihçiler bu olayda Emevileri haksız bulmaktadırlar.⁶¹ Kerbela'dan önce dağınık halde bulunan Hz. Ali yanlıları bu olayla birlikte saflarını sıklaştırmıştır. Artık bu olayla birlikte Şiîlik kalplere nüfuz etmiş ve ruhlarda derin bir inanç haline dönüşmüştür. Yine bu olayla birlikte Şiîlik, İranlılar arasında hızla yayılmıştır.

⁵⁷ Duri, I 13.

⁵⁸ Taberi, III, 296.

⁵⁹ Yakubi, II, 157; Ayrıca bkz. M. Asım Köksal, *H.z. Hüseyin ve Kerbela Faciası*, Ankara, 1979, 56.

⁶⁰ Yakubi, II, 163.

⁶¹ Hasen, II, 85-87.

Tevvabûn Hareketi

Kerbela olayından sonra Müslümanların öfkesi doruk noktasına ulaşmıştı. Özellikle Hz. Hüseyin'e söz verip onu Kûfe'ye getirttikten sonra yalnız bırakarak onun katledilmesine sebep olan kimseler, bir araya toplanıp pişmanlıklarını dile getirdiler ve tövbe ettiler. Bunlara "tövbe edenler" anlamında "*Tevvabûn*" denildi.

Bu grup, Kur'an'da ki: "*O halde sizleri yaratana tövbe ediniz ve bunun için nefislerinizi öldürünüz.*"⁶² ayetini temel alarak yola düştü. Hedefleri Hz. Hüseyin'in katillerinden intikam almaktı. Hz. Hüseyin'i yalnız bıraktıkları için kendilerini de suçlu gördüklerinden dolayı bunu telafi etmek amacıyla 65/684'de Şam'a doğru yürüdüler.⁶³ Yolda Hz. Hüseyin'in kabrini ziyaret edip ağladılar. Böylece Şia tarafından adet haline getirilen Kerbela ziyaretlerinin ilki gerçekleşmiş oldu. Nihayet Şam'dan gelen Emevi ordusu ile Aynulverde'de karşılaştılar. Otuz bin kişilik Ubeydullah b. Ziyad komutasındaki orduyla savaştılar, kahramanca direndiler, fakat sonunda mağlup oldular.⁶⁴

Sonuçta Kerbela Vakası'ndan sonra Hüseyin b. Ali'nin kanını talep adına ortaya çıkan Tevvabûn Hareketi pek çok acı hatıralarla birlikte tarihteki yerini almıştır.⁶⁵ Tevvabûn grubunu Şia kitlesinin ilk ve samimi insanları olarak değerlendirmek gerekir.⁶⁶

Muhtar es-Sekafi Hareketi

Muhtar es-Sekafi, Taifli birisi olup, liderlik arzusu ile değişik şeyler denemişti. Müslim b. Akil, Hz. Hüseyin adına harekete geçtiğinde onun yanında bulunuyordu. Bir ara Mekke'de emirliğini ilan eden Abdullah b. Zübeyir'in yanında bulunmak istese de, İbn Zübeyir tarafından reddedilince ayrılarak Kûfe'ye gelmiş, Tevvabun Hareketine katılan kimseleri ve Şiîleri toplama-

⁶² Bakara, 2/54.

⁶³ Varol, 185.

⁶⁴ Yakubi, II, 173.

⁶⁵ Onat, 88.

⁶⁶ Ağırakça, 208.

arak, kendisinin Hz. Ali'nin oğlu Muhammed el-Hanefiyye adına hareket ettiğini bildirerek onları ikna etmiş ve onlarla birleşerek 67/684'de Emevilerin elindeki Kûfe'yi ele geçirmişti.⁶⁷ Daha sonra Kûfe'den kurduğu orduyla, Emevilerin ordusunu yenmiş ve ordu komutanı olan Hz. Hüseyin'in katili, eski Kûfe valisi Ubeydullah b. Ziyad'ı öldürmüştür. Bu olay, Şiîlerin Muhtar'ın etrafında toplanmasını sağlamıştır.⁶⁸ Bu sırada Hicaz'da emirliğini ilan eden Abdullah b. Zübeyr, kardeşi Musab b. Zübeyr'i Muhtar'ın üzerine göndermiş ve Muhtar'ın ordusu yenilip, Muhtar da öldürülmüştür.

Muhtar, Beda (Allah'ın dilediğini değiştireceği) ve ricat (Muhammed b. Hanefiyye'nin geri döneceği) fikrini ortaya atmıştı. Muhammed el-Hanefiyye de yüce bilginin olduğunu, ilan edince,⁶⁹ Muhammed El-Hanefiyye Muhtar'a lanet etmişti.⁷⁰ Muhtar gibi Şia'yı çizgisinden saptıran kimseler yüzünden Şabî gibi âlimler: "*Dürüst Müslüman'a ve Beni Haşim'in dürüst insanına sevgi besle, Ancak Şiî olma.*" demişlerdir.⁷¹

Zeyd b. Ali İsyanı

Emeviler döneminde Şiî hareketler, yaklaşık yarım asırdan fazla bir duraklamadan sonra Emevilerin son zamanlarında Zeyd b. Ali ve oğlu Yahya ayaklanmalarıyla tekrar kendini gösterdi.⁷² Son ayaklanma ise Abdullah b. Muaviye tarafından gerçekleştirildi.⁷³ Son iki ayaklanma pek önem arz etmese de Zeyd b. Ali ayaklanması oldukça önem arz etmektedir.⁷⁴

Kerbela faciasından yaşı küçük olduğu için öldürülmekten kurtulan Hz. Hüseyin'in oğlu Ali'nin küçük oğlu olan Zeyd b. Ali, Medine'ye çekilip kendini ilime vermiş, bu arada ilim öğrenmek için Kûfe'ye ve Şam'a da gidip geliyordu. Ancak, özel-

⁶⁷ El-Ukaylî, 78.

⁶⁸ Yakubi, II, 176.

⁶⁹ Gerlof, 52.

⁷⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 501.

⁷¹ Gibb, 219.

⁷² Welhausen, 162.

⁷³ İbn Haldûn, *Tarih*, III, 110.

⁷⁴ El-Ukaylî, 86.

likle Şam'a geldiğinde Emevi halifesi Hişam b. Abdülmelik tarafından ağır hakaretlere uğruyor, özellikle dedesi Hüseyin'e yapılan hakaretlere dayanamıyordu. Hişam'ın yaptığı bu tahrikler ve nihayet Kûfelilerin kendisine biat etmek istemelerine güvenerek, 122/740'da ayaklandı. Hâlbuki tam hazırlanamamıştı. Kendisine kırk bin kişi biat etmişti. Fakat Hişam'ın Irak Valisi Yusuf b. Ömer'le tutuştuğu savaş sırasında Kûfeliler, dedesi Hz. Hüseyin'e yaptıkları gibi Zeyd'i terk ettiler. Bu savaşta Zeyd şehit oldu. Ordusu dağıldı. Cesedi yakılarak külleri Fırat Nehri'ne savruldu.⁷⁵ Bu olaydan yaklaşık on sene sonra patlak veren Şîî karakterli Abbasi isyanıyla, Emeviler tarih sahnesinden silindiler.

⁷⁵ Taberi, IV, 193.

EMEVİLERİN YIKILIŞINDA ŞİA'NIN ROLÜ

Emevilere muhalif fırkalardan sadece Şia, en çok direnen ve büyük teşkilatlar kurup mücadelesini devasa boyutlara ulaştırabilen bir fırkadır.⁷⁶ Teşkilatçılığı ve direnmesi ile Emevileri yıkan grup olarak Şia'yı gösterebiliriz. Şia, bu teşkilat sayesinde Emevilerin güçlü bölge valilerine rağmen gelişmiştir. Tabi ki bunda halk tabanında tutunabilmesinin, eskiden beri Haşimilere önem verilmesinin ve onların gerçek Ehl-i Beyt sayılmasının önemi büyüktür.⁷⁷ Şia, bu dönemde gerçekten güçlü çıkışlar yapmıştır. Fakat her seferinde Emeviler tarafından çok sert bir şekilde bu çıkışları bastırılmıştır.

Alioğullarına yapılan zulümler, Irak Bölgesi'ni özellikle Kûfelileri Şia'ya taraf olmaya itmişti. Emevilerin dinin menfaatine olup olmadığına bakmaksızın sadece kendilerinin menfaatlerini düşündükleri hususunun müşahade edildiği her yerde, artık ıslah hareketini ancak Hz. Peygamber neslinin yüksek zekâsından beklemek adet oldu. Emeviler adeta yangına körükle giderek, minberlerde Hz. Ali'yi lanetlerken, Muaviye'yi, "Allah'ın halifesi", Yezit'i "dindarların çobanı", Abdülmelik'i "doğru yolun imamı" ilan etmişlerdi.⁷⁸

Hucr b. Adiy ve arkadaşlarının katledilmesinden sonra gerçekleşen ve Hz. Peygamber'in torunu Hz. Hüseyin'in çocuklarıyla birlikte vahşi bir şekilde katledilmesiyle sonuçlanan Kerbela olayı, Emevilerin yıkılmasında büyük rol oynamıştır. Bu olayla birlikte Emeviler artık toplum gözünde suçlu ilan edilmişlerdi. İşte Kerbela Faciası'nın olması ile birlikte bütün Şiîler, Hüseyin'in intikamını seslendirdiler. Bu ses özellikle Arapların boyunduruğundan kurtulmayı gözetleyen İran asıllı Müslümanlardan yoğun biçimde yükseldi.⁷⁹

⁷⁶ Gerlof, 64.

⁷⁷ Ömer, 212.

⁷⁸ Gerlof, 42.

⁷⁹ Hasen, II, 87

Kerbela olayı, İran halkındaki milliyetçilik duygularını harekete geçirdi. Mevali de artık Ali taraftarıydı ve Şia'nın yanındaydı. Mevalinin büyük bölümünü meydana getiren İranlılar, devrik İran kralı III. Yazdgerd'in kızı Şehrubani ile evlendiğini düşündükleri Hz. Hüseyin'in şahsında Şia'ya adeta farsçılık gayretiyle de bağlandılar. Çünkü onlara göre Hz. Peygamber nesli ile onlar için önemli olan İran krallarının soyu birleşmişti. İleriki yıllarda Abbasiler özellikle İran'daki propagandalarında bunu kullanmışlardı.⁸⁰ Daha sonra Şia adına yapılan Tevvabun ve Muhtar ayaklanmaları Emevilere güçlü darbeler vurdu. Bunlardan sonra meydana gelen Hz. Hüseyin'in torunu Zeyd b. Ali ayaklanması ve sonucunda Zeyd'in öldürülmesi, artık işi doruğuna ulaştırmıştı. Bu ayaklanma sırasında Şia, İmamiyye ve Zeydiyye olarak ikiye ayrılmıştı.⁸¹ Emevilerin yıkılışı ve Abbasilerin kuruluşu sürecinde meydana gelen bir Abdullah b. Muaviye isyanı var ki, Şia ile ilgisi konusunda tereddütler bulunmaktadır. Bu isyan Abbasilerin ayaklanma süreci içinde kaybolmuş olup, çok da etkili ve ses getiren bir isyan olamamıştır.⁸²

İşte bu dönemlerde Hz. Ali neslinin çıkarlarına sahip çıkmaya teşvik gayesiyle teşkilatlanmış misyoner davetçiler olduğu gibi, istismarcı siyasetçilerin eksik olmadığını görüyoruz. Tabii ki bu istismarcı siyasetçiler ile Şia, adeta siyasi bir hizip haline gelmiş, bunun sonucu olarak da Rafizîler ve Gulat-ı Şia türemiştir.

Hız. Ali'nin oğullarından Hız. Hasan ve Hüseyin'in şehadetlerinden sonra diğer oğlu Muhammed el-Hanefiyye meşhur oldu. O adeta Şia'nın sembolü haline geldi. Nitekim özellikle Muhtar'ın, hareketini onun ismi üzerine bina ettiğini anlatmıştık. Muhammed el-Hanefiyye'den sonra Şia içinde liderliği oğlu Ebu Haşim almıştır ve Şiîler onun etrafında toplanmıştır. Ebu Haşim, Humeyme Bölgesi'ne geçerek hareketini burada devam ettirmiştir. Fakat Ebu Haşim, Abdülmelik b. Mervan tarafından zehirletilip öldürülmüştür. Ebu Haşim ölürken imameti taşıya-

⁸⁰ Hasen, II, 299.

⁸¹ Bahriye Üçok, *İslam Tarihi*, Ankara, 1979, 90.

⁸² Geniş bilgi için bkz. Varol, 175.

cak hiç kimse görememiş ve imameti amcaoğullarından (Abbasilerden) Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas'a devretmiştir. Bu arada kendi adına çalışanların isimlerini ve sırlarını da ona vermiştir.⁸³ Bu olay Şia tarihinin belki de en önemli olaylarından biridir. Artık imamet Abbasilerdedir.

Ebu Haşim'in Şia liderliğini, Muhammed b. Ali'ye bırakmasından sonra Hz. Ali'nin neslinden gelen Ehl-i Beyt ile Abbasiler ortak çalıştılar. Gerçi Ebu Haşim'in vasiyeti konusunda hakikat ispat edilemedi. Fakat Abbasiler hiç bir zaman gerçek niyetlerini ortaya koymadılar ve hep Ehl-i Beyt adına çalıştıklarını bildirdiler.⁸⁴ İleriki yıllarda Abbasiler, iktidarın gücünü ellerine geçirince Ali taraftarı olan herkesi dışlayacaklardır.⁸⁵

İmam Muhammed b. Ali, 100/718 yılında kendisine naipiler seçerek bunları İslam coğrafyasına özellikle de Horasan'a gönderdi. Bu naiplere yaptığı konuşmada şehirleri teker teker sayarak: "*Şam'a girmeniz mümkün değil orası Emevilerindir. Basralılar Osman'ı sever, Küfeliler ise Ali taraftarıdır. Siz Horasan'a gidin.*" dedi ve böylece Hz. Ali nesline karşı Abbasiler tarafından ilk tavır konmuş oldu.⁸⁶ Muhammed b. Ali, Horasan'a önem vermişti. Çünkü Horasan Şia açısından verimli bir bölge idi. Ziyad, Ubeydullah ve Haccac'ın zulmünden kaçan Iraklı Şiîler burada yuvalanmıştı. Yine Zeyd b. Ali'nin oğlu Yahya uzun müddet burada saklanabilmişti. Başta Merv şehri olmak üzere Horasan'daki Şiîler, Abbasi hareketine katıldılar.⁸⁷ Çünkü Abbasi naipleri biat alırken Hz. Peygamber'in ailesi adına biat alıyorlardı. İlk başta Hz. Peygamber sülalesi için çalıştıklarını belirten Abbasiler, daha sonra ahitlerini bozdular.⁸⁸

Abbasi lideri Muhammed b. Ali, naiplerini şehirlere gönderirken daveti Ehl-i Beyt adına yürütmelerini istemişti. Sloganları: "*İl-r-Rıza min Ali Muhammed-Muhammed ailesinin rızası*

⁸³ Hasen, II, 293

⁸⁴ El-Ukayli, 89.

⁸⁵ Robert Mantran, *İslam Yayılış Tarihi*, Çev; İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981, 119.

⁸⁶ Muhammed Hudari Bek, *Muhadaratü'l-Tarih'u-Ümemi'l-İslamiyye*, Beyrut, 1986, 14.

⁸⁷ El-Ukayli, 97.

⁸⁸ İbn Haldun, *Tarih*, II, 172

için.” olacaktı ve böylece biat alınacaktı.⁸⁹ Abbasilerin en güçlü davetçileri Horasan köylerini iki defa dolaşarak Şiîlerden destek almışlardı. Bu sebepten dolayı herkes Abbasi hareketini Şia hareketi zannediyor ve hararetle destekliyordu. Abbasi ordusunun özünü işte bu insanlar oluşturunuyordu ve Emevi Devletinin yıkılışını gerçekleştiren Abbasi hareketinde faal rol alanlar için “eş-Şia” tabiri kullanılmıştı.⁹⁰

Emevi devletinin yıkılışının kesinleştiği günlerde Haşimiler, Medine’deki Hasan soyundan olan Muhammed b. Abdullah (en-Nefsü’z- Zekiyye) etrafında toplanmışlar ve ona biat etmişlerdi. Bu biat edenler arasında sonradan Abbasi halifesi olacak olan Ebu Cafer Mansur da vardı.⁹¹ O dönemde en önemli Abbasi davetçilerinden olan Ebu Seleme el-Hallal ile Süleyman b. Kesir’in gönlünde de Hz. Peygamber neslinden birini başa geçirmek vardı.⁹² Bu iki şahıs sırf bu yüzden Abbasiler tarafından sonraki yıllarda öldürtülecektir. Böylece Abbasi devrimi kendi evlatlarını yiyecektir.⁹³

Sonuçta Emevi dönemi başarısız Şiî ayaklanmalarının meyvesini Abbasiler topladı. Abbasiler, halktaki Ehl-i Beyt sevgisi kullandılar ve Şiîler ise onlara öncülük ettiler, mücadele edip bu uğurda kanlarını akıttılar. Ancak sonuçta Abbasiler saltanatı ele geçirdiler.⁹⁴ Büyük uğraşlar ve Şia’nın yardımı sayesinde Emevi devletini deviren Abbasiler, Kûfe’de hilafete Ebu’l-Abbas Seffah’ı geçirdiler. Seffah’ın verdiği ilk hutbede Ehl-i Beyt’le ilgili ayetleri okuması, Şia’nın ne derece güçlü olduğunu göstermektedir.⁹⁵ Kur’an’dan ayetler okuyan⁹⁶ Ebu’l-Abbas, halkı ikna ederek Hz. Peygamber’in amcası olan dedeleri Hz. Abbas’tan dolayı kendilerinin de bu işte ortak olduğunu belirtiyordu.⁹⁷ Daha sonra konuşan Davud b. Ali şimdiye kadar

⁸⁹ Hasen, II, 297.

⁹⁰ Onat, 18.

⁹¹ İbnü’l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, 1995, V, 514.

⁹² Bkz. Abdullah b. Ali el-Müsned, 79.

⁹³ Hakkı Dursun Yıldız, “ Abbasiler”, *DİA*, İstanbul, 1991, VII, 31.

⁹⁴ Welhausen, 163

⁹⁵ Algül, II, 223

⁹⁶ Ahzap 33/33, Şura 42/ 23, Şuara 26/214, Haşr 59/7, Enfal 8/41.

⁹⁷ Taberi, IV, 346.

Haşimilerden iki halife geldiğini, birinin Hz. Ali, diğercinin ise Ebu'l-Abbas olduğunu söyleyerek Ebu'l-Abbas'a biat istedi. Fakat Abbasilerin bu legal dayanakları Hz. Ali soyundan gelenleri bertaraf etmek için yeterli derecede kesin dayanak olmaya kâfi gelmemekteydi.⁹⁸

Ali nesli ve Şiiler, Abbasi devrimi bitince Abbasilerin kendilerine Emevilerden daha az düşman olmadığını anladılar. İşte bu büyük şaşkınlık ve hayal kırıklığı dönemlerinde temel dini ve siyasi çağrışımlarıyla birlikte - Abbasilerden ayrılarak – Şia terimi yerleşmiş oldu.⁹⁹ Nihayet Emevi hilafetinin yıkılmasıyla birlikte Şia, Abbasiler ve Alevîler olmak üzere ikiye ayrıldılar.¹⁰⁰

⁹⁸ İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumlar Tarihi*, Ankara, 1984, 30.

⁹⁹ Şerif, II, 362.

¹⁰⁰ Sonra ikinci grup Hasanîler ve Hüseyinîler diye ikiye ayrılacaktır. Hüseyinîler, Hz. Hasan'ın hilafeti Muaviye'ye teslim etmesinden dolayı Hasanîleri suçlayacaklardır. Bkz. Ömer, 214.

I. BÖLÜM

BAŞARISIZ Şİİ KARAKTERLİ HAREKETLER

Alioğulları özellikle Kerbela Olayı'ndan sonra, hilafetteki haklarını hiçbir zaman unutmadılar. En büyük hedefleri hilafeti ele geçirmektir. Onlar, Emevileri devirmek ve hilafeti elde etmek için çok uğraşmışlardır. Bu çabalarının sonunda, Emeviler yıkılmasına rağmen kendilerinin adını kullanarak yönetimi ele geçiren amcaoğulları Abbasiler tarafından hilafetten uzaklaştırıldılar. Abbasiler, Şia'ya karşı ilk tavırlarını devlet kurulmadan önce ortaya koymuşlardır. Muhammed b. Ali, naiplerini beldele-re gönderirken (Diğer şehirleri saydıktan sonra): “*Kûfe'ye güvenmeyin, Çünkü orada Ali Şiası güçlüdür.*” diyordu.¹⁰¹ Abbasiler, Emevilere karşı propagandaları sırasında: “*Allah Resulü'nün Ehl-i Beyti adına*” biatler alırken, Kûfe'yi ele geçirdiklerinde, Alioğullarının adını kullanarak devirdikleri Emevilerin yerine kendilerini halife ilan etmişlerdir.

İlk Abbasi halifesi Seffah, ilk hutbesinde Allah'ın Ehl-i Beyt'e yardım ettiğini belirtip ve Emevilerden ileri gelenleri öldürünce: “*Ben Hüseyin ve öldürülen diğer Ali evlatlarına karşılık onları öldürenlerden 200 kişiyi öldürdüm. Amcazadem Zeyd b. Ali'ye karşılık Hişam'ın cesedini yaktım. Kardeşim İbrahim'e karşılık Mervan'ı öldürdüm.*”¹⁰² diyerek ilk başta Alioğullarının gönüllerini alsa da, aynı kişi sırf Alioğullarına sempati duydukları için Abbasi devletini kuruluşunda büyük emeği olan Ebu Seleme el-Hallal ve Süleyman b. Kesir'i öldürmüştü.¹⁰³

¹⁰¹ Hudari, 14.

¹⁰² Hasen, II, 386.

¹⁰³ İbn Haldun, Tarih, III, 176.

Bu durum karşısında Alioğulları genelde sakin kaldılar ve iktidara heveslenmediler; fakat çok geçmeden Abbasileri de Emeviler gibi değerlendirmeye başladılar.¹⁰⁴ Alioğulları bundan sonraki dönemde güçsüz oldukları zaman “imam” lakabıyla yetinerek, sessiz bir şekilde ticaretle uğraştılar. Zaman zaman da Abbasileri devirmek için ayaklandılar -özellikle Hasan oğulları- her yola başvurdular, her fırsatı değerlendirdiler. Çünkü halkın sevgisini kazanmışlar, özellikle Medine de güçlü bir topluluk meydana getirmişlerdi.

Alioğulları, Ebu Haşim’in vasiyeti ile yönetimi Abbasilere devredebilirken¹⁰⁵ Abbasiler, yönetimi bırakın devretmeyi, iktidarı ele geçirdikten sonra Alioğullarına eziyete başlamışlardı. Alioğulları, Abbasiler dönemindeki de en korkunç eziyetleri ikinci Abbasi halifesi Ebu Cafer Mansur döneminde çektiler. Ebu Cafer Mansur, arkalarında büyük bir kitle olmasından dolayı Ali evladının ayaklanabileceğinden endişe ediyordu. Alioğulları siyasetten çekilmişken, ilim ve ticaretle uğraşıyor-ken,¹⁰⁶ Ebu Cafer bunların üzerine üzerine gitti.¹⁰⁷ Ebu Cafer yaptığı bu eziyetlerden dolayı Şii Horasan halkından çekiniyordu. Olayları izah için onlara gönderdiği mektubunda: “*Sizler bizleri ihtilalimizde desteklediniz. Allah’ın izniyle Emeviler’den hilafeti aldık. Ama Alioğulları hilafeti ellerinde tutmayı beceremediler.*” diyordu.¹⁰⁸ Ebu Cafer Mansur dönemi Alioğulları için gerçekten zor günlerdi.¹⁰⁹ Alioğulları, yakalandıkları yerde cezalandırılıyorlardı. Abbasiler, özellikle Alioğulları’nın reislerini ele geçirip, Şii’lerin kalplerine korku vermek istiyorlardı.¹¹⁰ Ebu Cafer Mansur, her tarafta adamlar tutarak onları takip ettiriyor, böylece Şii Alioğullarını bu baskılarla bezdirip ümitsiz bırakmayı düşünüyordu. Fakat bu baskılar Alioğullarını bastır-

¹⁰⁴ Hasen, II, 425.

¹⁰⁵ Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, Çev; Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1979, 92.

¹⁰⁶ İbn Kesir, *el-Bidaye ve’n-Nihaye*, Beyrut, 1990, X, 80.

¹⁰⁷ İbnü’l-Cevzi, *el-Muntazam*, Beyrut, 1992, VIII, 90.

¹⁰⁸ İbnü’l-Esir, V, 533.

¹⁰⁹ Bkz. Muhammed Cevat, *Muğniyye, eş-Şiatu ve’l-Hakimun*, Beyrut, 1992, 145.

¹¹⁰ Mahmut Şakir, *et-Tarihu’l-İslami, (ed-Devletü’l-Abbasiyye)* Beyrut, 1991, IV, 17.

mak yerine Abbasiler dönemi en güçlü Şîî isyanlarına zemin oluşturunuyordu.¹¹¹

Ebu Cafer'in oğlu Mehdi yumuşak huylu birisiydi. Baskılara son verdi. Alioğullarını hapisten çıkardı. Babasının yaptığı zulümleri ortadan kaldırmaya çalıştı. Hasan b. Zeyd. b. Hasan b. Ali başta olmak üzere hapisteki Alioğulları liderlerini serbest bıraktı.¹¹² Bununla da yetinmeyip isyan eden İbrahim b. Abdullah'ın oğlu Hasan'a, hapisten çıktıktan sonra maaş bağladı ve babası Mansur'un Hz. Peygamber sülalesinin elinden aldığı Fedek arazilerini onlara geri verdi. Mansur'un ayaklanma sebebiyle Mekke ve Medine'ye koyduğu erzak ambargosunu kaldırdı.¹¹³ Mehdi, ayrıca zulme uğramış Alioğulları için Beytü'l-Mali'l-Mezalim'i (temyiz mahkemeleri) kurdu.¹¹⁴ Bütün bunlardan dolayı Mehdi döneminde en koyu Şîîler bile rejimle uzlaştı.¹¹⁵ Mehdi'nin oğlu Hadi dönemi ise Alioğulları için pek parlak geçmedi. Bu dönemde meydana gelen Fah Savaşı tarihe İkinci Kerbela adıyla geçmiştir.¹¹⁶ Mekke yakınlarında Abbasilerce kuşatılan Peygamber torunlarından kaçabilen ikisi hariç hepsi katledilmişti.¹¹⁷

Harun Reşit, halifeliğinin ilk zamanlarında Alioğullarına yumuşak davranmak istedi.¹¹⁸ Hapisteki Şîîlerden birçoğunu serbest bıraktı. Fakat Alioğulları radikal inanç ve mücadelelerinden vazgeçemediler. Yahya b. Abdullah Taberistan taraflarında ayaklandı. Harun ona eman verdiği halde sözünde durmadı ve onu hapse attı.¹¹⁹ Harun Reşit döneminde Şîa'nın VI. imam kabul ettiği Musa b. Cafer (Kazım) Hz. Peygamber'in kabri başında Hz. Peygamber'e hitaben: "*Ey Babam*" şeklinde hitabı üzerine: "*insanları kışkırtıyorsun.*" diye Harun Reşit tarafından

¹¹¹ Üçok, 96.

¹¹² Bkz. Muğniyye, 251.

¹¹³ İbnü'l-Cevzi, VIII, 294.

¹¹⁴ Algül, III, 268.

¹¹⁵ Hodgson, I, 245.

¹¹⁶ Bkz. Muğniyye, 154.

¹¹⁷ Mesûdi, *Mürûcû'z-Zeheb*, Beyrut, 1988, III, 337.

¹¹⁸ Bkz. Muğniyye, 155.

¹¹⁹ Isfehni, 390.

tutuklatıldı, Bağdat'a götürüldü, hapse atıldı, ölümüne kadar da hapiste kaldı.¹²⁰ Bu dönemde ayaklanan İdrisiler'e karşı bazı tedbirler aldıysa da, Harun Reşit bunlara karşı bir şey yapamadı ve ilk Şii devleti denilebilecek olan İdrisiler devleti kuruldu.

Alioğulları için belki de en rahat dönem Memun dönemi idi. Memun, Alioğullarına davranışlarında çok müsamahakâr idi. Hatta Memun bu konuda o kadar ileri gitti ki, Şia'nın imamlarından Ali er-Rıza'yı kendine veliaht tayin etti.¹²¹ Çocuklarını onun çocuklarıyla evlendirdi. Çevresine, Abbas ve Alioğullarını incelediğini, içlerinde en bilgili ve muttaki olarak onu gördüğünü söyledi. Ayrıca askerlerine emrederek Abbasi amblemi olan siyah elbiseyi çıkarıp, Şia'nın amblemi olan yeşil elbiseyi giyinmelerini emretti. Memun bunları yapınca Bağdat'taki Abbasisler isyan etti. Ali er-Rıza'nın 47 yaşında Tus'ta ölmesi¹²² üzerine mesele de kapanmış oldu. Memun Yemen'de kendisine karşı ayaklanan Şia'dan Abdurrahman b. Ahmed b. Abdullah b. Muhammed b. Ömer b. Ali b. Ebu Talib'e para göndererek ikna etti. Memun'un ne kadar iyi niyetli olduğunu kendinden sonraki halife Mutasım'a yaptığı vasiyette görüyoruz: *"Emiru'l-Müminin Ali'nin evlatları senin amca çocuklarıdır. Onlara iyi davran, kötülerini bağışla, onlara her yıl ihsanda bulun, zira onların senin üzerinde hakları vardır..."*¹²³

Mütevekkil dönemi Alioğulları için gerçekten zor bir dönemdi. Mütevekkil 236/850 tarihinde Kerbela'ya ziyareti yasakladı, Kerbela'daki Hz. Hüseyin'in kabrini yıktırttı. Hatta daha da ileri giderek Kerbela'nın toprağını sürdürttü ve ekin ektirtti. Hz. Ali'yi sevenleri bulduğu yerde öldürtüp, mallarını müsadere etti. Mütevekkil toplantılarında Hz. Ali ile alay edenleri bulundurur ve bundan büyük neşe duyardı. Bir seferinde Mütevekkil'in içki sofrasında birisi, karnına yastık koyarak, başı dazlak bir şekilde Hz. Ali'yi taklit etmeye çalıştı. Ancak, Mütevekkilin oğlu Muntasır'ın canı sıkılarak adamı tehdit etti ve yerine oturt-

¹²⁰ Hudari, 104.

¹²¹ Bkz. Abdullah b. Ali el-Müsned, 244.

¹²² Mesudi, IV, 5

¹²³ Taberi, V, 196.

tu. Mütevekkil olaya müdahale edince oğlu Muntasır: “*Bu köpeğin taklit ettiği şahıs senin amcaoğlundur. Senin şu andaki şanın şerefine onun sayesinde.*” demişti. Fakat Mütevekkil buna aldırmadan eğlenceyi devam ettirmişti. Mütevekkil, kendinden önceki halifelerden Memun, Mutasım ve Vasık’a Alioğullarına yumuşak davrandılar diye çok kızardı.¹²⁴

Mütevekkil’in oğlu Muntasır, bu sebepten babasının öldürülmesine taraf oldu ve halifelığa geçti. Muntasır, Hz. Ali soyuna yardımlar yapmıştır. Fakat altı ay sonra zehirleterek öldürmüştür. Abbasiler döneminde, Alioğulları için Muntasır dönemi gibi Alioğullarının rahatladığı, mallarını alabildikleri dönemler olduğu gibi,¹²⁵ Mutezz gibi halifeler döneminde topluca sürgün edilmişlerdi.¹²⁶

Genel olarak bakarsak aslında, yönetimi ele geçirdikten sonra Abbasiler, halkı tam bir hayal kırıklığına uğrattılar. Hz. Peygamber’in çocuklarına bazı dönemlerde çok eziyet ettiler. Bu dönemde Alioğulları için öyle zulüm dönemleri gelmiştir ki, bazı zamanlar toplumda ikinci sınıf insan olarak kabul edilmişlerdir. Abbasi halifeleri tarafından valilere emredilerek Alioğullarının hukuki yükümlülükten yoksun olmaları istenmişti. Buna göre Alioğulları, ata binemeyecek, bulundukları şehirden ayrılmayacak, birden fazla kölesi olmayacak, davalarda kendilerini savunamayacak, hasımlarının şahitlikleri delilsiz olarak kabul edilecekti.¹²⁷ Nihayet Ehl-i Beyt mensupları: “*Biz bunları desteklediysek bu kadar kan dökmek için değildi. Keşke Beni Merwan’ın (Emeviler) zulmü gelse de Beni Abbas’ın adaleti(!) cehennemini boylasa.*” demek zorunda kalıyorlardı.¹²⁸

Abbasi baskısının sonu gelmeyince bu işkence ve baskıların sonucu Alioğulları kaybettikleri hilafeti ele geçirmek için arka arkaya isyanlara gireceklerdir. Bu isyanlardan ilki ve en önem-

¹²⁴ İbnü'l-Esir, VII, 54.

¹²⁵ Mesudi, IV, 136.

¹²⁶ İbnü'l-Esir, VII, 176.

¹²⁷ Muhammed Ammara, *Mutezile ve Devrim*, Çev; İbrahim Akbaba, İstanbul, 1988, 186.

¹²⁸ Gerlof, 80.

lisi Ebu Cafer Mansur döneminde meydana gelen ve Ali-oğullarının tarihinde önemli isyanlardan biri olarak kabul edilen Muhammed b. Abdullah en-Nefsü'z-Zekiyye isyanıdır. Ancak Şîî isyanları, Abbasilerin zayıfladığı döneme kadar tam bir başarıya ulaşamamıştır.¹²⁹

Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye İsyanı

Abbasilerin kuruluşundan itibaren uzun süren bir sessizlik döneminin ardından¹³⁰ Alioğullarından ilk ciddi isyan, 100/718 de doğan¹³¹ Muhammed b. Abdullah en-Nefsü'z-Zekiyye, (züh-dü ve ibadeti dolayısıyla böyle deniliyordu)¹³² b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebi Talib'tir. Abbasilerin ilk yıllarında Alioğullarının içinde iki şahıs ön planda idi. Biri, Cafer-i Sadık'tı ve sessiz kalmayı tercih edip, baskılara karşı sabretmeyi savunuyordu. Onun siyasi alandan çekilmesi ve kendini ilme vermesi, Muhammed b. Abdullah'ı ön plana çıkarmıştı. Muhammed b. Abdullah, Alioğullarının hakkını, hareketsiz beklemeyip, zorla almak isteyenlerdendi.¹³³ O, Cafer-i Sadık'ın metodunu takip etmeyerek ayaklanma yolunu tercih etti.¹³⁴ Aslında Muhammed, Emeviler döneminde bile Alioğullarının liderliği açısından ön planda gözüküyor, bu yüzden son Emevî halifesi Mervan, kendisinden çekiniyordu.¹³⁵

Muhammed b. Abdullah'ın hilafet iddiası eskilere dayanıyordu. Emevi devletinin yıkılması kesinleştiği günlerde bir araya gelen Haşimilerin,¹³⁶ aralarından Muhammed b. Abdullah'ı seçerek biat ettikleri belirtilmektedir.¹³⁷ 127/745 tarihinde

¹²⁹ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasiler", *D/İA*, İstanbul, 1991, I, 31.

¹³⁰ Nahide Bozkurt, "Alioğulları Siyasal İstencinde -Abbasiler Dönemi- İlk Mücadelesi: Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye'nin İsyanı", *Dini Araştırmalar*, C. 5, Sayı. 13, 2002, 110.

¹³¹ Ebu'l-Ferec el-İsfahanî, *Mekatilü't-Talibiyyin*, Beyrut, 1987, 210.

¹³² Mesudi, III, 307.

¹³³ Bkz. Abdullah b. Ali el-Müsned, I 19.

¹³⁴ Hasen, II, 427.

¹³⁵ Belazuri, *Ensabu'l-Eşraf*, Dimeşk, 1939, II, 408.

¹³⁶ Mehdi Abdü'l-Hüseyn en-Necm, *Sevratu'l-Aleviyyin*, Dimeşk, 2003, 199.

¹³⁷ Hudari Bek, 60.

Ebva'da¹³⁸ toplanan tüm Alioğullarının ileri gelenleriyle birlikte Abbasilerin ilk iki halifesi olacak olan Seffah ve Mansur'un da bu toplantıya katıldığı aktarılır.¹³⁹ Ayrıca Abbasilerin en önemli naiplerinden, Ebu Seleme el-Hallal da, hilafeti Alioğullarından Muhammed b. Abdullah'a layık görüyor, ona vermek istiyordu. Fakat Abbasiler daha atik davranarak hilafet için kendilerine biat aldılar ve Ebu Seleme de bu düşüncesi sebebiyle Abbasi-lerce öldürüldü.¹⁴⁰

Abbasiler, hilafeti ele geçirmek için mücadele edeceğini bildiklerinden Muhammed b. Abdullah'ın ayaklanmasını engellemek amacıyla ona birçok hediye gönderdiler. Fakat o, bu işten vazgeçmedi. Kardeşi ile birlikte hilafete çok istekliydi ve kendini bu işe layık görüyordu. Şia ona liderliği yakıştırıyordu.¹⁴¹ Muhammed gerçekten de ilim, fazilet ve şeref yönünden Haşimîler arasında çok ileriye.¹⁴² Babalarının Seffah'a biat etmesi ve Seffah'ın ona karşı yumuşak tavrı, bu isyanı bir müddet ertelemiştir denilebilir.¹⁴³

İkinci Abbasi halifesi Ebu Cafer Mansur, Muhammed b. Abdullah'tan çok korkuyordu. Çünkü Muhammed, Haşimîler arasından şura ile seçilmiş, Ebu Cafer gibi saltanat usulü ile atanmamıştı. Halk onun ayaklanacağını konuşuyor ve onu gö-nülünden de destekliyordu.¹⁴⁴ Ebu Cafer, Ebu Müslim'in katledil-

¹³⁸ Bkz. Abdullah b. Ali el-Müsned, 70.

¹³⁹ İbnü'l-Esir, V, 514; Belazuri'de geçen kayıta toplantıda Cafer Sadık'ın, hilafetin Abbasilerin hakkı olduğunu savunduğu anlatılır. Ayrıca Abbasilerin biat etmediğini, eğer etselerdi en-Nefsü'z-Zekiyye'nin Mansur'la mektuplaşmalarında bunu her zaman haklılığına bir delil olarak kullanması gerektiği belirtilir. Bkz. Belazuri, II, 407; Bkz. İsfehani, 226; Ayrıca bu toplantının Şia'nın bir uydurması olduğu belirtilir. Bu toplantının gerçekleşip gerçekleşmediği ile ilgili uzun tartışmaları değerlendiren bazı araştırmacılar, toplantının Abbasoğullarının çalışmalarını çok ileri noktalara götürdükleri aşamada olmasının ve Haşimoğullarından birine biat etmelerinin mantiken mümkün olmadığı sonuçlarına varmışlardır. Tartışmalarla ilgili geniş bilgi için Bkz. Cem Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyanlar*, Ankara 2001, 224; M. Ali Büyükkara, *İmamet Mücadelesi ve Haşimoğulları*, İstanbul, 1999, 22; Bozkurt, 110.

¹⁴⁰ Ammara, 139-143.

¹⁴¹ Zorlu, 221.

¹⁴² İbnü'l-Esir, V, 514; Ömer, Faruk, *The Abbasid Chaliphate*, Bağdat, 1969, 218.

¹⁴³ Yakubi, II, 295.

¹⁴⁴ Ammara, 153.

mesi meselesi, amcası Abdullah b. Ali ile ilgili olaylar ve Ravendiyye isyanı gibi olaylar sebebiyle ilk başta bu mesele ile gereğince ilgilenemedi. Bu problemleri hallettikten sonra yoğun olarak bu meseleyle ilgilendi ve Alioğullarına baskıya başladı. Bundan dolayı Ebu Cafer'in, Haşimiler arasında ilk fitneyi çıkaran kişi olduğu belirtilir.¹⁴⁵ Sonuçta Abbasiler döneminin en önemli Ali nesli adına gerçekleştirilen isyanlarından biri meydana geldi.¹⁴⁶

Muhammed ve kardeşi İbrahim'in gizli gizli çalışmaları ve Hicaz'ı kendi lehlerine çevirmeleri sonucu, Ebu Cafer Mansur siyasi atmosferi ölçmek için 136/753 de Hicaz'ı ziyaret etti.¹⁴⁷ Mansur'un bu ziyareti öncesi Muhammed ve İbrahim, yakalanma endişesiyle kaçtılar.¹⁴⁸ Mansur, bu ziyaretlerinde iki kardeşi soruşturdu.¹⁴⁹ Onlar hakkında Haşimoğullarından bilgi aldı.¹⁵⁰ Hiç bir kimse ona bu konuda bilgi vermedi. Sadece Haşimoğullarından Hasan b. Zeyd b. Hasan b. Ali: "*O, sana karşı uyanıktır, onun saldırısından emin değilim.*" dedi ve Mansur'u uyardı. Bundan dolayıdır ki Musa b. Abdullah b. Hasan, Hasan oğullarının çektiği işkencelerden dolayı: "*Allah'ım Hasan b. Zeyd'i kanlarımızdan dolayı hesaba çek.*" derdi.¹⁵¹

Mansur, Alioğullarından çok korkuyordu. Bu iki kardeş, yakalanmadan gerçek bir halife olamayacağına kanaat getirmişti. Artık Muhammed b. Abdullah'ın uzun sürecek olan kaçıışı başlamıştı. Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye hükümete karşı bu kaçışları boyunca Medine'de tekrar ortaya çıkıncaya kadar hep gizli yaşadı.¹⁵² Bu arada gizlice çalışmalarına devam ediyordu ve durmadan yer değiştiriyordu. Bu dönemde Mansur'un, Muhammed'in ailesine olan baskı ve eziyetleri artıyordu. Mansur,

¹⁴⁵ Suyuti, *Tarihu'l-Hulefa*, Mısır, 1952, 261.

¹⁴⁶ Hanry Laoust, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, Çev; Sabri Hizmetli, E. Ruhi Fırlıklı, İstanbul, 1999, 79.

¹⁴⁷ İbnü'l-Esir, V, 461; Ömer, 220.

¹⁴⁸ İbn Haldun, III, 187

¹⁴⁹ Taberi, IV, 402.

¹⁵⁰ İbnü'l-Esir, V, 417.

¹⁵¹ Taberi, IV,403; Ömer, 220.

¹⁵² Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, Çev; Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1979, 92.

adeta yangına körükle gidiyor, yerinde bir tabirle, uyuyan yılanı uyandırıyor. Bütün bu takiplere rağmen yine de Hicaz Bölgesi, Muhammed'i destekliyordu.¹⁵³ Hatta Abbasilere karşı Vasıt şehrinde direnen Emevi valisi İbn Hubeyre bile onun tarafına geçmek istemişti.¹⁵⁴

Mansur, Muhammed'i yakalamak için değişik yollar denedi. Önce Muhammed'in dilinden yazılmış mektuplar yazarak gelen cevaplardan onun taktiğini öğrenmek istedi ve istediğini de elde etti. Bazı ayaklanma günlerini öğrendi.¹⁵⁵ Mansur, ayrıca Muhammed ve kardeşi İbrahim'in babaları Abdullah'a Hirasana'daki Muhammed'in taraftarları adına para ve mektup göndererek durumu öğrenmeye çalıştı.¹⁵⁶

Mansur, Muhammed'i devamlı takip ile bezdirerek yakalamak istiyordu. Birçok bedeviyi parayla tutarak kaçmakta olan Muhammed'in peşinden saldı. Bedevi kölelerden seçtiği casusları, Muhammed ve kardeşi İbrahim'i durmadan takip ediyorlardı.¹⁵⁷ Takip ederken bir görünüp bir kayboluyorlardı.¹⁵⁸ Mansur bu kölelere deve sürüleri vermişti ve çoban kılığında her tarafta Muhammed'i aramalarını istemişti.

Mansur'un görevlendirdiği bu görevlilerden birisi, Muhammed'in babası Abdullah'a gelerek Muhammed'in yerini öğrenmeye çalıştı ve nihayet bu uğraşları sayesinde Muhammed'in Cuheyne dağında bulunduğunu öğrenip¹⁵⁹ Muhammed'in yanına geldi.¹⁶⁰ Fakat Muhammed'in karşıt bir casusu da, Mansur'un yanında kâtiplik yapıyordu. O da durumu Muhammed'e bildirdi.¹⁶¹ Meseleyi anlayan Mansur'un casusu kaçtı ve kendini zor kurtardı.¹⁶²

¹⁵³ Faruk, 240

¹⁵⁴ Buhl FR. "Muhammed b. Abdullah", /A/, İstanbul, 1970, VIII, 472.

¹⁵⁵ Ammara, 153.

¹⁵⁶ İbnü'l-Esir, V, 516.

¹⁵⁷ Taberi, IV, 403.

¹⁵⁸ İbn Miskeveyh, *Tecaribu'l-Ümem*, Beyrut, 2003, III, 68.

¹⁵⁹ İbn Miskeveyh, III, 69.

¹⁶⁰ Taberi, IV, 409.

¹⁶¹ İbn Miskeveyh, III, 70.

¹⁶² İbnü'l-Esir, V, 515.

Böylece Muhammed ile kardeşi İbrahim, Mansur'dan kaçmaya devam ettiler. Mansur'un takibi sıklaştırması ile Muhammed için bir koşuşturma başlamıştı. Muhammed, bu sırada Aden, Sind, Kûfe, Medine. Basra vs... birçok yer dolaştı.¹⁶³ Hep gizli çalıştı, devamlı yer değiştirdi. Bu durum, ayaklanana kadar devam etti.¹⁶⁴ Bazen deniz yoluyla, bazen çöllerde kaçıp duruyordu. Yine bir seferinde takipteyken küçük oğlu elinden düşerek öldü.¹⁶⁵ Şaşkındı, çok zor durumdaydı. Hatta bir seferinde gizlenmek amacıyla Medine kuyuları başında su çekicisi olarak çalıştığı belirtilir.¹⁶⁶ Mansur, böyle takiplerle Muhammed'i bezdirmek ve ele geçirmek istiyordu.¹⁶⁷

Mansur, 140/775'de gerçekleştirdiği haccında Muhammed'in babası Abdullah ile atıştı. Onu haram süt emmekle suçladı. Abdullah ise: *"Ben Muhammed'in kızı Fatıma'nın sütünü emen Hüseyin'in kızı Fatıma'nın ve Talha kızı Ümmü İshak'ın torunuyum."* diyerek cevap verdi. Muhammed'in taraftarları Mekke'de Mansur'u öldürmek istedilerse de, Muhammed: *"Hayır onu davet etmeden öldürmem."* dedi.¹⁶⁸ Mansur'un Medine'ye atamış olduğu vali, Muhammed'e karşı nazik davrandı. Muhammed'i Medine'ye çağırdı. Bir şey yapmayacağını belirtti. Muhammed, Medine'ye girerken halk: *"Mehdi, Mehdi"* diye slogan atıyordu.¹⁶⁹ Vali Muhammed'in kaçmasına göz yumdu. Muhammed de Medine'den ayrıldı. Bunun üzerine Mansur, vali'yi görevden alarak yeni vali atadı. Yeni vali Muhammed'i takibi sıklaştırdı.¹⁷⁰

Mansur, Muhammed'i ayaklanmaya zorlayarak hazırlıksız ayaklanmasını istiyordu. Bunun için Muhammed'e yakın kişilerin dilinden mektuplar yazıp Muhammed'i ayaklanmaya çağırdı

¹⁶³ İbnü'l-Esir, V, 517.

¹⁶⁴ Yıldız, I, 31.

¹⁶⁵ Taberi, IV, 412.

¹⁶⁶ İbnü'l-Esir, V, 521.

¹⁶⁷ El-Ukaylî, 129.

¹⁶⁸ Taberi, IV, 405.

¹⁶⁹ Taberi, IV, 408.

¹⁷⁰ İbnü'l-Esir, V, 421

ve onun tavrı ölçmeye çalıştı.¹⁷¹ Mansur, Muhammed'e karşı değişik metotlar denedi. Mesela Muhammed'e gönderdiği mektuplarda öyle ifadeler yazdı ki, böylece Muhammed kendini güçlü zannedip ayaklanma girişiminde bulunacaktı.

Mansur, valilerin onu yakalayamamasından dolayı Medine'ye önce Ziyat b. Ubeydullah'ı, sonra¹⁷² Muhammed b. Halit b. Abdullah el-Kasri'yi¹⁷³ sonra o da en-Nefsü'z-Zekiyye'ye karşı gevşek davranınca, yerine Harre Vakası'nda Medine'yi kasıp kavuran Müslim b. Ukbe'nin yeğeni Riyah b. Osman b. Hayyan'ı getirdi.¹⁷⁴ Riyah b. Osman aslen fakirdi. Zenginlik şartıyla vali olmuştu. Riyah, 141/758'de Medine'ye geldi. Hutbeye çıktı. Haccac'ın Kûfe'de verdiği meşhur hutbeye benzer bir hutbe vererek: *"Ey Medineliler! Ben yılan oğlu yılanım. Yeşilliklerinizi kurutan, erkeklerinizi tüketen Müslim b. Ukbe'nin yeğeniyim. Vallahi bu şehrinizi öyle bir kurutacağım ki orada köpekler bile ulumayacak."* dedi.¹⁷⁵ Medineliler onun bu sert ve tahrik edici sözlerine şiddetle itiraz ettiler. Onların gönlü Ali evladından yanaydı. Dediler ki: *"iki defa sopa cezasına uğramışın oğlu ya elini bizden çekersin ya da biz canımızı korumasını biliriz."* Tabii olay Mansur'a duyurulunca Medinelilere gönderdiği mektubunda şöyle diyordu: *"Ey Medineliler! valinize ihanet etmişsiniz. Biatten ayrılıyorsunuz. Ya bu durumdan vazgeçersiniz ya da üzerinize denizden ve karadan akrabalık bağı olmayan kimseleri gönderirim."* Fakat bu sert mektup Medinelileri etkilemedi. Valiyi taşıdılar. Vali Riyah, en-Nefsü'z-Zekiyye'nin akrabalarını hapsedti.¹⁷⁶ En-Nefsü'z-Zekiyye'ye ve İbrahim'e yardım eden Medinelilere hakaretler etti. Bu sırada en-Nefsü'z-Zekiyye Medine'de gizleniyordu.¹⁷⁷

¹⁷¹ Belazuri, II, 415.

¹⁷² İbnü'l-Esir V, 507

¹⁷³ Bahattin Varol, *Ehl-i Beyt Nesli*, Konya, 2004, 124.

¹⁷⁴ Taberi, IV, 411.

¹⁷⁵ Yakubi, II, 313; Belazuri, II, 431.

¹⁷⁶ Yakubi, II, 314.

¹⁷⁷ Bir seferinde kadın kılığında saklandı, yanından geçen vali Riyah ve etrafındakiler onu bilemediler. İbn Miskeveyh, III, 72

Mansur, 143/760'da hacca geldiğinde Medine valisine Alioğullarını karşısına çıkarmasını istedi. Alioğulları hepsi elle-ri, ayakları bağlı halde getirildiler. Mansur, hepsine en-Nefsü'z-Zekiyye hakkında bir şeyler sordu. Fakat bir bilgi elde edemedi. Bunun üzerine onları semersiz hayvan sırtında Kûfe'ye gönderdi. Yolda bir kısmı öldü. Kalanları gündüz ve geceyi bilemeyecekleri yeraltı zindanlarına attı.¹⁷⁸ Böylece boyunduruklarla oradan oraya nakledilen Hasan evladı hapsedilmiş oldu.¹⁷⁹ Yolda Muhammed'in babası Abdullah Mansur'a: "*Biz Bedir'de sizlere böyle yapmamıştık.*" diyordu.¹⁸⁰ Mansur Muhammed'i sırf zorlamak ve tahrik etmek için, babasını, amcasını ve yakın sevdiklerinden dört yüz kişiyi hapse atmış ve onlara aşırı eziyetler yapmıştı.¹⁸¹ Hasanoğullarının birçoğu hastalandı, verem gibi hastalıklar ile öldüler.

Alioğulları, hapishanede karanlık yerlerde kalıyorlardı.¹⁸² Namaz vakitlerini bile tespit edemiyorlardı.¹⁸³ Sadece Ali b. Hasan'ın Kuran'dan okuduğu ayetlerin miktarından hareket ederek namaz vaktini çıkarıyorlardı.¹⁸⁴ Mansur daha da ileri giderek bunları öldürmeye başladı. Muhammed'in amcasının kafasını kestirdi. Tuttuğu adamlar, bu kafanın en-Nefsü'z-Zekiyye'ye ait olduğuna dair yeminler ederek dolaşıyorlardı.¹⁸⁵ Daha da ileri giderek Muhammed'in yeğeni Muhammed İbrahim b. Hasan'ın üzerine sütun yaptırıp onu diri diri öldürttü.¹⁸⁶

Bu arada Mansur, en-Nefsü'z-Zekiyye'nin kardeşi İbrahim'in kayınpederi olan Hz. Osman soyundan ve babası Abdullah b. Hasan b. Hasan'ın anne bir olan kardeşi, Muhammed'e ad

¹⁷⁸ İbnü'l-Esir, V, 425.

¹⁷⁹ Taberi, IV, 413; İbn Kesir, X, 83.

¹⁸⁰ Ebu Cafer Mansur'un atası Abbas'ın Bedir'de esir olup, kendi atası Hz. Muhammed tarafından esir alındığını ve yumuşak davranıldığını belirtiyor.

¹⁸¹ Bkz. Abdullah b. Ali el-Müsned, I 12.

¹⁸² Mesudi, III, 312.

¹⁸³ Taberi, IV, 420.

¹⁸⁴ İbnü'l-Esir, V, 522.

¹⁸⁵ Ammara, I 54

¹⁸⁶ Taberi, IV, 418. O dönemde uygulanan bu eziyet türü şu şekilde oluyordu; tuz kalıplarıyla bir bina yapıp içine, ceza verecekleri şahsı hapsedtikten sonra buraya su verip, tuzların erimesiyle içindekinin eziyet içerisinde ölmesini sağlıyorlardı.

ve yüz olarak benzeyen, Muhammed b. Abdullah el-Osmanî'yi tutklattı. Bunun sebebine gelince bu şahsın Şam halkı üzerindeki nüfuzundan korkmuştu. Bu yöre halkının en-Nefsü'z-Zekiyye lehine çevrilmesinden endişe etmişti. Bu şahsa çok işkence yaptırdı.¹⁸⁷ Bu suçsuz insanın dövüle dövüle bütün vücudu karartılmıştı. Bir gözü kör edilmişti. Nihayet öldürülerek başı Horasan'a götürüldü.¹⁸⁸ Götüren kimseler bu kafanın en-Nefsü'z-Zekiyye'nin başı olduğuna dair yeminler ettiler.¹⁸⁹ Mansur, en-Nefsü'z-Zekiyye'ye çok benzeyen bu şahsın kafasını Horasan'a göndermek suretiyle en-Nefsü'z-Zekiyye'ye Horasan halkının desteğini kırmayı düşünüyordu.¹⁹⁰

Bütün bu işkenceler sonunda Hasan soyundan sadece Davut b. Hasan'ın iki oğlu ile İbrahim b. Hasan'ın üç oğlu hayatta kaldı. Böylece Hasan soyunun halifelikte iddiası kalmamış olacaktı. Fakat Mansur'un bu eziyetleri kâr etmedi, takipleri sonuç vermedi. Mansur, Muhammed ve İbrahim'in babalarını, oğullarının yerini söylemesi konusunda çok sıkıştırdı. O da: "*Vallahi oğullarım ayağımın altında olsaydı, yine söylemezdim.*" dedi ve toplam üç yıl süreyle hapis yattı ve 145 /762 de vefat etti.¹⁹¹

Aslında Muhammed, kardeşi İbrahim'le belli bir zamanda ayaklanmak için hazırlanmışlardı. Fakat işkenceler artınca annesine giderek: "*Bütün bu olaylar benim yüzümden, teslim olmak istiyorum.*" dedi. Annesi durumu hapiste olan babasına sorduğunda, babası kesinlikle kabul etmeyerek sabretmesini ve işi ciddi tutmasını istedi.¹⁹² Fakat Muhammed belirledikleri zamanı bekleyemeyerek daha önce ortaya çıktı. Bu işkenceler onun erken isyan etmesine sebep oldu.¹⁹³ Erken davranmasının diğer bir sebebi, bazı kişilerin Muhammed'in kaçmasına kızarak ona "*korkak*" demesiydi.¹⁹⁴ Ayrıca Mansur'un, kendi taraftarları

¹⁸⁷ Yakubi, II, 313.

¹⁸⁸ Belazuri, II, 416.

¹⁸⁹ Taberi, IV, 421.

¹⁹⁰ İbnü'l-Esir, V, 527.

¹⁹¹ Taberi, IV, 406.

¹⁹² Taberi, IV, 414.

¹⁹³ İsfahani, 229.

¹⁹⁴ İbnü'l-Esir, V, 529.

dilinden: “*isyan edersen seninleyiz.*” diye sahte mektuplar yazıp göndermesi de onun erken ayaklanmasına etki etmişti.¹⁹⁵

Muhammed, 145/762’de ortaya çıkmaya karar verdi. O, kendini hilafete layık görüyordu. Mansur’a kin besliyordu. Bu konuda İmam-ı Malik de kendisini teşvik etmişti.¹⁹⁶ İmam-ı Malik, Abbasilerin zorla aldıkları biatlerin geçersizliği konusundaki: “*Zorla alınan biat geçersizdir.*” şeklindeki fetvasını da hiçbir zaman geri çekmedi. İmam-ı Malik, bu fetvadan dolayı çok işkence görecektir.¹⁹⁷ Böylece Mansur’a zor yolu ile biat eden halk biati terk ediyordu. Bu arada Mutezile de Muhammed’e biat etmişti.¹⁹⁸ Herkes o anda lazım olan lider şahsında Muhammed en-Nefsü’z-Zekiyye el-Mehdi’ye biat etmişti.¹⁹⁹

Böylece Mansur’un planı gerçekleşmişti. O, Muhammed’in, isyanını hazırlıksız gerçekleştirmesini istiyordu. Üstelik Muhammed’in yanında kardeşi İbrahim de yoktu. İkisinin kuvvetleri ayrı ayrıydı. Muhammed’in Medine’de ayaklandığı haberi Mansur’a Bağdat’ta iken gelmişti.²⁰⁰ Artık Muhammed’in yeri belli olmuştu ve Mansur’un karşısında savaşıla yok edeceği bir muhatap vardı.²⁰¹ Kendisi Muhammed’i kastederek: “*Tilkiyi deliğinden çıkardım.*” diyordu.²⁰²

İmam-ı Azam da Muhammed’in ayaklanmasını destekliyordu. Onun öğrencileri, en-Nefsü’z-Zekiyye’nin ayaklanmasına katılanlara elli hac sevabı verileceğini belirtiyorlar ve Küfe halkını teşvik ediyorlardı.²⁰³ Çünkü bu ayaklanan iki kardeş İmam’ı Azam’ın hocalarından Abdullah b. Hasan el-Müsenna’nın oğluydular.²⁰⁴ İmam-ı Azam bu savaşı küffara karşı yapılan cihattan efdal saymıştı. Ayaklanmaya katılan oğ-

¹⁹⁵ İbnü’l-Esir, V, 531.

¹⁹⁶ İbnü’l-Esir, V, 532.

¹⁹⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, Çev; Zakir Kadiri Ugan, İstanbul, 1989, I, 529.

¹⁹⁸ Ammara, 124.

¹⁹⁹ Faruk, 219.

²⁰⁰ Ya’kubi, II, 315.

²⁰¹ Ebu’l-Fida, *el-Muhtasar fî Ahbari’l-Beşer*, Beyrut, 1997, I, 299.

²⁰² Taberi, IV, 429.

²⁰³ Bkz. Abdullah b. Ali el-Müsned, 181.

²⁰⁴ Muhammed Ebu Zehra, *Tarih Boyunca İslam Hukuk Okulları ve Sekiz Büyük İmam*, İstanbul, 1986, II, 67.

lunu engellemek isteyen bir kadına: “Sakın ona engel olma” demişti. En-Nefsü’z-Zekiyye şehit olduğunda ise ağlamaktan gözlerine kan oturmuştu.²⁰⁵

Muhammed, 145/762 tarihinde Medine’de ortaya çıktı ve 250 kişiyle hapishaneyi bastı.²⁰⁶ Mahkûmların hepsini serbest bıraktı, valiyi hapsedti.²⁰⁷ Hazine’yi ele geçirdi,²⁰⁸ namazı kıldırdı. Fetih Suresi’ni okuyarak minbere çıktı²⁰⁹ ve Ebu Cafer’in Kâbe’ye karşı tahkir maksadıyla Kubbetü’l-Hadra’yı inşaa ettiğini belirttiikten²¹⁰ sonra: “*Bu dini idare etmeye en layık olanlar Muhacir ve Ensar’ın çocuklarıdır. Allah’ım! Mansur ve taraftarları, senin haramını helal, helâlini haram kıldılar, senin korkuttuklarına eman verdiler, emin kıldıklarını korkuttular. Allahım! Onları teker teker kahret. Ey insanlar! And olsun ki kuvvetliyen aranızdan çıkıp isyan etmedim, kendimi sizin için ortaya attım. And olsun ki Allah’a ibadet olunan Mısır toprağında bana beyat alındığı halde buraya geldim.*” dedi.²¹¹ Halk sevinç ile beyaz elbiselere bürünmüştü. Muhammed Medine’nin büyük kısmının biatını aldı.²¹²

Muhammed, bunun akabinde, Osman b. Muhammed Zübeyri’yi vali, Abdülaziz b. Muttalib Ömer’i kadı, Abdullah b. Cafer’i divan görevlisi, Abdülmelik Osman b. Ubeydullah Ömer’i emniyete görevlendirdi. Muhammed, Medine’den sonra Mekke valiliğine Hasan b. Muaviye el-Cafer’i, Yemen’e Kasım b. İshak’ı, Şam valiliğine Musa b. Abdullah’ı, Mısır’a Ali b. Muhammed’i -ki orada hapiste öldü- vali olarak görevlendirdi.²¹³ Horasan’a oğlu Abdullah b. Muhammed’i -ki daha sonra Sind’de öldürüldü-, kardeşi Musa b. Abdullah’ı Cezire’ye, Yahya b. Abdullah’ı önce Rey’e sonra Taberistan’a, İdris b.

²⁰⁵ Ebu’l-A’la Mevdudi, *Tefhimu’l-Kuran*, Çev; Heyet, İstanbul, 1990, V, 444.

²⁰⁶ İbn Miskeveyh, III, 76.

²⁰⁷ Belazuri, II, 417.

²⁰⁸ Taberi, IV, 425.

²⁰⁹ İbn Kesir, *el-Bidaye ve’n-Nihaye*, Beyrut, 1970, X, 83.

²¹⁰ İbn Miskeveyh, III, 77.

²¹¹ İbnü’l-Esir, V, 531.

²¹² Belazuri, II, 419

²¹³ Taberi, IV, 414.

Abdullah'ı Fas'a gönderdi. Ordu komutanlığına Abdülaziz b. ed-Daravîdî'yi getirdi. Diğer beldelere biat çağrısında bulunup elçiler gönderdi.²¹⁴ Basra'da ise kardeşi İbrahim vardı. Gönderilenlerden bazıları öldürülmüştü. Şam'a gönderilen valiyi Şamlılar: "*Biz hilafet kavgasından bıktık.*" diyerek reddettiler.²¹⁵

Muhammed, Medine'de kalmayı düşündü, ama orası kolay korunabilecek bir yer değildi.²¹⁶ Etrafı korumaya müsait olmayan, lojistik desteği kolayca kesilebilen bir yerdi. Muhammed'in arkadaşlarından bir kısmı ona Mısır'a gitmesini, Medine'de olmayan silah ve asker birikiminin orada bulunduğunu, zira Medine'nin ele geçirilmeye müsait, susuz bir yer ve en zayıf bir belde olduğunu, söylediler. Nitekim Mansur, Medine'ye Mısırdan gelen zahireyi durdurmuştu. Mısır amiline Mısır kanalını kapatma emri vermişti.²¹⁷ Mısır da Amr b. As'ın açtığı Emirü'l-Müminin körfezi Medine'ye erzak göndermesin diye kapatılıyordu.²¹⁸ Medine'ye giden kervanlar durduruluyordu. Böylece Mansur Medine'yi ekonomik ablukaya almıştı. Muhammed'in bazı arkadaşları ise Hz. Peygamber'in: "*Ben kendimi sağlam bir zırh içinde gördüm. Bu zırhı Medine şehri olarak tevil ettim.*" hadisini aktararak Medine'de kalmasını istediler.²¹⁹

Muhammed'in ayaklanması haberi Mansur'a dokuz gün sonra geldi.²²⁰ Bu haber Mansur'u çok korkutmakla birlikte, Muhammed'in ortaya çıkmasına sevinmişti. Mansur, Muhammed'in ayaklanmasıyla birlikte tecrübeli kişilerle durumu istişare ediyordu. Görüştüğü bir ihtiyara: "*Fatıma çocuklarından biri ayaklandı. Ona Ali, Cafer, Akil, Ömer, Zübeyr'in çocukları tabi oldu. Ayrıca Kureyş ve Ensar çocukları da ona tabi oldu.*" dedi. İhtiyar biraz düşünerek: "*Basra'ya önem ver.*" dedi. Mansur ilk önce çok şaşırды, fakat daha sonra, Muhammed'in kardeşi İbra-

²¹⁴ Mesûdi, III, 307.

²¹⁵ İbnü'l-Esir, V, 542.

²¹⁶ Hûdârî Bek, 63.

²¹⁷ Kettânî, *et-Terâtîbü 'l-Idariye*, Çev; Ahmet Özel, İstanbul, 1990, II, 283.

²¹⁸ Ammara, 158.

²¹⁹ İbnü'l-Esir, V, 544.

²²⁰ Belazuri, II, 419.

him'in Basra'da ayaklanmasından sonra iş anlaşıldı. İhtiyar ancak Basra kentinin onlara kucak açacağını düşünmüştü.²²¹ Mansur ayrıca o anda hapiste bulunan amcasının da²²² görüşlerini aldı.²²³

Mansur'la Muhammed arasında bu dönemde bir de karşılıklı mektup teatisi yapıldığını görüyoruz.²²⁴ İlk önce Mansur bir mektup yazdı. Maide Suresi 33-34. ayetlerini hatırlattıktan²²⁵ sonra ona, kardeşlerine bütün ailesine eman verdiğini, döktüğü kanlardan dolayı hesaba çekmeyeceğini, isyanı bırakması durumunda bir milyon dirhem ve ihtiyaçlarını karşılayacağını, iyi yerlere yerleştireceğini, hapstekileri serbest bırakacağını belirterek eman sözü verdi.²²⁶

Muhammed ise ona verdiği cevapta, Kasas Suresi 1-5 ayetlerini hatırlattıktan sonra, halifeliğin kendilerine ait olduğunu, çünkü kendilerinin İslam'a ilk önce girdiklerini, Cahiliyye Dönemi yaşamadıklarını, İslam'a ilk girenlerin çocukları olduklarını, İslam'a karşı gelenlerin çocukları olmadıklarını, ayrıca Mansur'un emanına da güvenmediğini, af yetkisinin onda olmadığını bildirerek Mansur'a: "*Bu af, Ebu Müslim Horasani, Abdullah b. Ali ve Yezit b. Hubeyre'ye verdiğin affa benziyor.*" dedi.²²⁷ (Mansur daha önce bu üç kişiyi affetmiş, ancak daha sonra sözünden dönmüş ve öldürtmüş idi.) Muhammed, ayrıca eğer Mansur kendisine itaat ederse eman verileceğini belirtti.²²⁸

Mansur ise cevap verdiği uzun mektubunda özetle; kendilerinin Rasullullah'a amca yönünden yakınlıkları olduğunu, ama Muhammed b. Abdullah'ın kız yönünden yakınlığı olduğunu, bundan dolayı kendilerinin daha hayırlı olduklarını belirterek, Ahzap Suresinin 40. ayetini hatırlattı. Ayrıca, Rasulullahın vefatı sırasında namaz kıldırılmayı Hz. Ali'ye vermediğini, sahabe-

²²¹ Mesudi, III, 307.

²²² İbn Miskeveyh, III, 79.

²²³ Taberi, IV, 429.

²²⁴ Bkz. Abdullah b. Ali el-Müsned, 141.

²²⁵ İbn Miskeveyh, III, 80.

²²⁶ Belazuri, II, 420; Taberi, IV, 430.

²²⁷ İbnü'l-Esir, V, 537.

²²⁸ Belazuri, II, 420; Taberi, IV, 431; İbnü'l-Esir, V, 531.

nin, sonradan da Ali'yi seçmediğini, yine Ali halife olunca Talha, Zübeyr gibi sahabilerin ona karşı savaştığını, Alioğullarının hilafeti para karşılığı Muaviye'ye sattıklarını (Hz. Hasan'ı kast ediyor) belirtti.²²⁹ Sonra, Muhammed'e hitaben, Alioğullarını kastederek: *"Emeviler sizi her yerde ezdiler, öldürdüler, esir ettiler. Bundan dolayı biz ayaklandık. Sizin için uğraştık. Onlara sert davrandık. Ebu Talib ailesini doyurduk.* (Dedesesi Abbas'ı kast ediyor) *Yine hacılara su içirme işini Allah bize tevdi etti."*(Abbas'ta bulunan hacılara su içirme görevi olan sikaye görevini kastediyor.) dedi.²³⁰

Muhammed Mansur'a verdiği cevapta özetle: *"Hak Ali'nin çocuklarıdır. Siz halifeliği çaldınız. Biz ise onun varisiyiz."* derken Mansur cevabında: *"Ali'ye hiç hilafet verilmedi. Osman ona tercih edilmişti. Ali yanlıları yönetimi beceremediler. Mesele: Hasan hilafeti Muaviye'ye bıraktı. Ayrıca Araplar varisliği anneye vermez. Babaya verir öyleyse hilafet Abbasoğullarının olmalı."* diyordu.²³¹

Mansur, Muhammed'e karşı güçlü, eğitilmiş at, deve, mal, silahla donatılmış bir orduyu hazırlatarak başına kendinden sonra hilafete geçmesi planlanan amcaoğlu veliaht İsa b. Musa'yı getirdi²³² ve 6000 kişi ile Medine üzerine gönderdi.²³³ Bu orduya ünlü komutanlardan Muhammed b. Kahtabe birçok askerle katıldı.²³⁴ Muhammed'in kardeşi İbrahim'in Basra'da bulunması ve orada ayaklanması Mansur'un işine yaramıştı. Çünkü Muhammed'in kuvvetleri bölünmüş oluyordu. Önce Muhammed'in işini bitirmeyi düşündü²³⁵ ve orduya hareket emrini verdi.²³⁶

²²⁹ El-Ukayli, 134.

²³⁰ Taberi, IV, 432.

²³¹ İbnü'l-Esir, V, 533; Moshe Sharon, *Black Banners From The East*, Leiden, 1983, 93.

²³² Isfehani, 236.

²³³ Taberi, IV, 430.

²³⁴ Mesudi, III, 306; İbnü'l-Esir, V, 441. Mansur, İsa'yı ordu ile gönderdikten sonra: *"ikisinden (Muhammeden-Nefsü'z-Zekiyye ve İsa) hangisi diğerini öldürürse fark etmez"* diyordu. Çünkü Mansur amcaoğlu ve veliahdı İsa'yı kendisine rakip olarak görüyor ve saltanatı kendi çocuklarına bırakmak istiyordu.

²³⁵ İbnü'l-Esir, V, 543.

²³⁶ Belazuri, II, 423.

İsa'nın ordusu Medine civarındaki Feyd Bölgesi'ne varınca, Muhammed etrafındakilerle istişare etmeye başladı. Çünkü İsa, Medinelilere göndermiş olduğu eman mektuplarıyla Medinelileri Muhammed'in etrafından ayrılmaya davet ediyordu, bunda etkili de olmuştu.²³⁷ Aslında Muhammed'in adam azlığından bir şikâyeti yoktu. Medine'nin etrafındaki kabilelerin ona desteği vardı. Fakat Mısır'dan ve Şam'dan gelen yardımın kesilmesi onu zor durumda bırakmıştı.²³⁸ Sonuçta Muhammed istemeye istemeye Medine'de kaldı. İçinde bir ümitsizlik oluştu ve arkadaşlarını serbest bırakarak şöyle dedi: *"Ey arkadaşlar, biz sizi savaş için topladık. Sizi dar yollara soktuk. Şüphe yok ki bu düşman size yakındır ve sizden kalabalıktır. Yardım ise ancak Allah'tandır. İş onun elindedir. Şu kanaate vardım ki sizi serbest bırakacağım ve size dar yolları genişleteceğim, artık kalmak isteyen yanımda kalabilir, gitmek isteyen gidebilir."* Bunun üzerine Muhammed'in yanından bazıları ayrıldı. Yanında üç yüz kişi kaldı. Halk, Mansur'un ordusunun korkusundan dağlara kaçtı.²³⁹ Bu arada Muhammed arkadaşlarıyla istişare ederek gelen orduya karşı savunmak üzere Hz. Peygamber'in kazdırdığı yere hendek kazdırmak istedi. Bu durumda kendisini hapsedmiş olacağını söyleyenlere aldırmadı.²⁴⁰

İsa komutasındaki Mansur'un ordusu Ramazan ayında Medine'yi kuşattı. Ebu Cerrah Camisi dışında her tarafı kapattı. Buradan Muhammed'den ayrılmak isteyen ayrılacaktı. İsa'nın karargâhı dört mil ötedeydi. İsa, Medine'yi kuşattıktan sonra Medine'ye eman gönderdi. Medinelilere: *"Ey Medineliler! Sizinle bir işimiz yok, biz isyancıyı alıp halifeye götüreceğiz."* diyordu. Böylece Medinelilere Muhammed'in de öldürülmeyeceği hissini veriyordu. Muhammed'e ise: *"Emiru'l-Müminin Mansura, itaat et."* diye haber gönderiyordu. Muhammed ise: *"Onunla ancak savaşırım."* şeklinde cevap veriyordu.²⁴¹ Bu

²³⁷ Taberi, IV, 441.

²³⁸ Ammara, 160.

²³⁹ İbn Haldun, *Tarih*, II, 192; Hasen, II, 439.

²⁴⁰ İbnü'l-Esir, V, 545.

²⁴¹ İbn Kesir, X, 89.

arada kendisine dostları tarafından yapılan Mekke'ye gitme teklifini reddetti.

Artık harpten başka çıkar yol yoktu ve İsa'nın kuvvetleri hendeği geçince harp başladı. Muhammed kılıcını aldı. Hz. Peygamber'in torunu savaşın ilk günü bizzat savaştı.²⁴² Harp nidası, Hz. Peygamber'in Huneyn'deki harp nidasıydı.

Savaşın sonunu tahmin ettiği için kendisine biat edenlerin isimlerinin yazılı olduğu defteri düşmanın eline geçmesin diye yaktı. Büyük bir hırsıyla çarpışmaya girdi. Tek başına kalıncaya kadar savaştı. Nihayet aldığı darbe ile düşerken.²⁴³ *"Yazıklar olsun size, Peygamberin mazlum torununu öldürüyorsunuz."* dedi.²⁴⁴ Fakat şehit edilmeden önce İsa'nın ordusunu bir kaç kere bozmuştu. 145/762 tarihinde İsa tarafından öldürüldü. Muhammed'in elinde bulunan Hz. Ali'ye ait Zülfikar kılıcı ele geçirildi.²⁴⁵ Cenazesi Baki Kabristanı'na defnedildi, başı gövdesinden ayrılarak Mansur'a gönderilip beyaz bir tabakta Mansur'a sunuldu. Diğer öldürülenler Medine'deki Yahudi Mezarlığına atıldı.²⁴⁶ Mansur, isyanı bastırdıktan sonra verdiği uzun hutbede isyancıya gün göstermediğini, onu yok ettiğini, saltanatına göz diken herkese böyle yapacağını belirtti.²⁴⁷

Mansur'un soğukkanlılığı, istişaresi,²⁴⁸ Medine'nin ekonomik olarak uygun olmayışı, Emeviler devletini yıkan tecrübeli bir ordu ile karşılaşması, kendisini destekleyen kabilelerin birbirleriyle anlaşamamaları bu isyanın sonunu getirmişti. Aslında mağlubiyetinin en önemli sebebi, Muhammed'in isyan merkezi olarak Medine'yi seçmesi idi. Hz. Peygamber döneminde uygulanıp başarı kazanılan hendek ile savunma olayını kullanmak istemesi Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye'nin yaptığı bir yanlıştı. Kendisini oraya hapsedmişti. Çünkü günün şartları gereği Medine'ye erzak gönderen Mısır'a da hakim olan Abbasiler

²⁴² Buhl, "Muhammed b. Abdullah", /A, VIII, 474.

²⁴³ Taberi, IV, 446.

²⁴⁴ İbn Kesir, X, 90.

²⁴⁵ Yakubi, II, 376.

²⁴⁶ Belazuri, II, 427.

²⁴⁷ Mesudi, III, 314.

²⁴⁸ Zorlu, 252.

erzakın gelmesine engel olarak, etrafındaki insanların dağılmasına sebep olmuşlardı. Çünkü Medine, o dönemde ne hayvancılık, ne de ticaretin olduğu bir yerdi. Medine muhasara edilse oraya bir şey ulaşamıyordu. Mansur savaştan sonra da Medine'ye erzak sevkiyatını serbest bırakmayarak Medinelileri cezalandırdı.

Muhammed'in Sind Bölgesi'ne göndermiş olduğu oğlu Abdullah, Sind'de öldürüldü. Yemen'e gönderdiği Hasan hapiste öldü. Muhammed'in diğer oğlu Ali Mısır'a gitti. Fakat Mansur'un Mısır valisi onu rahat bırakmadı. Göndermiş olduğu elçilerden kardeşi Musa Cezire'ye, Yahya, Rey ve Taberistan'a, İdris ise Mağrib'e ulaştı. Son ikisi gittikleri bölgelerde daha sonra yapacakları ayaklanmaların temelini attılar.²⁴⁹

Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye, İmam-ı Azam'ın öğrencisi Muhammed eş-Şeybani'nin yeniden dizayn ettiği Kitabı's-Siyer'i yazmıştı.²⁵⁰ O, faziletçe ve şerefçe Haşimoğullarının en ileri gelenlerinden, güzel ahlak sahibi, zahit ve abid, fakih, cesaret sahibi, cömert ve zamanının en iyisi idi.²⁵¹ Lakabı el-Huda (Doğruluk rehberi) idi. Halkın kendisine büyük bir saygısı vardı. Muhammed, Medine'de ortaya çıktığında Medine "*Mehdi Mehdi*" çığlıklarıyla inliyordu.²⁵² Mansur bile Muhammed ayaklandığı sırada etrafındakilerle Muhammed hakkında istişare ederken kendisine "nasıl biri" diye sorduklarında, onu: "*ilim zuhd ve vera sahibi biri*" şeklinde tarif etmişti.²⁵³ Onun ölümüyle Şia içinde onun takipçileri olan "Muhammediyye" fırkası oluşacaktır.²⁵⁴

²⁴⁹ Hasen, II, 440.

²⁵⁰ Laoust, 81.

²⁵¹ Isfehani, 207.

²⁵² İbnü'l-Esir, V, 519, Mansur ise buna karşı oğluna mehdi ismini vermişti. Isfehani, 218.

²⁵³ Mesudi, III, 307.

²⁵⁴ Ali İpek, "İlk Abbasi Halifelerine Âl-i Beyt Muhalefeti", *Ekev*, cilt, III, sayı 1, Erzurum 2001, sh. 85.

İbrahim b. Abdullah İsyanı

İbrahim b. Abdullah'ın isyanını kardeşi Muhammed'in isyanından ayrı görmemek gerekir. Çünkü en-Nefsü'z-Zekıyye biat alırken kendisine istediği hakların hepsini kardeşi İbrahim için de istiyordu.²⁵⁵ İbrahim de abisi gibi şehirden şehire kaçmış, birçok yerde dolaşmış, ömrü insanları gizlice davet ile geçmişti. Bu bağlamda abisi gibi Ahvaz, Vasıt, Aden, Musul, Sind,²⁵⁶ Fars, Kirman, Cebel, Hicr, Yemen, Şam gibi yerleri gezmişti.²⁵⁷

Bu arada Mansur, İbrahim'in abisi Muhammed gibi onu da sıkı bir takibe almıştı. İbrahim, bu kaçışlarında türlü hilelerle Mansur'un takibinden kurtuluyordu. Bir defasında Kûfe'de iken Mansur'a, adamı Sufyan b. Yezid'i gönderdi. O da Mansur'a vararak, İbrahim b. Abdullah'ı bulabileceğini belirtince, Mansur da kabul ederek bu şahsın yanına bir adam verdi. Üçü birlikte Basra'ya vardılar. Burada Sufyan, Mansur'un adamına: "*Biraz bekle ben bir yere gideceğim.*" deyip yanındaki gençle birlikte ayrıldı ve kayboldu. Yanındaki o genç İbrahim idi.²⁵⁸ Böylece İbrahim güvenli bir şekilde Mansur'un adamıyla Basra'ya kadar yolculuk yapmış oldu. Bu olay İbrahim'in ne kadar gizli hareket ettiğini göstermektedir.

İbrahim, son olarak Basra'yı merkez edinmeye karar vermişti. Propagandasını orada yaptı. Basra isyan için çok uygun, avantajlı bir bölgeydi. Ne Abbasilerin ne Ali taraflarının yeri-di. Daha çok Hz. Osman taraftarları bulunuyordu.²⁵⁹ İbrahim'in kayınpederinin de Hz. Osman soyundan olması, İbrahim için bu bir avantaj olmuştu. Ayrıca deniz yoluyla bağlantısı sayesinde ticari avantajlara sahipti.²⁶⁰ İbrahim, Basra'da gündüzleri görünmüyor, gizlice kardeşi için davet yapıyordu. Bu arada Mansur'un Basra valisi Sufyan b. Muaviye, İbrahim'e göz yumu-

²⁵⁵ Sharon, 90

²⁵⁶ Isfehani, 274.

²⁵⁷ İbnü'l Esir, V, 560.

²⁵⁸ Yakubi, II, 316.

²⁵⁹ Faruk, 240.

²⁶⁰ Zorlu, 263.

yordu. Hatta İbrahim'e biat ettiği bile söyleniyordu. Sufyan, Mansur'un İbrahim'den haber getirsinler diye yolladığı iki casusu yanına çağırarak, Basra'da ki direnişi, Mansur'a haber vermemelerini istemiş ve onlardan söz almıştı.²⁶¹

İbrahim gizli gizli çalışmalarını sürdürürken birdenbire kendisine abisi en-Nefsü'z-Zekiyye'nin isyan ettiği haberi geldi.²⁶² Çok şaşırdı, fakat dostları onu teskin ettiler. Hazırlıksız olmasına rağmen abisinin isyanı üzerine mecburen isyan etti. Basra'yı ele geçirdi. Yönetim merkezini²⁶³ ve Beytü'l-Mal'i aldı ve içindeki bir milyon²⁶⁴ dirhemi askerlerine dağıttı.²⁶⁵ Hapishaneyi basıp içindekileri serbest bıraktı. Yanında dört bin kadar yetenekli savaşçısı vardı. Ahvaz, İran, Irak, Vasıt, Medain, Sevat Bölgeleri kendisine biat etmişti. Zeydiler ona tabi olurken, Mutezile onu desteklemişti.²⁶⁶ Ayrıca bir kısım Arap kabile reisleri de ona katılmıştı. İbrahim, asayiş işleri sorumluluğuna İbrahim b. Nemile'yi, yargı işlerine İbad b. Mansur'u, ordu sancaktarlığına Abdullah b. Halit'i, İran valiliğine Amr b. Sedid'i getirdi.²⁶⁷ İbrahim'in etrafında önemli bir ilim ehli toplanmıştı. Ebu Hanife, İbrahim'e açıkça destek veriyor, onunla mektuplaşıyor, para gönderiyor ve: *"Vallahi boyunlarımıza ipleri takıp süründürseler bile verdiğimiz sözü bozmayacağız."* diyordu.²⁶⁸ İmam-ı Azam, İbrahim'e verdiği bu destekten ötürü Mansur'dan eziyetler görmüştür.²⁶⁹

Muhammed ve İbrahim'in iki önemli bölgede arka arkaya ayaklanmaları, Mansur'u çok korkutmuş, bu meseleden dolayı epey güç sarf etmişti.²⁷⁰ Ordusunun otuz binini Rey'e, kırk binini Afrika'ya, kalanını da Hicaz'a Muhammed'in üzerine göndermişti. Şimdi yanında iki bin kişi vardı. Çok korkmuş, bu

²⁶¹ Ammara, 162.

²⁶² Bkz. Abdullah b. Ali el-Müsned, 169.

²⁶³ Belazuri, II, 438.

²⁶⁴ Isfehni, 280.

²⁶⁵ İbn Kesir, X, 92.

²⁶⁶ Mesudi, III, 308.

²⁶⁷ Ammara, 164.

²⁶⁸ Isfehni, 310.

²⁶⁹ Ammara, 206.

²⁷⁰ Faruk, 249.

çaba içerisinde eşleriyle²⁷¹ ilgisini bile kesmişti.²⁷² İşinin telaşından elbisesini çıkarmamaya yemin etmişti. Ani bir baskında kaçmak için atlarını bekletiyordu.²⁷³

Mansur, tecrübeli kişilerden Ebu Müslim Ukayl isimli adama Hz. Peygamber'in torunlarından birinin isyan ettiğini, ona Ali, Cafer, Akil, Ömer, Zübeyr'in çocukları ve Kureyş ve Ensarın tabi olduğunu anlattı. Ebu Müslim: *"İsyan ettiği yer nasıl bir yerdir?"* dedi. Mansur: *"Ticaret ve zenaat yoktur."* dedi. Bunun üzerine Ukayl: *"Ey emir sen Basra'yı adamla doldur."* dedi. Mansur, adamın bir şey anlamadığını zannederek kovdu ve: *"git be bunak"* dedi. Fakat Muhammed'den sonra Basra'dan İbrahim'in ayaklandığı haberi gelince, Ukayl'ı çağırarak: *"Basra'da böyle bir şey olabileceğini nasıl bildin, yoksa haberin mi vardı?"* diye sordu. Adam: *"Hayır! Fakat düşündüm ki ayaklanma için en uygun yer orasıdır. Çünkü diğer şehirlerde tutunamaz."* Mansur: *"Peki Medine'yi ne yapacağız?"* deyince adam: *"Oraya gönderdiğin adam ben Hz. Peygamber'in amca-oğluyum desin."* dedi.²⁷⁴ Böylece Hz. Peygamber neslinin elindeki önemli bir propaganda silahı ellerinden alınmış olacaktı.

İbrahim abisinin şehit edilmesinden sonra kendisini Basra'da "Emiru'l-Müminin" ilan etti.²⁷⁵ Arkadaşlarının, Mansur'un komutanı İsa Medine'den dönmeden ve Kûfe zayıfken biran önce saldırma tekliflerini kabul etmeyerek, davet yapmadan saldırmayacağını bildirdi. Aslında Kûfe'ye girebilirdi²⁷⁶

Bu arada Muhammed'i yenen İsa'nın ordusu Mansur'un emriyle süratle Basra'ya yöneldi.²⁷⁷ İki ordu Kûfe'ye yakın bir yerde karşı karşıya geldiler.²⁷⁸ İbrahim'in ordusunda kayıtlarda yüz bin kişi olmasına rağmen, yanında on bin kişi vardı. Buna rağmen İbrahim, İsa'nın kumandanı Humeyd b. Kahtahe'yi

²⁷¹ İbn Miskeveyh, III, 102.

²⁷² Belazuri, II, 445.

²⁷³ İbn Kesir, X, 94.

²⁷⁴ Mesudi, III, 307

²⁷⁵ Faruk, 244.

²⁷⁶ Yakubi, II, 378.

²⁷⁷ Belazuri, II, 441.

²⁷⁸ Bkz. El-Ukayli, 147.

bozguna uğrattı.²⁷⁹ Fakat İsa'nın direnmesi ve İbrahim'in şehit olması durumu değiştirdi. Nerden geldiği bilinmeyen bir ok İbrahim'in boynuna saplandı. Ahzap suresi 38'inci ayet olan: *"Allah'ın işi takdir edilmiştir"* ibarelerini okuyarak: *"Biz bir şey diledik, Allah başka şey diledi."* dedi ve 48 yaşında arkadaşlarıyla birlikte katledilerek başı Mansur'a gönderildi.²⁸⁰ Mansur onu görünce: *"İkimiz birbirimizle imtihan edildik."* demiştir.²⁸¹

Bundan sonra Mansur ayaklanmaya katılan ve destek olanları takibe başladı. Kimilerini öldürttü, kimilerini hapsedti, İbrahim'in oğlunu ise diri diri toprağa gömdürdü. Ayaklanmaya fetvalarıyla destek veren İmam-ı Malik'i kamçılattı. İmam-ı Azam'ı ise hapislerde çürüttü ve öldürttü.²⁸²

Kısaca bir değerlendirmeye tabi tutarsak; gerek Muhammed'in, gerek İbrahim'in ordularına göz attığımız zaman desteklerinin olduğunu görüyoruz.²⁸³ İranlıların bu isyanlara destekleri vardı. Her tarafa yayılmışlardı. Üstelik o dönem Abbasi-lerin kuruluş yıllarıydı. Tam teşekkülleriyle devlet yerleşmişti. Bütün bunlara rağmen, bu iki kardeş niçin mağlup oldu?

Hemen belirtelim ki, bu işte en önemli faktör Mansur'un azmi ve sertliği idi. Ebu Hanife ve İmam-ı Malik gibi âlimler bu isyanları destekleseler de, Mansur'un gücü karşısında yeterli olmadı. Abbasîler devleti kuruluşunda sahip olduğu coşkuya hâlâ sahipti. İbrahim, en önemli hatayı Kûfe'yi ele geçirmemekle yaptı ve en önemli avantajını kaybetti. İki kardeşin en büyük hataları, aynı anda isyan etmeleri ve yine iki ayrı yerde isyan etmeleri idi. Böylece hem kuvvetlerinin ikiye bölünmesine sebep oldular, hem de Mansur tarafından teker teker ortadan kaldırıldılar.²⁸⁴

Böylece Abbasi dönemindeki en önemli Şîî ayaklanmalarından biri olan en-Nefsü'z- Zekiyye'nin ve kardeşi İbrahim'in

²⁷⁹ İbnü'l-Esir, V, 566.

²⁸⁰ Mesudi, III, 308.

²⁸¹ İbnü'l-Esir, V, 567.

²⁸² Bahriye Üçok, *İslam Tarihi*, Ankara, 1979, 99.

²⁸³ İbnü'l-Esir, V, 460

²⁸⁴ Hasen, II, 443.

isyancı kanlı bir şekilde bastırıldı. Fakat bu olay adeta sonraki ayaklanmaların yakıtı oldu. Nitekim bundan sonra arka arkaya Ali nesli ayaklanmaları patlak verecektir. Bu isyan sonucu Hasan ailesinden birçokları öldürülürken, Hüseyin soyuna dokunulmamıştı.²⁸⁵

Abbasiler Muhammed ve akabinde devamı olan İbrahim isyanından sonra davaları için gerekli olan siyasi-dini prensipler ortaya koydular. Artık bir Abbasi ideolojisi şekilleniyordu. Abbasiler bu önemli isyan sonrasında buna ihtiyaç duymuşlardı.²⁸⁶

Hüseyin b. Ali İsyancı

Abbasiler döneminde yoğun işkence ve kovuşturmalara uğrayan Ehl-i Beyt mensupları, Ebu Cafer Mansur döneminde meydana gelen ve Abbasilere zor anlar yaşatan Ehl-i Beyt'in önde gelen temsilcilerinden Muhammed en-Nefzû'z-Zekıyye ve kardeşi İbrahim'in isyanlarının bastırılmasından sonra iyice zayıfladılar ve sindirildiler. Ehl-i Beyt'in önde gelenleri Bağdat ve Medine'de göz hapsinde tutuluyorlardı. Fakat yine de fırsat buldukça Abbasilerin zulmüne karşı başkaldırmaya çalışıyorlardı.²⁸⁷

En-Nefsû'z-Zekıyye'nin isyanından sonra Hicaz'da gerçekleşen en büyük isyanlardan biri Hüseyin b. Ali isyanıdır.²⁸⁸ İsyancı 170/786 da Mekke ve Medine'yi de içine alan bir alanda gerçekleştirmiştir. Ayaklanmayı gerçekleştiren kişi Hz. Hasan soyundan Hüseyin b. Ali b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebi Talib'tir.²⁸⁹

Abbasi halifesi Hadi döneminde Medine valisi olan Hz. Ömer'in soyundan Ömer b. Abdülaziz²⁹⁰ ile Hüseyin b. Ali

²⁸⁵ Laoust, 80.

²⁸⁶ Sharon, 90.

²⁸⁷ Bkz. Cem Zorlu, 218 vd.

²⁸⁸ Bkz. El-Ukaylî, 156.

²⁸⁹ İbnü'l-Esir, VI, 90.

²⁹⁰ Bu şahsın aynı ismi taşıyan meşhur Emevi halifesi Ömer b. Abdülaziz b. Mervan ile bir ilgisi yoktur. Abbasilerin o dönem Medine valisi olan bu şahsın

arasında bir meseleden dolayı anlaşmazlık çıkmıştı.²⁹¹ Abbasîlerin yeni atanan valisi, Ehl-i Beyt'i her gün toplayıp bir köleye günlük yoklama aldırmakta ve devamlı onları aşağılamakta idi.²⁹² Kendisine yapılan bu muameleye dayanamayan Hüseyin b. Ali, etrafına topladığı kimselerle isyan etti. Hüseyin b. Ali, bu isyana başlarken, toplumdan destek alıp alamayacağını hesaplamaksızın ortaya çıkmıştı. Ortamını, şartlarını, halkın kendisine gerçekten destek olup olamayacağını düşünmemiş, başına gelen birtakım olaylar sebebiyle soğukkanlılığını kaybederek hazırlıksız bir şekilde isyan etmişti.

İsyanın başlaması ile birlikte önce Abbasilerin temsilcisi olan Medine'deki valinin evi basıldı, fakat vali evde bulunamadı. Müteakiben Hüseyin b. Ali, Mescid-i Nebevi minberine oturdu ve halktan Kuran ve Sünnet üzerine biat aldı. Bundan sonra hapisane basılarak, içindekiler serbest bırakıldı, Beytü'l-Mal ele geçirildi.²⁹³ Arkasından bütün kölelerin azat edildiği ilan edildi.²⁹⁴ Bu ilan sebebiyle Hüseyin b. Ali'nin etrafında epeyce köle toplandı.²⁹⁵ Hüseyin b. Ali'nin bütün kölelerin azat edildiğini ilan etmesi, köle sahiplerinin tepkisini çekti ve Hüseyin b. Ali bir anlamda Medine halkının desteğini tamamen yitirdi.

Hüseyin, Medine'de Abbasoğulları ile savaştıktan ve Medine'yi ele geçirdikten sonra Mekke'ye yöneldi.²⁹⁶ Yaklaşan Hac döneminde Mekke'ye gelecek hacılardan destek almayı umuyordu. Hüseyin b. Ali, on bir gün kadar Medine'de kaldı. Ancak Medineliler ona pek yüz vermediler ve mescide gelmediler.²⁹⁷ Belki de pek bir şey yapamayacağını düşünüyorlardı.

şeceresi, Ömer b. Abdülaziz b. Abdullah b. Abdullah b. Ömer b. Hattab'tır. Bkz. Ebu'l-Fida, *Tarih-u Ebi'l-Fida*, Beyrut, 1997, I, 311.

²⁹¹ Taberi, VI, 596.

²⁹² İsfehani, 374.

²⁹³ Bkz. Abdullah b. Ali el-Müsned, 203.

²⁹⁴ Taberi, VI, 598.

²⁹⁵ Ömer Faruk, 244-255.

²⁹⁶ Taberi, VI, 600.

²⁹⁷ İbnü'l-Esir, VI, 91.

Hüseyin b. Ali ayaklandığında dördüncü Abbasi halifesi Hadi tahta oturalı sekiz gün olmuştu. Hadi, Hüseyin b. Ali'ye karşı Muhammed b. Süleyman komutasında bir ordu gönderdi. Hüseyin b. Ali'nin az sayıda ordusu ile Abbasi ordusu Mekte'ye altı mil mesafede²⁹⁸ Şüheda diye anılan Fah Bölgesi'nde karşılaştı.²⁹⁹ O gün hac da *Terviye*³⁰⁰ günüydü. Abbasiler dört bin süvari ile Hüseyin'in ordusunu kuşattı ve yapılan savaşta Hüseyin'in askerlerinin çoğu öldürüldü, bir kısmı hacıların arasına sığınarak kurtuldu. Hüseyin de savaşarak şehit oldu. Hüseyin b. Ali, Fah bölgesinde³⁰¹ öldürüldüğü için şairler ondan *Sahibu'l-Fah* diye söz ederler.³⁰²

Bu savaşta yüzden fazla kişi katledildi. Öldürülenlerin cesetleri yırtıcı kuş ve hayvanlara terk edildi. Hüseyin'in kesilen başı halife Hadi'ye hediye olarak gönderildi. Halife Hadi, Hüseyin'in kafası getirilince çok kızdı ve: "*Vallahi tağutlardan bir tağutun başını getiriyor gibisiniz.*"³⁰³ *Hâlbuki bu Rasulullahın torunudur.*" diyerek onları azarladı ve bu kesik başı getirenlerin mallarına el koydu.³⁰⁴

Alioğulları tarihinde Kerbela Olayı'ndan sonra en şiddetli facialardan biri de bu Fah katliamıdır. Kendisine halife Mehdi tarafından verilen kırk bin dinarı Bağdat ve Kûfe'de bir anda dağıtacak kadar cömert³⁰⁵ ve aynı zamanda takva sahibi birisi olan Hüseyin b. Ali, yanındaki yüz kişiyle birlikte katledilmiş ve cesetleri vahşi hayvanlara terk edilmiştir. Bu olay, Alioğulları için bir anlamda ikinci bir Kerbela Faciası olmuştur.

Fah Savaşı sırasında Abbasi ordusunun elinden, Alioğullarından iki kişi kaçarak kurtulabilmişti. Kaçan bu iki kişi de en-Nefsü'z-Zekiyye'nin kardeşleri idi. Bu iki kişi, geniş coğraf-

²⁹⁸ Mesudi, III, 339.

²⁹⁹ Muhammed Rezûk, "İdris I", *D/İA*, XXI, 480.

³⁰⁰ Hacıların Hacca başlamak için Mina'ya hareket ettikleri gün.

³⁰¹ Mekke'nin Tai'fe doğru olan bölgesinde bulunan bir yerdir. Ebu'l-Fida, I, 312.

³⁰² Mesudi, III, 337.

³⁰³ Başka rivayette tağut kelimesi yerine "*Türk ve Deylemli başı gibi*" şeklinde geçiyor. Mesudi, III, 340.

³⁰⁴ Taberi, IV, 603, Mesûdi, III, 337, İbnü'l-Esir, VI, 94.

³⁰⁵ İbnü'l-Esir, VI, 87

yaya sahip ülkenin iki ayrı ucunda Abbasilerin korkulu rüyası haline geleceklerdir. Bunlardan Yahya b. Abdullah İslam dünyasının doğu ucundaki Deylem'e kaçarak orada bir isyan başlatmış,³⁰⁶ İdris b. Abdullah ise İslam dünyasının batı ucundaki Mağrib'e kaçarak İdrisîler devletini kurmuştur.³⁰⁷

Yahya b. Abdullah İsyanı

Fah Savaşı'nda Abbasi ordusunun çemberini yarıp kaçan en-Nefsü'z-Zekiyye'nin iki kardeşinden biri olan Yahya b. Abdullah b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebi Talib, bir müddet saklanıp,³⁰⁸ göçebe ve münzevi bir hayat sürdü. Irak, Rey, Horasan ve Cürcan'da taraftarlar topladı. İki seneden fazla kaldığı Maveraü'n-Nehir'de çok sayıda insanın Müslüman olmasını sağladıktan sonra Deylem'e ulaştı.³⁰⁹ Deylem hakiminden oturma izni alıp burada taraftarlarını çoğalttı ve oradaki yöre halkını örgütleyerek Halife Harun Reşid döneminde 176/792 tarihinde ortaya çıktı.³¹⁰ Onun etrafına insanların toplanması, Hüseyin b. Ali İsyanı'ndan sonraki Fah Katliamı'ndan kurtulan bu insana gösterilen bir ilgiydi.³¹¹

Yahya, Deylem Bölgesi'nde halktan büyük destek görmüştü. Onun başlattığı isyan hareketi çok genişlemiş ve Abbasi devleti için tehlikeli bir hal almıştı. Harun Reşid onun durumundan endişelenmişti. Harun, önce Yahya'yı hile ile ele geçirmeye çalışmış, fakat bu hilenin sonuç vermemesi üzerine, en güvendiği adamı ve veziri Fazl Bermek'i o zamana kadar hiç bir ayaklanmaya gönderilmeyen bir sayıda elli bin kişilik bir ordunun başında bol mal ve para desteği ile³¹² Deylem'e, Yahya'nın isyanını bastırmak üzere görevlendirmişti.³¹³

³⁰⁶ Bkz. Taberi, IV, 629.

³⁰⁷ Hudari Bek, 98.

³⁰⁸ İsfehani, 390.

³⁰⁹ Laoust, 91.

³¹⁰ Ebul-Fida, I, 315.

³¹¹ Varol, 174.

³¹² İsfehani, 392.

³¹³ İbnü'l-Esir, VI, 120.

Harun Reşid, meselenin tam bir şekilde halledilmesi için görevlendirdiği veziri Fazl'a Taberistan, Rey ve Cürcan Bölgelerinin valiliğini vermişti ve ondan bu işi halletmesini istemişti. Bu arada Harun, Deylem hakimini de tehdit edip Yahya'nın buradan çıkarılmasını, değilse gelişen olaylardan sorumlu olacağını bildirerek tehdit etti. Fazl, Yahya'ya karşı savaştan önce, değişik metotlar ile onu ele geçirmeye çalıştı. Önce Yahya'ya tehdit mektupları yazarak onu korkuttu. Bundan sonra ise üslubu, daha yumuşak ifadeler bulunan mektuplarla para teklif ederek Yahya'yı sulha çağırdı.³¹⁴ Bunları yaparken Deylem valisine de Yahya'yı Deylem'den çıkarması karşılığında bir milyon dirhem³¹⁵ para gönderdi.³¹⁶

Fazl'ın bu girişimleri sonuç verdi ve Yahya kendisine yapılan sulh teklifine karşı: *"Halife Harun Reşid, kadılar, fakihler, alimler ve Haşimoğulları ileri gelenleriyle beraber iken bizzat kendi el yazısı ile eman yazar ve yollarsa o zaman teslim olabileceğini"* bildirdi. Vezir Fazl b. Bermek'in durumu Harun Reşid'e bildirmesi üzerine Harun Reşid istenilen yazı ve emanı yazdırıp gönderdi.³¹⁷

Böylece Yahya isyandan vazgeçerek teslim oldu ve Bağdat'a getirildi. Aldığı paraların bir kısmı ile Hüseyin b. Ali'nin borçlarını kapattı.³¹⁸ Yahya, hilafet merkezi Bağdat'ta çok iyi karşılandı, fakat bir müddet sonra Harun Reşid, Zübeyrî³¹⁹ birinin Yahya'nın tekrar hilafet iddiasına başladığını jurnal etmesini bahane ederek Yahya'nın tekrar ayaklanabileceği endişesini sebep gösterip, verdiği eman ve sözden cayararak Yahya'yı hapsedti.³²⁰ Bu arada Harun Reşid topladığı alimlere eman yazısını göstererek geçerli olup olmadığını sordu.³²¹ Âlimlerden bazıları eman için geçerlidir derken, bazıları da geçersizdir diye fetva

³¹⁴ Bkz. El-Ukayli, 161.

³¹⁵ Belazuri, II, 449.

³¹⁶ Taberi, IV, 628.

³¹⁷ Taberi, IV, 629.

³¹⁸ İsfehani, 404.

³¹⁹ Zübeyr b. Avvam'ın soyundan olanlara verilen ad.

³²⁰ İbn Miskeveyh, III, 202.

³²¹ Bkz. Muğniyye, 158-159.

verdiler. Harun Reşid de eman'ı yırttı ve geçersiz kabul etti.³²² Bermekiler, Yahya b. Abdullah'a verilen emanın geçersiz sayılmasına çok üzüldüler. Çünkü onun teslim olmasına ve eman verilmesine Bermekilerden olan vezir Fazl sebep olmuştu. Bunun üzerine gizlice Yahya'yı hapisten çıkarttılar.³²³ Harun Reşid, Yahya'yı tekrar yakalatarak açlık içinde³²⁴ ve kırbaç altında³²⁵ ölünceye kadar hapsetti.³²⁶

Yahya b. Abdullah, Harun Reşid'i korkutan güçlü bir desteğe sahip iken, üstelik kendisine daha önce hile yapıp ele geçirmeye çalışan Harun Reşid'in verdiği söze kanıp bütün kuvvetlerini terk ederek Bağdat'a gelmişti. Sonraları değişik bahanelerle verilen sözden cayıldı ve öldürüldü. Hapiste zehirletildiği de belirtilmektedir.³²⁷ Onun hiçbir yeterli delil yokken bu kadar kötü bir şekilde öldürülmesinin nedeni, o dönemde Mağrib'te ayaklanan kardeşi İdris b. Abdullah da olabilir. Bu arada vezir Fazl'ın yaptığı sulh olayını Harun Reşid bozması ile artık Abbasiler ile Alioğullarının barışmasının mümkün olmadığı ortaya çıkmıştır. Bundan sonraki Şîi ayaklanmalarında her ne kadar anlaşma zemini aransa da isyancılar buna pek yanaşmamışlardır.

İbn Tabataba İsyanı

Alioğulları, Harun Reşit döneminden sonraki Emin-Memun mücadelesi sırasında isyan etmeyip durağan bir dönem geçirmişti. Memun döneminde 200/815 tarihinde Kûfe'de Hz Hüseyin soyundan İbn Tabataba adıyla bilinen³²⁸ Ebu Abdullah Mu-

³²² İbnü'l-Esir, VI, 115.

³²³ Bu gibi sebeplerden dolayı Harun Reşid'in Bermekilere karşı intikamı çok korkunç olmuştur. Bermeki sülalesinin kimisini öldürmüş, kimisini hapslere atmış, kimisinin de mallarına el koymuştur.

³²⁴ Yakubi, on gün kadar yiyecek verilmediğini aktarır. Bkz. II, 353.

³²⁵ İsfehani, 405.

³²⁶ Ebu'l-Fida, I, 315. Onun daha ağır şartlar altına öldürüldüğü konusunda da bilgiler bulunmaktadır. Bkz. Mesudi, III, 354.

³²⁷ Varol, 179.

³²⁸ Suyuti, 525.

hammed b. İbrahim b. İsmail b. İbrahim b. Hasan b. Hüseyin b. Ali b. Ebu Talib isyan etti.³²⁹

İbn Tabataba, o dönemdeki Alioğullarının parlak isimlerinden Ali er-Rıza'ya Kuran ve Sünnet üzere itaat etmeye çağırıyordu.³³⁰ Bu dönemde İbn Tabataba, Nasr b. Şebib isimli bir Şii'nin teşviki ile isyan etmeyi düşünüp sonra vazgeçmişken, karşısına çıkan Ebu Seraya'nın teşviki ile kararını değiştirdi.³³¹ Rakka'da İbn Tabataba ile görüşen Ebu Seraya, onu isyana teşvik ederek Kûfe'ye dönmeye ikna etti ve Kûfe'de buluşmaya karar verdiler.³³² Kûfe'de anlaşarak birlikte isyan ettiler.³³³ İbn Tabataba'nın destekçisi olarak komutanı da olacak olan Ebu Seraya aslında yol kesici bir eşkıya olup soygunla geçinen biriydi ve kendisine bağlı adamlarıyla birlikte Hac yollarında yağma yapıyor, köyleri basıyor, talan ediyordu.³³⁴

Ebu Seraya, Abbasilerin Kûfe'ye gönderdikleri on bin kişilik Abbasi ordusunu 199/815'te yendi.³³⁵ Böylece İbni Tabataba Güney Irak'a hakim oldu. Fakat ertesi gün Ebu Seraya, halkın İbn Tabataba'yı çok sevmesi ve İbn Tabataba'nın ganimet malının idaresini Ebu Seraya'ya bırakmaması³³⁶ sebebiyle İbn Tabataba'yı zehirleyerek öldürttü.³³⁷ Yerine ise Muhammed b. Muhammed b. Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebu Talib isminde bir genci getirdi.³³⁸ Fakat söz sahibi olan kendisiydi.³³⁹ Vali atamalarını kendisi yapıyordu. Yemen, Basra, Vasıt, Mekte ve Hac görevini eline geçirmiş, Bağdat'ı kuşatmayı düşünüyordu. Şam ve Cezire halkı ona destek vereceğini ve elçisini beklediklerini belirtmişlerdi. Aynı yıl içinde bölgedeki Abbasi valisi Hasan b. Sehl, Kûfe'yi kuşatarak onu bir hile ile mağlup

³²⁹ Mesudi, IV, 28.

³³⁰ Ebu'l-Fida, I, 327.

³³¹ Belazuri, II, 452.

³³² Isfehani, 426.

³³³ Yakubi, II, 397.

³³⁴ Bkz. El-Ukayli, 166.

³³⁵ İbnü'l-Esir, VI, 263.

³³⁶ Taberi, V, 123.

³³⁷ Bkz. Abdullah b. Ali el-Müsned, 215.

³³⁸ Belazuri, II, 548.

³³⁹ İbn Miskeveyh, III, 349.

etti.³⁴⁰ Ebu Seraya kaçtı ise de³⁴¹ Celula Bölgesi'nde yakalandı ve öldürölüp cesedi Bağdat köprüsü üzerine asıldı.³⁴²

O dönemdeki uygun ortam ve halifenin Irak'ta bulunmaması, ayrıca ülkenin her tarafında yönetime karşı duyulan genel bir isteksizlik, emrinde Ebu Seraya gibi harbi bilen bir komutanın birliğinin hazır olması, İbn Tabataba'yı böyle bir ayaklanmaya itmiş olabilir. Fakat İbn Tabataba'nın en büyük hatası, Ebu Seraya gibi bir eşkıyaya güvenmesi ve bütün işlerini ona güvenerek yapmasıdır. Sonuçta vermediği ganimet malları yüzünden bu eşkıya tarafından zehirletilmiştir.

Ebu Seraya'nın gönderdiği valilerden Yemen, Kûfe, Basra valileri bir müddet yerlerinde hakim olmuşlardır.³⁴³ Mekke'ye gönderdiği vali ise Ebu Seraya'nın öldürölmesinden sonra Muhammed ed-Dibac lakaplı³⁴⁴ Muhammed b. Cafer b. Ali b. Hüseyin b. Ali'yi ikna ederek ona biat edilmesini sağladı ve kendisine Emiru'l-Müminin denildi. Muhammed, kendisine danışılan bir kimseydi. Babası Cafer Sadık'tan nakillerde bulunmuştu. Fakat Muhammed'in kendisi takvalı biri olmasına rağmen, oğlu Ali ve amcaoğlu Hüseyin b. Hasan'ın çok kötü hareketleri yüzünden halk nezdinde itibar kaybetti ve Yemenden gelen Abbasi ordusuna yenildi.³⁴⁵ Daha sonra hilafet iddiasından vazgeçti. Memun, kendisine gönderilen Muhammed'i affetti.³⁴⁶

Muhammed b. Kasım İsyanı

Abbassiler döneminde ekonomik, siyasi, toplumsal ve dini gerekçelerle hilafete karşı ayaklanmak isteyen her bölge halkı, gerçekte niyet ve hedefleri farklı olsa da, Alioğullarının nüfuzunu kullanarak kendi gayelerini gerçekleştirmek istiyorlardı. Bunun en güzel örneğini Mutasım döneminde 219/834'de Ho-

³⁴⁰ Isfehani, 436, 442.

³⁴¹ Yakubi, II, 401.

³⁴² Ebu'l-Fida, I, 327.

³⁴³ Yakubi, II, 398.

³⁴⁴ Mesudi, IV, 29.

³⁴⁵ Bkz. Abdullah b. Ali el-Müsned, 225.

³⁴⁶ İbnü'l-Esir, VI, 313.

rasan'ın Talekan³⁴⁷ Bölgesi'nde gerçekleşen Muhammed b. Kasım b. Ali b. Ömer b. Ali b. Hüseyin b. Ali'nin ayaklanmasında görüyoruz.³⁴⁸

Muhammed, Medine'de züht içinde yaşarken, onun çalışma ve metotlarına hayran kalan Horasanlı birisi gelerek Muhammed'i lider olması için ikna ederek, hac için gelen Horasanlıları ona biat ettirdi. Muhammed, kendisine biat edenlerle beraber Cüzcan'a gitmeden önce Rakka'ya uğrayıp Nasr b. Şebah isyanıyla burada gelişen muhalefet hareketinden de faydalanmayı düşündü. Muhammed, bu kimselerle Horasan'a gitti. Talekan'da halk toplandı ve Muhammed isyan etti.³⁴⁹ Kendisine karşı gönderilen Abbasi ordularını yendi. Bunun üzerine kendisine Abbasilerin meşhur kumandanı Abdullah b. Tahir gönderildi. Muhammed bu ordu karşısında yenildi. Nesa Bölgesi'ne kaçtıysa da en güvendiği bir adam onun yerini Abbasilere bildirince yakalandı. Bağdat'a Mutasım'a gönderildi, Bağdat'a girerken Mutasım tarafından tahkir için sarığı çıkarıldı, başı açık olarak getirildi ve Samarra'da hapsedildi.³⁵⁰

Muhammed'in bundan sonraki durumu hakkında değişik görüşler bulunmaktadır. Kimileri onun hapiste zehirletildiğini aktarırken,³⁵¹ kimileri de Ramazan şenlikleri yapıldığı sırada³⁵² gece ay ışığında eni üç zira kadar olan hapisten kaçırıldığını belirtir.³⁵³ Bulana yüz bin dirhem ödül verildiyse de kendisinden bir daha haber alınamadı.³⁵⁴

Sonuçta Horasanlılar ayaklanabilmek için Muhammed'i kullanmışlardır. Ancak en güvendiği insan bile onu ihbar etmiştir. Zeydiyye'den bir grup onun ölmediğine inanmıştır. Onlara göre o, diridir ve yeryüzünü adaletle doldurmak için gelecektir. Bunlar Muhammed'i mehdi olarak kabul edenlerdir. Kûfe, Taberistan ve Deylem'de otururlar.³⁵⁵

³⁴⁷ Yakubi, II, 431.

³⁴⁸ Taberi, V, 207.

³⁴⁹ İbnü'l-Esir, VI, 442.

³⁵⁰ Mesudi, IV, 52.

³⁵¹ İsfehani, 467.

³⁵² İbn Miskeveyh, IV, 5.

³⁵³ Taberi V,207.

³⁵⁴ Mesudi, IV, 52.

³⁵⁵ İbnü'l-Esir, VI, 442.

Yahya b. Ömer İsyanı

Müsteinbillah döneminde 250/864 tarihinde Hz. Ali neslin-den Ebu Hüseyin Yahya b. Ömer b. Yahya b. Hüseyin b. Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebu Talib Kûfe’de ayaklandı.³⁵⁶ Yahya’nın annesi de babası gibi Talibî (Ebu Talib’in kün-yelenmesine sebep olan Hz. Ali’nin abisi Talib’in soyundan gelenlere verilen tanımlama) idi. Yahya, sırf Peygamber akra-bası olduğu için çok zorluk çekti. Abbasiler tarafından hor görüldü. Talibilerin işleri ile ilgili görevli Ömer b. Haraç’tan maddi sıkıntılarından dolayı para istemişti. O, ise Yahya’ya hakaret etmiş,³⁵⁷ hapsetmişti. Yahya, ancak kefaletle bırakılmış-tı. Bağdat’ta günlerini sefaletle geçirdikten sonra Samarra’ya gidip ünlü komutan Vasıf’tan para istemiş, o da hakaret etmiş-ti.³⁵⁸

Yahya b. Ömer bunun üzerine Kûfe’deki bedevilerle Fel-luce’de toplandı. Sonra Kûfe’de hapishaneyi basıp hapistekileri serbest bıraktı. Beytü’l-Mali ele geçirdi. Etrafına Zeydiler top-landı. Kendisine Şiî olmayanlar da katıldı, ayrıca dinle ilgileri olmayanlar da onu desteklediler ve ona katıldılar. Üzerine gön-derilen Abdullah b. Mahmut’u yendi ve mallarını aldı.³⁵⁹

Yahya etrafındaki tecrübesiz isimlerin ısrarıyla alelacele yorgun kuvvetleriyle Muhammed b. Abdullah b. Tahir tarafın-dan üzerine gönderilen Türklerden oluşan Kilkatekin’in dinç kuvvetlere saldırdı ve yenildi.³⁶⁰ Baş kesilerek Mustain’e gön-derildi³⁶¹ ve Samarra’da teşhir edildi. Bağdat’ta ise destekçileri-nin tepkisinden çekinilerek teşhir edilmedi. Ordusundan esir edilenler yoğun işkencelerle Bağdat’a getirildi.³⁶² Yahya’nın öldürülmesi üzerine Bağdat’ta kendisine yapılan kutlamaları kabul eden Muhammed b. Abdullah b. Tahir’e, Davut b. Hey-sem Caferî’nin gelerek: “*Ey emir! sen öyle bir adamın ölümünü*

³⁵⁶ Taberi, V, 360.

³⁵⁷ Isfehani, 506.

³⁵⁸ İbnü’l-Esir, VII, 113.

³⁵⁹ İbn Miskeveyh, IV, 152.

³⁶⁰ Yakubi, II, 463.

³⁶¹ Ebu’l-Fida, I, 358.

³⁶² Isfehani, 510.

kutluyorsun ki, şayet Rasulullah hayatta olsaydı bu adamın ölümünden dolayı kendisine taziye gidilirdi." demesi üzerine Muhammed susmuş ve bir şey diyememiştir.³⁶³

Yahya b. Ömer kendisine, yapılan hakaretlere karşı intikamını almak için haklı olarak ortaya çıksa da, gerçekten çok tecrübesiz biri olduğunu ortaya koymuştur. Tanımadığı bedevilere güvenerek yola çıkmış, üstelik sırf Abbasilere düşman olduklarından dolayı dini hassasiyetleri olmayanları bile ordusuna alarak ordusunun düzenini bozmuştur. "*Düşmanımın düşmanı benim dostumdur.*" felsefesiyle yola çıkması ona pahalıya mal olmuştur. Yahya, ayrıca etrafındaki heyecanlı insanlardan etkilenerek, ordusunu alelacele yorgun bir şekilde savaşa sokmuştur. Sonuçta ise yenilmiştir. Halk ona çok üzölmüş onun hakkında mersiyeler yazmıştır.³⁶⁴

Hasan b. Zeyd İsyancı

Taberistan'da 251/865 yılında Hasan b. Zeyd b. Muhammed b. İsmail b. Hasan b. Zeyd b. Hasan b. Ali b.Ebu Talib isyan etti.³⁶⁵

Ayaklanmanın sebebi ise şu olay idi: Yahya b. Ömer isyanını bastıran Muhammed b. Abdullah b. Tahir'e Taberistan'ın Deylem sınırında bir yer ikta olarak verildi. Muhammed'in bu bölgede görevlendirdiği kimseler, kendisine ikta olarak verilen toprakları kullanan Deylemlilere karşı haksızlık yapıyorlardı. Bunun üzerine bölge halkı Ehl-i Beyt neslinden Muhammed b. İbrahim'e ayaklanması için müracaat ettiler. Fakat o bu işe yanaşmadı ve yine Ehl-i Beyt neslinden Rey'de bulunan Hasan b. Zeyd'i tavsiye etti. Böylece Deylemliler Hasan b. Zeyd'i ayaklanmalarının başına geçmesi için çağırdılar. O da bu teklifi kabul etti ve Deylemliler ile³⁶⁶ Taberistan Bölgesi'nin halkının hepsi ona biat etti.³⁶⁷ Fakat bu arada bölgedeki yağmacılardan bazıları da Hasan b. Zeyd'in etrafında toplanmıştı.

³⁶³ İbnü'l-Esir, VII, 113.

³⁶⁴ Mesudi, VI, 150.

³⁶⁵ Taberi, V, 360.

³⁶⁶ Suyuti, 525.

³⁶⁷ İbn Miskeveyh, IV, 157.

Hasan b. Zeyd bölgeden bir ordu hazırlayarak savaflara başladı.³⁶⁸ Abbasilerin elindeki bazı yerleri almayı başardı hatta stratejik öneme sahip Rey şehrini bile ele geçirdi. Muhammed b. Tahir, bir ara Rey'i Abbasiler adına alsa da Hasan tekrar ele geçirdi.³⁶⁹

Mustain devrinde gerçekleşen bu isyan uzun sürdü. Bağdat bu dönemde kârişiklikler içinde olduğundan Hasan b. Zeyd ayaklanması bir türlü bastırılmadı. Ancak yöresel bir isyan olmaktan da ileri gidemedi. Birçok harp yapıldı, Hasan b. Zeyd, Taberistan'dan atılsa da Deylem'e sığındı. Merkezi burası oldu. Hasan 251/865'te Muhammed b. Tahir'e yenilse de 270/883 ölümüne kadar isyanını sürdürdü. Rey'de Muhammed b. Cafer, Hasan b. Zeyd adına ortaya çıksa da esir edildi ve Neysabur'a götürüldü.³⁷⁰

Hasan b. Zeyd, cömert, alçak gönüllü, şair ruhlu biri idi. Vefatından sonra yerine kardeşi geçti.³⁷¹ Daha sonraki yıllarda Yemen ve Taberistan Zeydîleri bunların soyundandılar.³⁷²

Bölgesel bir hareket olan Hasan b. Zeyd'in hareketi civardaki İslam diyarlarına yayılmamıştı. Zaten hiç bir hazırlık yapılmaksızın sırf o bölge halkının istekleri doğrultusunda yapılan bir isyandı. Deylemlilerin savaşçılıklarından dolayı isyan bir müddet devam etse de sonunda çevreye yayılıp kuşatıcı olamadı. İsyanın daha verimli olabilmesi için en azından ön hazırlık yapılmalıydı. Ayrıca Hasan b. Zeyd hiç tanımadığı bir bölgede isyan etmişti. Bunlar da ayaklanma için dezavantaj idi. Deylemliler devletle olan problemlerinden dolayı Hasan b. Zeyd'i kulanıp, onun Ehl-i Beyt'ten olmasından istifade etmek istiyorlardı. Belki Hasan b. Zeyd böyle düşünmemiş olabilir, fakat onu lider ittihaz eden Deylemlilerin hedefi kendilerine yapılan saldırının intikamını almaktı. Bu ayaklanmada da Alioğulları kullanılmıştır diyebiliriz.

³⁶⁸ İbnü'l-Esir, VII, 130.

³⁶⁹ Ebu'l-Fida, I, 358.

³⁷⁰ Mesudi, IV, 155.

³⁷¹ İbnü'l-Esir, VII, 407.

³⁷² Laoust, 152.

İsmail b. Yusuf İsyanı

Hz. Peygamber neslinden İsmail b. Yusuf b. İbrahim b. Abdullah b. Hasan b. Hasan b. Ali 251/865'de Mekke'de ayaklandı ve Mekke'yi ele geçirdi, pek çok kişiyi öldürdü. Mekke valisi olan Cafer b. Fazl kaçmak zorunda kaldı. Kâbe'ye ait olan silah ve mücevherleri aldı. Hazineyi ele geçirdi. Halktan 200 bin dinar topladı ve Medine'ye gitti. O, Medine'ye gidince onu kabullenmeyen Mekkeliler ayaklanınca İsmail b. Yusuf tekrar döndü ve Mekke'yi kuşattı. Mekkeliler aç kaldılar. Yiyecekler karaborsaya düştü. Bir yudum su 3 dirhem, 1 rıtl et 4 dirhemden satılır oldu. Mekkeliler bu dönemde çok eziyet çektiler. O yıl yüz hacı öldürülmüştü. İsmail daha sonra Cidde'ye gidip³⁷³ halkın gemilerini soydu ve nihayet 252/866'da öldü.³⁷⁴

İsmail b. Yusuf daha önce ayaklanan dedesi İbrahim b. Abdullah gibi ayaklanmak istemiş, fakat şunu görüyoruz ki, korumasız insanlara yaptığı eziyet, eşkıyalık ve çapulculuk peygamber neslinden birine hiç yakışmamıştır. İsmail'in ayaklanması Alioğulları ayaklanmasından öte, bir intikam alma hareketiydi. Nitekim yaptığı taşkınlıklarla bunu ortaya koymuştur. Üstelik halk artık bundan sonra Hz. Peygamber neslinin yapacağı haklı çıkışlara da ihtiyatla yaklaşacaktır.

Zenc İsyanı

Zenc isyanı, 255/868'da Basra taraflarında meydana gelmiş, yaklaşık 15 yıllık bir sürece yayılıp Abbasileri çok zor durumda bırakmış ve Bağdat'ın hemen yanı başındaki bir bölgede ortaya çıkarak hilafete uzun yıllar boyu korkulu anlar yaşatmış, Abbasilerin başını ağrıtan en büyük isyanlardan birisi idi.³⁷⁵

Basra civarındaki bataklık arazilerde Sudan'dan getirilen zenciler çok kötü şartlarda çalıştırılıyorlar, aç bırakılıyorlar, emeklerinin karşılığını alamıyorlardı. Tarım, tuz ve şeker kamı-

³⁷³ Taberi, V, 405; İbn Kesir, XI, 10.

³⁷⁴ İbnü'l-Esir, VII, 163.

şı alanlarında binlerce zenci, topluca çalıştırılıyorlar, bataklıkla-
rı kurutuyorlar, fakat simsarlar paralarını vermiyordu. Ayrıca
tam olarak beslenemiyorlardı. Yiyecekleri sadece ekmek, irmik
ve hurmaydı.³⁷⁶

Bütün bu olumsuz şartları iyi kullanan Ali b. Muhammed
isimli birisi, toplumda destek gören Şîî muhalefeti de kullanmak
adına Hz. Ali soyundan olduğunu iddia ederek, zenci köleleri
isyana teşvik etti. İslam tarihçileri genelde bu şahıs hakkında
“*Habis*” lafzını kullanırlar.³⁷⁷ Konuşmalarında taraftarlarını
zengin edeceğini, mal, mülk sahibi yapacağını vaat ediyor ve
kendisinde peygamberî özelliklerin bulunduğunu ve onları kur-
tarmaya geldiğini belirtiyordu.³⁷⁸ Onun görüşleri konusunda
Raşit Halifelerden sadece Hz. Ebu Bekir’i kabullendiği belirti-
lir. Bu yönüyle Zeydî yönelimler içinde olduğu veya bu düşün-
celeri kullandığı söylenilebilir.³⁷⁹

Neticede Ali b. Muhammed’in etrafında toplanan köleler,
etrafı yağmalamaya başladılar. Ali b. Muhammed, kölelerin
zengin efendilerini yakalatıp beş yüzer kırbaç vurdurtuyor ve
onların gururlarını okşayıcı bu hareketlerle, zenci kölelerin daha
çok etrafında toplanmalarını sağlıyordu. Bu köleler, zenginlere
saldırıyorlar, mallarını yağmalıyor, kadınlarına sahip oluyorlar-
dı.³⁸⁰ Ali b. Muhammed, zencileri gönderdiği her girdikleri
şehri yağmalatıyor, binlerce kişi öldürtüyordu. İsyana binlerce
kişi katılmış ve baş edilmez bir hal almıştı. Ali b. Muham-
med’in etrafında yaklaşık üç yüz bin kişi toplandığı belirtilmek-
tedir.³⁸¹ Bulundukları bölgenin bataklık olması işlerini kolaylaş-
tırmıştı. Bu bataklıklar arasında *el-Muhtara* isimli bir şehri de
merkez edinerek etrafa yayılmışlardı.³⁸²

³⁷⁵ Ebü'l-Fida, II, 46.

³⁷⁶ Mantran, 138; Hasen, IV, 124.

³⁷⁷ Faik Bulut, *Hasan Sabbah Gerçeği*, İstanbul, 2002, 266.

³⁷⁸ İbnü'l-Esir, VII, 205.

³⁷⁹ Mantran, 138.

³⁸⁰ Nizamülmülk, 310.

³⁸¹ İbnü'l-Esir, VII, 343.

³⁸² Taberî, V, 520.

Zenciler bir süre sonra Abbasilerin Şattülarap'daki donanmasını ve Übüle gibi önemli bir limanı, Ahvaz ve Abadan'ı ele geçirdiler. Bağdat'ın denizden gelen gıda yolu kesildiği için insanlar açlıkla karşı karşıya kaldılar.³⁸³

Zenciler kendilerine karşı gönderilen Ebû Hilal komutasındaki dört bin kişilik Abbasî ordusunu yendiler. Basralılarla yaptıkları savaşta öldürdükleri kimselerin başları Ali'nin önüne yığılıyordu. Üzerlerine gönderilen bütün ordular aciz kalmıştı. Böylece Güney İran, Irak Basra ve Vasit şehirleri de dahil ellere geçmişti.³⁸⁴

Zenci kuvvetleri 257/870 senesinde mağlup edildiyse de tekrar Basra'yı ele geçirdiler. Üzerlerine gönderilen el-Müvellid ve ordusunu yendiler.³⁸⁵ Artık bu baş edilmez ayaklanmanın bastırılması gerekiyordu. İşi ele alan halifenin kardeşi el-Muvaffak iki sene boyunca büyük uğraşlar verdi. Ahvaz'dan onları söküp attı. Bir kısmını vaatlerle yanına çekti. 270/883 senesinde ise zencilerin merkezi olan el-Muhtara'yı ele geçirip Ali b. Muhammed'i öldürdü. Başını halifeye gönderdi ve nihayet bu zorlu ayaklanma bitmiş oldu.³⁸⁶ Neticede on dört yıl kadar süren Zenci isyanlarında binlerce kişi ölmüştü.³⁸⁷

Zenci isyanı, kendisine yapılan haksızlıklara karşı devamlı isyanlarda bulunan Alioğullarının adı da kullanılan sosyal karakterli bir isyandır. Yapılan haksızlıklar sonucunda ortaya çıkan sosyal bir patlamadır. Zencilerin ayaklanmaları kötü hayat şartlarının ve maruz kaldıkları sömürünün bir neticesidir. Onları kinle coşmaya ve tüyler ürpertici gaddarlıklar yapmaya iten aslında budur. Bu ayaklanma, Basra mıntıkasında iktanın genişlemesinin ve Afrika'dan getirilen binlerce kölenin istihdam edilmesinin bir sonucudur. Onlar, çektikleri sıkıntılar, mal sahiplerine düşmanlıkları ve zenginlerin onların emeklerini sö-

³⁸³ Mesûdi, IV, 208.

³⁸⁴ İbnü'l-Esir, VII, 344.

³⁸⁵ Taberî, V, 521.

³⁸⁶ Ebû'l-Fida, I, 359.

³⁸⁷ Taberî, V, 522.

mürmesi sebebiyle isyan etmişlerdir.³⁸⁸ Bu ayaklanma, bölgedeki siyah kölelerin hürleştirilmesinden başka hedefi olmayan, ama taraftarlarının fırsat bulunca beyaz efendileri köleleştirmekte de tereddüt göstermediği sınıfsal bir ayaklanmadır. İsyanın Alioğulları ile ilgisi sadece liderleri Ali b. Muhammed'in Şiîlerin ön plana çıkardıkları Ehl-i Beyt'ten olduğunu iddia etmesidir denilebilir.

Zencilerin, bataklıklarda kurdukları yapılanma tam olarak bilinemediği için fikirleri konusunda çok az bilgilere sahibiz. Ayaklanmaya katılanlar tam olarak neyi savunduklarını bilmeseler de, Nizamülmülk bunların mezheplerini Mazdek, Babe-kiyye ve Karımatîlere benzetir.³⁸⁹ İsyanın hilafete vurduğu en büyük darbe ise Mısır'ın hilafet merkezinden kopması olmuştur. İsyan sırasında merkezi hilafetin Mısır ile ilgilenememesi sebebiyle, Mısır merkezi hilafetten ayrılmıştır.³⁹⁰

Ali Nesli'nin Müteferrik İsyanları

1- Hz. Ali soyundan Abdurrahman b. Ahmet, 208/823'de Yemen'de ortaya çıktı. Yemen'deki devlet görevlileri ona kötü davranmıştı. Halk kendisine biat etti. Memun ona para ve eman gönderdi. O da bunu kabul edip Bağdat'a geldi ve isyandan vazgeçti.³⁹¹

2- 220/835'te Hasan'ın çocuklarından Kasım b. İbrahim b. İsmail b. İbrahim b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebu Talib adında biri, on sene yaptığı gizli davetten sonra Memun döneminde isyan etti, Mekke, Medine, Kûfe, Kazvin, Taberistan, Deylem bölgelerinden biat aldı. Abbasiler tarafından aranmaya başlandı. Tihame'de saklandı. Oradan da Mısır'a kaçtı. Yanındaki arkadaşları onun durumu şöyle anlatır: "Bir seferinde Mısır'da bir ayakkabıcı dükkânında Kasım ile birlikte oturuyorduk. Sultanın

³⁸⁸ Ebu'l-Fez Elçibey, *Tolunoğulları Devleti*, Çev; Selçuk Aklın, İstanbul, 1997, 141.

³⁸⁹ Nizamülmülk, 310.

³⁹⁰ Hitti, II, 737.

³⁹¹ Taberi, V, 162.

tellalı: “*Kasım b. İbrahim’i getirene bin dinar verilecek.*” diye bağıırıyordu. Getirmeyip saklayan ise öldürülecekti. Ayakkabıcı aynen işine devam ediyordu. “*Korkmuyor musun?*” diye sorduk :“*Niye korkayım ki Resulün evladını korumak için makaslarla parça parça edilecek olsam yine korkmam.*” diyordu. Daha sonra bu isyan Boğa el-Kebir, tarafından bastırıldı.³⁹²

3- Hasan b. İsmail b. Muhammed b. Abdullah b. Ali b. Hüseyin b. Ali, 250/864’de Kazvin’de isyan etti. Üzerine gönderilen Musa b. Boğa onunla savaştı ve onu yendi. Hasan Deylem’e kaçtı.³⁹³

4- Hz. Peygamber torunlarından Hüseyin b. Muhammed b. Hamza b. Abdullah b. Muhammed b. Hasan b. Ali, 250/864’te Kûfe’de isyan etti. Ona karşı Muhammed b. Abdullah b. Tahir ordu gönderdi, Hüseyin’in ordusu dağıldı ve kendisi gizlenmek zorunda kaldı.³⁹⁴

5- Rey’de 250/864’te Cafer b. Hasan ortaya çıktı, fakat Ab-basilere yenilerek esir edildi.³⁹⁵

6- Hz. Peygamber neslinden Ahmed b. İsa’nın 250/864’te Kûfe’de ayaklanmasını Muhammed b. Tahir bastırdı. Ahmet b. İsa’yı yendi ve onu Bağdat’a gönderdi.³⁹⁶

7- Kûfe’de 251/865’te Hüseyin b. Muhammed b. Hamza b. Abdullah b. Hüseyin b. Ali b. Ebu Talib Müstain döneminde isyan etti. Müstain bir Şiî olan Müzahim b. Hakan’ı gönderdi ve Kûfe’yi ele geçirdi. Bunun üzerine Hüseyin b. Ahmet kaçtı. Ayaklananların birçoğu öldürüldü. Müzahim, Kûfe’de binlerce ev yaktı.³⁹⁷

8- 251/865 yılında el-Kerki lakaplı Hüseyin b. Ahmet b. İsmail b. Muhammed b. İsmail b. Muhammed b. Ali b. Hüseyin

³⁹² Hasen, II, 450.

³⁹³ Mesudi, IV, 156.

³⁹⁴ Mesudi, IV, 156.

³⁹⁵ İbnü’l-Esir, VII, 163.

³⁹⁶ Mesudi, IV, 155.

³⁹⁷ Taberi, V,401.

b. Ali b. Ebu Talib Kazvin ve Zencan da isyan etti. Tahirîlerin bu bölgedeki valilerini kovdu.³⁹⁸

9- Kûfe'de 256/869'da Ali b. Zeyd Alevi isyan etti. Üzerine gönderilen ilk orduyu yendiyse de ikinci orduya yenildi ve kaçtı. Daha sonra yakalanıp öldürüldü.³⁹⁹

10- 256/869'da Mısır'ın Said bölgesinde İbrahim b. Muhammed b. Yahya b. Abdullah b. Muhammed b. Ebu Talib isyan etti. Halka korku saldı. Ahmet b. Tolun tarafından üzerine gönderilen ikinci orduya yenildi. 257/870'de tekrar isyan etti ve yine yenildi. Mekke'ye kaçtıysa da yakalandı. Mısır'da halka teşhir edildi. Serbest bırakılınca Medine'ye gitti.⁴⁰⁰

11- Nasr lâkaplı 301/913 Hasan b. Ali b. Hasan b. Ömer b. Ali b. Hüseyin b. Ali Taberistan'da hareket ederek Şîîlerin desteği ile Deylem'i ele geçirdi. Çok sayıda kişinin İslam'a girmesini sağladı. 79 yaşında vefat etti.⁴⁰¹

12- 313/925'de Kûfe civarında Alioğullarından İsmailîlerin ilk lideri olan Muhammed b. İsmail b. Cafer b. Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Ali isyan etti. Bağdat'a saldırdığı sırada mağlup oldu.⁴⁰²

Bu isyanların dışında daha birçok isyanlar yapılmıştır. Bunlar 251/865'te Muhammed b. Cafer'in Rey şehrinde yapmış olduğu isyan,⁴⁰³ 257/870'de Taberistan'da Hüseyin b. Zeyd'in yaptığı isyan,⁴⁰⁴ Mağrib'te 220/835'de Muhammed b. Cafer'in yaptığı isyan gibi isyanları sayabiliriz.⁴⁰⁵

Bu isyanları incelediğimiz zaman, bunların küçük çaplı olduklarını ve Abbasi devletini sarsacak kadar büyük olmadığını görüyoruz. Bunlar, halk tarafından benimsenmemiş, halka mal edilememiş, sadece bir kaç idealistin kendilerini ortaya atarak

³⁹⁸ İbnü'l-Esir, VII, 163.

³⁹⁹ Taberi, V, 478.

⁴⁰⁰ İbnü'l-Esir, VII, 238.

⁴⁰¹ İbn Miskeveyh, V, 22; İbnü'l-Esir, VIII, 71.

⁴⁰² İbnü'l-Esir, VIII, 133.

⁴⁰³ İbnü'l-Esir, VII, 139.

⁴⁰⁴ İbn Kesir, VII, 270.

⁴⁰⁵ Mesudi, III, 354.

gerçekleştirdikleri hareketler görüntüsünde idi. Bunların sonucunda ise Alioğulları eziyet görmüş, sürülmüş, öldürülmüş, katledilmiştir. Bu isyanların çıkış sebeplerinden en önemlisi Alioğullarının gasp edilen hakları adına çıkmalarıydı. Artık bu bir gelenek olmuştu. Alioğulları ellerinden zorla alındığını iddia ettikleri hilafet haklarını elde etmek için bitmek tükenmek bilmeyen bir şekilde isyanlar gerçekleştirdiler. Bu isyanların temel ideolojisi Alioğullarının hakim olduğu bir devlet yapısı kurmaktı.

Şimdiye kadar anlattığımız Şiî hareketler, Alioğulları adına gerçekleşen başarısız hareketlerdi. Bunların başarısız kalmasında Abbasi devletinin güçlü döneminde olmasının büyük payı vardı. X. yy ile Şiî isyan ve hareketleri, başarı kaydetmeye başlayacaktır. Hatta artık o hale gelecektir ki, İslam dünyasının her tarafı, Şiî geleneğe sahip devletler tarafından işgal edilecektir. Sonuçta bu yüzyıla “*Şiî yüzyılı*” denecektir. Şimdi bu dönemde başarılı olmuş devletlerden dört tanesini anlatmak istiyoruz. Bunlar, İdrisiler, Karmatiler, Buveyhiler, Fatimiler. Bunlardan ikisi Alioğulları, ikisi de Alioğulları sempatizanları tarafından gerçekleştirildiği söylenilebilir.

II. BÖLÜM

BAŞARILI Şİİ KARAKTERLİ HAREKETLER

Hilafetin Alioğullarından zorla alınması ve onların durmadan ezilmeleri adeta bir mahrum bırakılma havası yaratmıştı. Fakat bu durum onlarda kesinlikle ümitsizliğe sebep olmadı ve tersine öç alma duygusunu geliştirdi. Ellerinden kaçan halifeligi ele geçirme iradesi belirdi. Zaten Abbasilerin şaşalı dönemi bitmiş, devlet gerilemeye yüz tutmuştu. Abbasi hilafeti ayaklanmalara karşı çıkmak şöyle dursun, kendini bile koruyamaz duruma gelmişti. İşte bu dönemde adeta yüzyılların öcü alınıyor ve İslam dünyasının hemen her tarafında Şiî devletler kuruluyordu. Mağrib'te Alioğullarından İdrisiler, Mısır'da, Şam'da Alioğullarından Fatımiler, Basra, Bahreyn, Hicaz'da Karmatiler, Yemen'de, Taberistan'da Alioğullarından Zeydiler ve İran'da Büveyhiler ortaya çıkıyordu.

Bu bir tepkiydi ve sonuç öncelikle çizgi dışı yerlerde Şiî devletlerin kurulmasıydı.⁴⁰⁶ Hatta Şii düşüncüyü taşımayan bölgelerde dahi Alioğullarına hizmet eden devletler ortaya çıktı. Artık bu yüzyıl tam bir Şiî yüzyılıydı. IX. yy sonuna kadar bir başarı göstermeyen Şiî ayaklanmaları, X. yy'da tam bir başarı kaydettiler. Neredeyse İslam coğrafyasının hepsi Şiî devletlerin kontrolü altındaydı. Bu Şiîliğin hem sosyal hem entelektüel

⁴⁰⁶ Hodgson, I, 334

alana hakim oluşundan değildi.⁴⁰⁷ Belki de yüzyılların birikimi olan tepki ve öfkenin yansımalarının resmiydi.

Alioğulları, IX. asrın ortalarında Taberistan'da haricî fikirler taşıyan geçici bir Zeydî emirliği kurdular.⁴⁰⁸ Daha sonraki yüzyıllarda Yahya b. Hüseyin el-Hadi imamete geçerek Yemen'de aynı adla bir devlet kurdu. Devletin temel felsefesinde imamet seçimle ve Fatıma neslinden olmalıdır görüşü hâkimdi. Bu devletin devamı sürecindeki yapılanmalar düşünüldüğünde 1962'ye kadar yaşadığı söylenebilir.⁴⁰⁹ Biz bu çalışmamızda meşhurluğuyla birlikte Abbasi döneminde Abbasilerle problemli olan devletleri incelemeye çalışacağız. Zira son devlet Abbasilere bir başkaldırı şeklinde değildi ve tarih dilimi olarak 1000 yılından sonraydı. Zaten Abbasiler, o bölgelere artık ulaşamıyordu. Bunlar biraz da kabilevi karakter taşıyan devletçiklerdi.

Burada inceleyeceğimiz dört devlet, Abbasi döneminde Abbasilerle problem yaşamış, mücadele etmiş devletlerdir. Bunlar: İdrisîler, Karmatîler, Fatımîler, Büveyhîlerdir.

İDRİSÎLER

Ehl-i Beyt mensupları, Emevi saltanatına son vermek için amcaoğulları olan Abbasilere yardım etmişler, Emevilerin yıkılışında onlarla ortaklaşa çalışmışlardı. Fakat Abbasiler, Emevilerin saltanatını yıktıktan sonra Ehl-i Beyt'e Emevilerin yapmadıkları zulümleri yapmaya başladılar. Ehl-i Beyt mensupları bu dönemde kendilerini ihanete uğramış olarak hissettiler ve Abbasilerden gördükleri bu ihanet üzerine isyanlara giriştiler. Bu isyanların bir kısmı başarısızlıkla sonuçlansa da gerçekleştirdikleri bir takım ayaklanmalar sonucu Ehl-i Beyt'e ait bir takım devletler oluşturdular. Burada Ehl-i Beyt isyanlarından birinin sonucunda İslam tarihinde kurulan ilk Ehl-i Beyt devletini, İdrisîleri incelemek istiyoruz.

⁴⁰⁷ Hodgson, I, 268.

⁴⁰⁸ Mantran, 138.

⁴⁰⁹ Ammara, 167; Mantran, 138.

Abbasiler döneminde yoğun işkence ve kovuşturmalara uğrayan Ehl-i Beyt mensupları, Ebu Cafer Mansur döneminde meydana gelen ve Abbasilere zor anlar yaşatan Ehl-i Beyt'in önde gelen temsilcilerinden Muhammed en-Nefzü'z-Zekiyye'nin ve kardeşi İbrahim'in isyanlarının bastırılmasından sonra iyice zayıfladılar ve sindirildiler.⁴¹⁰ Ehl-i Beyt'in önde gelenleri Bağdat ve Medine'de göz hapsinde tutuluyorlardı. Fakat yine de fırsat buldukça Abbasilerin zulmüne karşı başkaldırmaya çalışıyorlardı.

En-Nefsü'z-Zekiyye'nin isyanından sonra Hicaz'da gerçekleşen en büyük isyanlardan biri, Hüseyin b. Ali İsyanı'dır. İsyan 170/786'da Mekke ve Medine'yi de içine alan bir alanda gerçekleşmişti. Ayaklanmayı gerçekleştiren kişi, Hz. Hasan soyundan Hüseyin b. Ali b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebi Talib'ti.⁴¹¹

Abbasi halifesi Hadi döneminde Medine valisi olan Hz. Ömer'in soyundan Ömer b. Abdülaziz ile Hüseyin b. Ali'nin arasında bir meseleden dolayı problem çıkmıştı.⁴¹² Kendisine yapılan muameleye dayanamayan Hüseyin b. Ali etrafına topladığı kimselerle isyan etti. Hüseyin b. Ali bu isyana başlarken isyanın toplumdan destek alıp alamayacağını hesaplamaksızın ortaya çıkmıştı. Ortamını, şartlarını, halkın kendisine gerçekten destek olup olamayacağını düşünmemiş, başına gelen birtakım olaylar sebebiyle soğukkanlılığını muhafaza etmeden isyan girişiminde bulunmuştu.

Yukarıda başarısız isyanlar bölümünde genişçe anlattığımız bu isyan, Alioğulları tarihinde Kerbela Olayı'ndan sonra en şiddetli facialardan biri olmuştu. İsyanın sonucunda Fah Katliamı denilen olay gerçekleşmişti. Bu olay, Hüseyin b. Ali gibi cömert⁴¹³ ve aynı zamanda takva sahibi birisinin, yanındaki yüz kişiyle birlikte katledilmesi ve cesetlerinin vahşi hayvanlara

⁴¹⁰ Bkz. Zorlu, 218 vd.

⁴¹¹ İbnü'l-Esir, VI, 90.

⁴¹² Taberi, VI, 596.

⁴¹³ İbnü'l-Esir, VI, 87

terk edilmesi idi. Bu durum Alioğulları için bir anlamda ikinci bir Kerbela Faciası olmuştu.

Fah savaşı sırasında Abbasi ordusunun elinden Alioğullarından iki kişi kaçarak kurtulabilmişti. Kaçan bu iki kişi de en-Nefsü'z Zekiyye'nin kardeşleri idi. Bu iki kişi, geniş coğrafyaya sahip ülkenin iki ucunda Abbasilerin birer korkulu rüyası haline geldiler. Bunlardan Yahya b. Abdullah İslam dünyasının doğu ucundaki Deylem'e kaçarak orada bir isyan başlattı. Diğer i ise İdris b. Abdullah idi. İslam dünyasının batı ucundaki Mağrib'e kaçarak İdrisiler Devleti'ni kurdu.⁴¹⁴

İdrisiler Devletinin Kuruluşu

Hüseyin b. Ali'nin isyanı üzerine meydana gelen Fah Muharebesinde en-Nefsü'z-Zekiyye'nin kardeşi⁴¹⁵ İdris b. Abdullah b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebi Talib Abbasi ordusunun kuşatmasını yarıp kaçmıştı.⁴¹⁶

İdris, kardeşi Yahya'nın ters istikametine devam ederek hizmetkârı Raşit ve Mağrib'li hacıların yardımı ile Kızıldeniz'i geçmiş, önce Nube'ye, oradan Fustat'a ve Mısır'a ulaşmıştı. Daha önce kardeşi en-Nefsü'z-Zekiyye tarafından Mağrib'e elçi olarak gönderilmişti. Mağrib'i bu sebeple tanıyor ve oraya kaçmayı düşünüyordu. Bu günkü Fas Bölgesi, o yıllarda bilinen dünyanın bir ucunda yer alan ve merkezi hilafetten kaçanlar için bir tür barınak görevi gören bir yer konumunda idi. Siyasi birlikteliği pek yoktu. Bölgenin hâkimiyeti, Berberî kabilelerin elindeydi.

Abbasilerin posta teşkilatının başında bulunan Salih b. Mansur'un azatlısı Vadih isimli Ehl-i Beyt sempatizanı bir şahıs, İdris'in posta ile Mısır'dan Berka ve Kayrevan üzerinden Tilimsan'a, ardından da Mağrib'e gitmesini sağladı ve onu en uç bölge olan Velile de denilen Tanca'ya ulaştırdı. Olayı duyan

⁴¹⁴ Hudari Bek, 98.

⁴¹⁵ Bkz. Abdullah b. Ali el-Müsned, 206.

⁴¹⁶ Taberi, IV, 600.

Abbasi halifesi Hadi, Vadih'ı yakalatarak çarpmıha gerdirdi.⁴¹⁷ İdris'in buraya ulaşması ile birlikte Mağrib'te Ehl-i Beyt'ten birisi olan İdris başkanlığında ilk Ehl-i Beyt devleti diyebileceğimiz İdrisîler diye bilinecek ve yaklaşık iki asır sürecek olan bir hanedanlık kuruldu.⁴¹⁸ (172-375) (786-985)

İdris b. Abdullah (172-177/788-793)

İdris, bölgeye ulaştıktan sonra, Ehl-i Beyt'e kötü davranan Abbasi iktidarına karşı propagandaya girişip, Abbasilerden önce ağabeyi en-Nefsü'z-Zekiyye'ye biat yapıldığını, Ebu Hanife ve İmam Malik gibi bilginlerin de ağabeyine meylettiklerini belirtiyordu. İmam Malik, en-Nefsü'z-Zekiyye'den sonra halife olması için kardeşi İdris'i tavsiye etmişti. İdris, bundan dolayı ağabeyinin ölümünden sonra hilafetin kendisinin hakkı olduğunu savunuyordu.⁴¹⁹

İdris, kısa sürede Mağrib'teki güçlü Berberi kabilelerini etkisi altına aldı.⁴²⁰ Büyük bir Berberi kabilesi olan Evrebe Aşireti reisi İshak b. Muhammed tarafından kabul edildi. Bu kabilelerden kısa sürede destek gördü ve Zerhun Bölgesi'ndeki Velila⁴²¹ şehrinde kendisine biat edildi. Böylece İdrisîler devleti kurulmuş oldu. (172/788) Bu, devlet tarihindeki⁴²² ilk Alioğulları hanedanlığı⁴²³ ve aynı zamanda ilk büyük Fas krallığı idi.⁴²⁴

İshak, İdris'i ilk önce kendi kabilesine, sonra da şimdiki Fas'ın Kuzeyindeki Zenata, Zuvağa, Lemaya, Luvata, Gomara, Sadara gibi Berberî kabilelerine hükümdar olarak tanıttı. İdris, bu devrede Hz. Peygamber'in torunu olma özelliğini iyi kullandı. Hatta kendisine biat edilirken: "*Bizde (Ehl-i Beyt'te) buldu-*

⁴¹⁷ İbnü'l-Esir, VI, 93.

⁴¹⁸ Mehdi Abdü'l-Hüseyn, 316.

⁴¹⁹ Rezuk, "İdris I", *D/İA*, XXI, 481.

⁴²⁰ Bkz. El-Ukayli, 164.

⁴²¹ Bölgede o zamandan beri sevgisi unutulmayan İ. İdris'in mezarı bu şehirdedir ve Mağribliler her yıl burada onun anısına törenler düzenlemektedirler.

⁴²² Hudari Bek, 104.

⁴²³ Philip K. Hitti, *İslam Tarihi*, Çev; Salih Tuğ, İstanbul, 1989, II.708.

⁴²⁴ Laoust, 90.

ğunuzu başkasında bulamazsınız.” diyordu.⁴²⁵ İdris, bu bölgedeki halklara kendini öyle sevdirmişti ki, öldükten sonra mezarı bütün yörenin saygı duyduğu bir türbe haline gelecekti. Berberi kabileler Abbasilere olan desteklerini bırakıp İdrisîleri desteklediler. İdrisîler, Ehl-i Beyt mensubu olmalarına rağmen, Sünnî Berberilerin olağanüstü desteği ile devletlerini kurup uzun süre ayakta tutabildiler. Ehl-i Beyt tandaslı bir yapılanma olarak kurulan devlet, Sünnî Berberilerden güç almış ve onların desteği üzerine kurulmuştu.⁴²⁶

İdris, önce kuvvetli bir ordu kurarak Yahudi, Hristiyan ve Mecusilerin yaşadığı Tadla’yı sonra Sela, Tamesna’yı ele geçirdikten sonra Tilimsan’ı aldı. Ele geçirdiği bölgelerden zekâtları toplayıp ekonomik olarak güçlenen İdris, Fas şehrini kurup imar faaliyetlerine girişti.⁴²⁷ İdris ölünceye kadar kıyı şeridi hariç, Fas’ın kuzeyini ve güneyde Burakrak nehrine kadar olan bölgeyi kontrol altına aldı. Bölgedeki diğer Berberi kabilelerinin kabul etmesiyle İdrisîler devleti büyüdü. Devletin sınırları Kayravan’dan Atlas Okyanusu’na kadar uzandı.⁴²⁸

Harun Reşid bu devlete karşı ilk önce bir ordu göndermek istediye de, Mağrib Bölgesi’nin merkeze çok uzak olması sebebiyle bunun mümkün olamayacağını düşünüyordu. Zaten o dönemde İdris’in kardeşi Yahya b. Abdullah ile başı dertte idi. Veziri Yahya Bermek’in yönlendirmesi ile İdris’e bir suikast düşünüldü. “Şammah” diye bilinen Süleyman b. Cerir isimli bir adamını Mağrib’e gönderdi. Şemmah, Mağrib’e giderek kendini doktor olarak tanıttı ve Ehl-i Beyt’e olan sevgisini izhar etti. İdris b. Abdullah’a yakınlaşmaya çalıştı. Bunun üzerine İdris ona yakınlık gösterdi. Nihayet 177/793’de İdris’e verdiği zehirli misvak veya İdris’in dişi ağrıdığı için verdiği ilaçla (veya zehirli bir sakız) zehirledi. Zehirli üzüm verdiği belirlenenler de bulunmaktadır. Bu zehirlenme sonucu İdris öldü. Şemmah’ın bu

⁴²⁵ Kettani, I, 86.

⁴²⁶ Hitti, II, 708.

⁴²⁷ Rezûk, “İdris I” XXI, 480.

⁴²⁸ Hasen, III, 36.

başarısından dolayı Harun Reşid onu Mısır posta işleri başkanlığına atadı.⁴²⁹

Ancak Harun Reşid, İdris'i öldürmekle İdrisîler devletini ortadan kaldıramadı. İdris'in Berberi Nefze kabilesine mensup olan hanımı Kanza hamileydi. Berberiler, İdris'in hizmetçisi Raşit'in teklifi ile peygamber soyuna hürmeten Kanza'nın doğum yapmasını beklediler.⁴³⁰ Üç ay sonra bebek erkek doğunca, ismini İdris koydular ve hükümdar ilan etmek üzere büyümesini beklemeye başladılar. İbn Haldun, bu çocuğun doğum haberini Abbasiler açısından değerlendirirken: "*Haber, okların delip geçmesinden daha fazla Abbasilere tesir etti.*" demektedir.⁴³¹ Böylece Harun Reşid'in suikast girişimi tam olarak amacına ulaşmamış oldu. Sonuçta İdrisîler devleti devam etmiş, sadece on bir yıllık bir gecikme olmuştu.

İdrisîler, kurulan ilk Ehl-i Beyt devleti olmanın ötesinde, Abbasilerden ayrılan Mağrib'teki ilk Müslüman devletti. Bundan sonra artık merkez Bağdat'tan ayrılımlar özellikle uç bölgelerde hızlanacaktır.

İdris II b. İdris (187-213/803-828)

İdris'in suikast sonucu öldürülmesinden sonra İdrisîler hanedanının başına, on yıllık bir duraklamadan sonra İdris'in hamile eşi Kanza'dan doğan ve İdris-i Sani veya İdris-i Asgar da denilen II. İdris geçti. II. İdris ile on bir yaşlarına kadar, I. İdris'in hizmetkârı Raşit ilgileni. Onu hükümdarlığa hazırladı.

II. İdris ile İdrisîler hanedanlığının sürmesi, Abbasiler için tehlikeli olacağı için İfrikkiye hakimî İbrahim b. Ağlep vasıtasıyla II. İdris'in hamisi Raşit ortadan kaldırıldıysa da yerine Ebu

⁴²⁹ Taberi, IV, 600; İbnü'l-Esir, VI, 93.

⁴³⁰ Ebu'l-Fida, II, 315.

⁴³¹ Kanza'nın çocuğunun İdris'ten olmadığı ve hizmetçisi Raşit'ten olduğu konusunda o dönemde değişik görüşler ortaya atılmıştır. İbn Haldun, bunların kötü bir iftira olduğunu sayfalar dolusu anlatır ve bu konuyu uzunca anlatmasının sebebinin o dönemdeki bazı tarihçilerin bu iftiralara katılmalarının olduğunu belirtir. Bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 59.

Halid Yezit atandı.⁴³² Abbasilerin bu çabaları sebebiyle biraz erken davranılarak II. İdris'e bir yaşında iken biat edildi. Bu kadar erken yaşta biat edilmesine sebep Ağlebiler hükümdarı İbrahim b. Ağleb'in entrikalarından çekinilmesi idi.⁴³³ Harun Reşid, II. İdris'in ortadan kaldırılması için bu bölgeyi, İbrahim b. Ağleb isimli komutana ikta olarak vererek, İdrisîler'i saf dışı etmeye karar verdi. Fakat Harun Reşid'in bu tedbiri de işe yaramadı. İbrahim b. Ağleb, İdrisîlerin Ehl-i Beyt'ten olmalarından⁴³⁴ dolayı onlarla savaşmaktan vazgeçti ve dahası Kuzey Afrika'da kendi adıyla anılan Ağlebiler devletini⁴³⁵ kurdu. Bu durum ise İdrisîleri tamamen rahatlattı. Çünkü Ağlebiler, Abbasiler ile kendi aralarında tampon bir devlet görevi yaptı ve sonuçta İdrisîlerin doğu sınırları güvence altına alınmış oldu.

II. İdris'in şöhreti kısa zamanda yayıldı ve Mağrib Bölgesi'ne Afrika ve Endülüs'ten Araplar göç etmeye başladı. Bu durum Araplar ile Berberiler arası bir denge sağladığı gibi, aynı zamanda kargaşaya da sebep oldu. Bu göçlerden sonra II. İdris, Evrebe kabilesinin vesayetinden kurtuldu ve yeni göç eden Arapları önemli mevkilerde görevlendirdi. Bu arada Ağlebilerin, II. İdris'in Araplara meylettiği iddiasını yaymak suretiyle Berberileri kışkırtıp II. İdris ile Berberilerin arası bozdular. Bu dönemde II. İdris, babasına çok hizmet edip kendisine hükümdarlık yolunu açan Evrebe kabilesi lideri İshak'ı öldürdü. İdris'in kendisini hükümdarlık koltuğuna getiren şahsa karşı bu sert hareketi, muhtemel ayaklanma teşebbüslerini önledi.⁴³⁶ İbn Haldun, İshak'ın mensup olduğu Evrebe kabilesinin, II. İdris'e itaat ettiğini, onun uğrunda canlarını verdiğini, İdris'in düşmanları ile savaşlarda ölüm denizlerine daldıklarını, fakat buna rağmen İshak'ın II. İdris tarafından öldürüldüğünü belirtir.⁴³⁷

II. İdris, Fas şehrini kurup burayı devletin merkezi haline getirdi. Özellikle Endülüs'te meydana gelen isyan ve kargaşa

⁴³² İbnü'l-Esir, VI, 174.

⁴³³ Rene Basset, "İdris II" /A, İstanbul, 1968, V, 935.

⁴³⁴ İbnü'l-Esir, VI, 156.

⁴³⁵ Hasen, II, 447.

⁴³⁶ Basset, "İdris II", V, 935.

⁴³⁷ İbn Haldun, I, 54.

sonucu oradan Fas'a göç eden aydın, şair, yazar kesiminden kimseler şehrin kuruluşunu ve gelişimini kolaylaştırdılar.⁴³⁸ Burası uluslararası bir alışveriş ve kültür merkezi haline geldi.⁴³⁹ II. İdris, ayrıca Adevetü'l-Karaviyyin adlı bir şehrin inşasına başladı. Devletin temellerini sağlamlaştırmak için Atlas Okyanusu tarafındaki bölgeleri ele geçirdi, sonra da doğu bölgesine yöneldi.

II. İdris, İdrisîler devletini kurumlarıyla yerine oturtan ve İdrisîler adına para bastırtan şahıstır. Vezirlik, kâtiplik, kadılık gibi Arap-İslam devletlerindeki kurumları tesis etmiştir. Döneminde devletini Mağrib-i Aksa'da en güçlü hanedanlık haline getirmiştir. II. İdris, 213/828'de aniden vefat etti. Üzüm tanesinden boğulduğu veya zehirlendiği belirtilir. Fas'ta hala hatırası canlı tutulmakta, dilenciler onun ismini söyleyerek dilenmektedirler.⁴⁴⁰

Muhammed b. İdris II (213-221/828-835)

II. İdris'in ani ölümüyle yerine oğlu Muhammed b. İdris geçti.⁴⁴¹ Muhammed, İdrisîlerin soyunu devam ettirdiği için hanedan içinde büyük saygınlığı bulunan nenesi Kanza'nın tavsiyesi ile o günlerde ergenlik yaşına gelmiş olan dokuz kardeşini, ülkenin değişik bölümlerinde görevlendirdi. Merkezdeki Fas ve çevresini kendisine ayıran Muhammed, kardeşleri üzerinde bir konuma sahipti. Bu paylaşım sonucu kısa süre sonra kardeşler arasında savaşlar başlamış ve ülkedeki istikrar bozulmuş,⁴⁴² her biri muhtariyet peşinde koşan mahalli emirlikler oluşmuştur. Bu kargaşa ve savaşlar ile geçen sekiz yıllık iktidardan sonra 221/835'de Muhammed'in ölmesi ile hanedanın gerileme dönemi başlamıştı.

⁴³⁸ Jean Brignon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul, 1988.V, 317.

⁴³⁹ Hodgson, I, 266.

⁴⁴⁰ Basset, "İdris II", V, 936.

⁴⁴¹ İbnü'l-Esir, VI, 415.

⁴⁴² Hangi çocuğun hangi bölgelerde görevlendirildiği konusunda bkz. Rene Basset, "İdrisîler" /A, İstanbul, 1968, V, 937.

Ali b. Muhammed (221-234/835-848)

Muhammed b. İdris'ten sonra dokuz yaşındaki oğlu Ali, babasının yerine geçirildi. Yaşının küçüklüğüne rağmen saray görevlileri ve kabile şefleri kendisine itaat edince bir sıkıntı yaşanmadı. Ali, yaklaşık on üç yıllık bir hükümlüktan sonra 234/849'da öldü.⁴⁴³

Yahya b. Muhammed (234-249/849-863)

Ali'den sonra yerine kardeşi Yahya geçti. Onun döneminde İdrisîler devleti biraz toparlandı. Tekrar eski gücüne ulaşmaya başladı. Halkın refahı sağlandı. Fas şehrinde yeni mahalleler, hanlar, hamamlar yapıldı. Şehir, onun döneminde cazibe merkezi oldu. Yahya, 245/836 yılında meşhur Karaviyyin Camiini yaptırdı. On beş yıl hükümdarlık yaptı.⁴⁴⁴

Yahya II b. Ali (249-252/863-866)

Yahya'dan sonra kardeşinin oğlu II. Yahya b. Ali iktidara geçti. II. Yahya sefahate ve eğlenceye düşkün biriydi. Onun döneminde düzen bozuldu. Onun bu tavırları yüzünden halk isyan etti ve II. Yahya kaçmak zorunda kaldı ve bir süre sonra Endülüs kıyısında sığındığı Üdvetu'l-Endülüs denilen yerde öldü.⁴⁴⁵ Ülke ise kargaşa içinde kalmıştı.

Ali II b. Ömer (252- ?/866- ?)

II. Yahya'nın ölümünden sonra isyancıların Fas'ı işgal etmesi üzerine aynı sülaleden kayınpederi II. Ali b. Ömer b. II. İdris, hâkim olduğu Rif Bölgesi'nden Fas'a gelerek hâkim oldu. Hz. Ali'nin lakabı olan "Haydar" lakabını alarak nüfuzunu artırmak istedi. Fakat Haricilerin Sufriyye kolunun isyanı ve Fas'ı işgal etmesi üzerine II. Ali de önce Evrebe kabilesine sığındı, sonra da Endülüs'e kaçtı.⁴⁴⁶

⁴⁴³ Muhammed Rezûk, "İdrisîler", *DİA*, İstanbul, 2000, XXI, 495.

⁴⁴⁴ Basset, "İdrisîler", V, 937.

⁴⁴⁵ Basset, "İdris II", V, 935.

⁴⁴⁶ Hasen, IV, 69.

Yahya III b. Kasım b. II. İdris (?-292/ ? -905)

Haricilerin Fas'ı işgalini onaylamayan Karaviyyin Mahallesi halkı "Mikdam" lakablı III. Yahya b. Kasım'ı çağırdılar. III. Yahya Fas'a gelerek şehirden Haricileri çıkardı. Hem Fas halkının hem de o sırada Kurtuba'dan buraya sürgün edilmiş Endülüslerin biatini aldı. III. Yahya'nın dönemi Hariciler ile savaşlarla geçti. Aynı zamanda İdrisî soyundan emirlerle de taht mücadelesi yaptı. Nihayet 292/905'de amcası Ömer'in çocuklarıyla giriştiği taht kavgası sırasında öldürüldü.⁴⁴⁷

Bu dönemde ülkenin istikrarı iç karışıklıklardan dolayı tamamen bozulmuştu. I. Yahya'nın vefatından III. Yahya'nın vefatına kadar ki elli yıllık dönemde kargaşa, Hariciler ile savaşlar, isyanlar, taht mücadeleleri ve istikrarın sağlanamaması ülkedeki asayiş ortamını bozdu. Ticaret geriledi, kıtlık baş gösterdi. Toplum ekonomik ve sosyal yönden çöktü. Bu dönemde 276/889'da meydana gelen deprem ise bu felaketlerin tamamen katlanmasına sebep oldu. Karışıklıklar, kıtlıklar, salgın hastalıklar o kadar ilerledi ki, Mağrib'li ünlü tarihçimiz İbn Haldun bile bu dönemdeki İdrisî emirlerinin iktidarlarının başlangıç ve sonlarını tespit edememiştir.⁴⁴⁸

Yahya IV b. İdris b. Ömer b. II. İdris (292-310/905-922)

III. Yahya öldürülünce İdrisîlerin tahtına IV. Yahya oturdu. Bu kadar kargaşalıktan sonra IV. Yahya birliği sağlamayı başardı, bütün Fas'ı egemenliğine aldı ve ülkede istikrar sağladı. O, çalışkan, cengâver, ilme düşkün, hadis hafızı, fakih belağat sahibi, dindar, bir hükümdardı. Onun sarayı alim ve şairlerle doluydu. İdrisîler en geniş sınırlara onun zamanında ulaştılar. Bu rahat dönem on beş yıl sürdü.⁴⁴⁹

IV. Yahya'nın son zamanlarında İdrisîler, Mısır Fatımileri ile Endülüs Emevileri arasında sıkıntı içinde kaldılar. IV. Yahya 300/912'de Fatımilerin Tahert valisi Mesale'nin güçlü ordusu

⁴⁴⁷ Bkz. Mahmud İsmail, *el-Edarise fi'l-Mağribi'l-Aksa*, Kuveyt, 1989.

⁴⁴⁸ Hasan İbrahim Hasen, IV, 71.

⁴⁴⁹ Rezûk, "İdrisîler", XXI, 495.

karşısında dayanamayarak yenildi. Fas'ı kuşatan Mesale, Yahya ile vergi vermesi ve Fatımi halifesine biat etmesi karşılığında anlaştı ve Yahya'yı Fas'a vali tayin etti. Fakat 309/921'de Yahya Fatimîler tarafından yakalanıp sürgün edildi. Sonra da yirmi yıl hapsedildi. Hapisten çıktıktan sonra İfrikiyye'de öldü.⁴⁵⁰

Fatimîlere Tâbi İdrisî Emirleri

İdrisîler, bundan sonraki dönemde genelde Fatimîlere bağlı emirler şeklinde bir müddet daha hüküm sürdüler. Bu dönem daha çok karışıklıkların ve Fatimîler ile Endülüslüler arası bölgenin paylaşım kavgaları ile geçmiştir denilebilir. Şimdi bu dönemdeki hükümdarları kısaca inceleyelim.

Hasan b. Muhammed b. Kasım b. II. İdris (310-313 /922-925)

IV. Yahya'nın dokuz yıllık Fatimî tabiiyetine bağlı yönetiminden sonra Fatimîlerin Yahya'dan sonra Fas'ta görevlendirdikleri Reyhan el-Kutami'yi kabul etmeyen, Hacamat yaptığı için "Haccam" diye tanınan Hasan b. Muhammed, Fas'ı ele geçirdi ve Reyhan'ı öldürdü. Hasan, Fatimîlerin daha sonraki Fas görevlisi Musa b. Ebu'l-Afiye ile de bir takım savaşlar yaptıysa da sonunda yenildi. Hasan'ın 312/924'de öldürülmesi üzerine İdrisî hanedanlığı tamamen Fatimîlerin tabiiyetine geçmiş oldu.⁴⁵¹

Bu sıralarda Endülüslülerle anlaşılan Fatimî valisi Musa, bölgeyi Endülüs'e bağladı. Bundan sonra bölgede Fatimîlerle Endülüslüler arasında mücadeleler devam etti. Bölge artık Endülüs ve Fatimîler arasındaki kavgaların zemini olmuştu. Bu dönemde Rif Bölgesi'ne çekilmiş olan İdrisî soyundan gelen emirler de bu iki devlet arasında saf değiştiren kişiler durumunda idiler. Hangi taraf güçlü ise ona sığınıyorlardı.⁴⁵²

⁴⁵⁰ Hasen Ibrahim Hasen, IV, 72.

⁴⁵¹ Rezûk, "İdrisîler", XXI, 496.

⁴⁵² Geniş bilgi için Bkz. Sad'un Abbas Nasrullah, *Devletü'l-Edarise Fi'l-Mağrib*, Beyrut, 1987; Hasen, IV, 73.

**Ebu'l-Ayş Ahmet b. Kasım b. Muhammed
(337-343/948-954)**

İdrisîlerin hanedan üyesi Hasan'ın kardeşi Kasım, Fas'ın bazı bölgelerini ele geçirdi ve Şîlik propagandası yapmaya başladı. Kasım, 337/948'de ölünce yerine oğlu "Fazıl" diye meşhur olan Ebu'l-Ayş Ahmet geçti. Ahmet Endülüs egemenliğini kabul etmedi. Bunun üzerine Endülüslüler ile yapılan savaşı kaybedince iktidarı kardeşi II. Hasan'a devretti.⁴⁵³

Hasan II b. Kasım (343-375/954-985)

II. Hasan 343/954'de İdrisî tahtına oturdu. Fatımilerin meşhur komutanı Cevher es-Sıkkî Fas'a gelince, Hasan Fatımilere tabi olmak zorunda kaldı. Ancak Fatımi ordusunun bölgeden ayrılmasıyla bu defa Endülüs'e tabi olduğunu açıkladı. On bir yıl sonra gelen Fatımi ordusuna karşı koyamayacağını anlayınca yeniden Fatımîlere tabi olup Endülüslülere karşı bu ordu içinde savaştı. Hasan, daha sonra Endülüslüler tarafından esir edilip Endülüs'e götürüldü. (363/974) İki yıl sonra oradan çıkarılınca tekrar Fatımilere sığındı ve onların bir komutanı olarak Mağrib'e geldi, fakat Endülüs hükümdarı II. Hakem'in gönderdiği orduyla yenildi ve Endülüs'e götürülürken yolda öldürüldü.⁴⁵⁴

Böylece II. Hasan'ın ölümü ile iki yüzyıl süre yaşamış olan İdrisîler hanedanı tarihe karışmış oldu.⁴⁵⁵ Daha sonra Ömer b. II. İdris soyundan gelen Ali b. Hammud Endülüs'te Mülûkü't-Tavaifin'den biri olan Hammûdîler emirliğini kuracaklardır. Fakat bu emirlik yirmi yıl kadar yaşayabildi.⁴⁵⁶ Bugün bile Fas'ta bazı şerif aileleri İdrisi soyundan geldikleri iddiasını sürdürmektedir.⁴⁵⁷

⁴⁵³ İsmail el-Arabî, *Devletü'l-Edarise*, Beyrut, 1983, 169; Rezûk, "İdrisîler", XXI, 496.

⁴⁵⁴ Rezûk, "İdrisîler", XXI, 496.

⁴⁵⁵ Hitti, II, 708

⁴⁵⁶ Mehmet Özdemir, "Hammudîler", *D/İA*, İstanbul, 1997, XV, 496.

⁴⁵⁷ Basset, "İdrisîler", V, 937

İdrisîler Dönemi'ne Genel Bakış

Abbasilerden ayrılarak uzak batıda ilk Ehl-i Beyt devleti olarak kurulan İdrisîler, aynı zamanda Şia'nın kurmuş olduğu ilk devlettir. İdrisîler'in merkezden uzak olması da onların, Abbasilerin baskısından kurtulmalarını sağlamıştır. Devleti kuran I. İdris'in, Peygamber torunu olması, hiçbir kabile başka bir kabileden birisini lider olarak kabullenememesinden dolayı, çeşitli kabilelerin onun etrafında bir araya toplanarak bir devlet kurmak için çalışmalarını sağlamıştır. İdrisîler, bir dönem Hariciler tarafından parçalanmak üzere iken, Rasulullah'ın soyuna mensup olmaları sebebiyle, halkın desteğini kazanarak varlıklarını devam ettirmeleri bu açıdan önemlidir.

II. İdris, ova sahil bölgesi (Mağrib-i Akse) ile kırsal bölgeyi yani eski medeni bölge ile bedevi halkın yaşadığı bölgeyi birleştirmeye ilk defa muvaffak olan kişidir. Nüfuzları Mağrib-i Akse'dan Sudan ile Mağrib arasını ayıran Büyük Sahra'ya kadar ulaşan İdrisîler, ülkede İslam'ın yayılmasına, yanlış inançların ortadan kalkmasını yardımcı olmuşlar ve Mağrib Bölgesi'ndeki Yahudi ve Hristiyan kalıntılarının ortadan kalkması için mukaddes cihada öncülük yapma imkânı bulabilmişlerdir.⁴⁵⁸

İdrisîler, Arapça'nın da Mağrib'te yayılmasında önemli rol oynadılar. Mağrib Bölgesi onların ortaya koyduğu imkânlar ile Endülüs'ten kaçan çok sayıda bilgin ve şairin sığınağı olunca, Arapça bölgede kültür dili haline geldi. Bölgeye bu dönem gelen bilginlerle Fas şehri, ilim ve medeniyet merkezi oldu.

İdrisîler, Ehl-i Beyt mensubu olarak Şiî olmalarına rağmen Malikî mezhebinin yayılmasına destek verdiler. İmam Malik'in kitabı Muvatta'nın yaygınlaştırılmasını sağladılar.⁴⁵⁹ Bu tavır, İmamı Malik'in Abbasilere karşı Ehl-i Beyt'e verdiği desteğe karşı bir vefa borcu idi.

Onların döneminde bölgede şehir mimarisi çok ilerledi. Başta Fas olmak üzere Asile, Aklam, Hacerunnesr gibi birçok

⁴⁵⁸ Hasen, III, 38.

⁴⁵⁹ Kettani, I, 86.

şehir kuruldu ve bu şehirler İdrisî emirler tarafından değişik mimari eserlerle süslendi. Ayrıca ticari hayat ilerlemişti. Bunun bir nevi göstergesi olarak yaklaşık yirmi beş merkezde sikke basılmıştı. Pamuk tarımını bölgeye getirerek pamuk yetiştirmişlerdi.

Sonuç olarak, Ehl-i Beyt'e mensup bir şahıs, Abbasilerden kaçarak gizlice ulaştığı Mağrib'te, bölgesel kabileleri ikna ederek onların desteğini alması sonucu, tarihteki ilk Ehl-i Beyt devleti olan İdrisîleri kurmuştur. Bu hanedanlık yaklaşık iki asır boyunca bölgede Ehl-i Beyt'i temsil eden bir devlet olarak ayakta kalmıştır. Daha sonra Endülüs Emevileri ve Mısır'daki Şîî halifelik olan Fatımîler arasında parçalanmış ve tarihe karışmıştır.

KARMATÎLER

Tarihçiler Karmati sözcüğünü genelde Karmatilerin ilk liderleri olan Hamdan Karmat'a⁴⁶⁰ ya da el-Kırmıt isimli şahsa bağlarlar.⁴⁶¹ Bazıları ise Alioğullarının önemli şahıslarından Caferi Sadık'ın torunu Muhammed'in kölesi Karmit'e bağlamaktadırlar.⁴⁶² Bazı bilginler ise daha önceki zenci isyanları içinde yer alan "Karmatiyyun" isimli bir gruptan bahsederek, bunların o isyandan kalan bir grup olduğunu, her ne kadar küçük bir grupsa da diğerlerine şamil kıldığını belirtmektedirler.⁴⁶³

Karmatî İsyanları

Karmati İsyanları iki safhada incelenebilir. İlk safha Karmatilerin Irak ve Şam'daki ayaklanmalarıdır ki, bunda başarısız olmuşlardır. İkinci safha ise Bahreyn çıkışlıdır ki, Karmati-

⁴⁶⁰ Massignon L. "Karmatiler", *IA*, İstanbul, 1986, V, 389

⁴⁶¹ İbnü'l-Esir, *el-Lübab*, Beyrut, trz, III, 28.

⁴⁶² Nizamülmülk, *Siyasetname*, Çev. Nurettin Bayburtlugil, İst. 1987, s. 285

⁴⁶³ Ahmet Çelebi, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çev. Heyet, İstanbul, 1991, III, 287

ler bunda başarılı olmuştur. Biz daha çok ikinci safhadan bahsedeceğiz.

Karmatîlerin ilk hareketleri Kûfe de Sevad köylüleri arasındaydı⁴⁶⁴ yayıldıysa da bedevilerden tam bir destek görmemiştir. Bu hareket İslam tarihinde ilk defa gelirden vergi alınışına karşı yapılan bir tepki ile başlamış ve Karmatî liderleri bu tepkiyi iyi kullanmışlardır. Bunların lideri olan Hamdan Karmat b. Eşas, Kûfe köylülerinden olup, Bağdat yakınlarındaki Kalvaziye'ye yerleşip, İsmailiye'nin kurucusu Abdullah b. Meymun el-Kaddah'ın en samimi öğrencisi olduğu aktarılmaktadır. Bu özelliği ile Şia'nın İsmailiye kolunu temsil etmekte idi. Özellikle çöllerde kurduğu Daru'l-Hicre isimli kamplarda gençleri eğiterek Karmati hareketini geliştirmişti. Bu hareketin Suriye kolu, Zikreveyh b. Mihreveyh liderliğinde⁴⁶⁵ Şam'da ayaklanıp birçok yeri ele geçirmiş,⁴⁶⁶ hac kabilelerine saldırıp hacıları soymuş, bütün çevreyi korku içinde bırakmıştı.⁴⁶⁷ Yaklaşık on yıl süren bu hareket üzerlerine gelen, Ahmet et-Tai komutasındaki İbn Tolun'un ordusuna mağlup oldular. Zikreveyh 290/902'de öldürüldü.⁴⁶⁸ Böylece "I. Karmati İsyanı" diyebileceğimiz isyan bastırıldı.

Bahreyn Karmatîleri

Karmatî isyanlarının en önemlisi Bahreyn bölgesindeki Ahsa'da çıkmış olup, bu isyanın en meşhur lideri 286/899'da ortaya çıkan, Hamdan Karmat'ın müridi Ebû Said Cennabi kod adlı Hasan b. Behram'dır. Ebû Said Cennabi, Şam'daki Karmatîlerin mümessili olarak Ahsa'ya gönderilmişti ve orada ikinci ve daha büyük olan Karmati İsyanı'nı geliştirdi. Oradaki Abdülkays kabilesinin yardımıyla bir devlet kurdu. Burayı Karmatiliğin

⁴⁶⁴ Taberî, V, 533.

⁴⁶⁵ Taberî, V, 601.

⁴⁶⁶ Mesûdi, IV, 280.

⁴⁶⁷ Taberî, V, 602.

⁴⁶⁸ İbn Kesîr, XI, 101

kalesi haline getirdi.⁴⁶⁹ Ebû Said'in kurduğu bu devlet, altılı bir komite tarafından oligarşik⁴⁷⁰ bir yapıda yürütülüyordu.⁴⁷¹

Yirmi bin kişilik hareketli bir ordusu olan⁴⁷² Karmatiler, Abbasi orduları tarafından sıkıştırılınca kumlu çöllere dalarak kurtuluyorlardı.⁴⁷³ Merkezi idare bunlar üzerine Abbas Amr Ganevî'yi gönderse de, Ebû Said bu ordunun tamamını kılıçtan geçirtti ve hatta yaktırttı.⁴⁷⁴ Bahreyn Karmatîleri, artık merkezi hilafet için korkunç bir tehlike halini almışlardı.

Ebû Said Cennabî, bir hizmetkâr tarafından öldürülünce, yerine oğlu Ebû Tahir Süleyman geçti. Ebu Tahir aşağı Mezo-potamya'yı işgal ve tahrip etti.⁴⁷⁵ Hac yolunu kesip bütün kuyuları kapatarak, hacıları çöllerde susuz bıraktı, baskınlar yapıp onları öldürdü, hacıların kadınlarını gasp etti.⁴⁷⁶

Karmatîler, 311/923 senesinde Basra'ya çok kanlı bir baskın düzenlediler. Katliam yaptılar ve birçok mal ile döndüler. Bağdat halifeliği şaşkına dönmüştü. Artık Bağdat bile düşebilirdi. Bağdat yönetimi bu saldırılarından çekindiği için bunlarla aralarındaki köprüleri yıkmak zorunda kalıyordu.⁴⁷⁷ Karmatîler, 313/925'de Kûfe'ye saldırarak, şehri tamamen yağmaladılar ve ayrıca o yıl bu bölgelerden kimse hacca gidemedi. 314/926'dan itibaren ise hacılara geçiş vergisi koydular.⁴⁷⁸ İhşidiler, hac kervanlarına dokunmama karşılığında Karmatîlere yılda üç yüz bin dinar ödüyorlardı.⁴⁷⁹ Ebû Tahir, 315/927'de üzerine gönderilen kırk bin kişilik hilafet kuvvetlerini 1500 kişilik kuvveti ile yendi ve hepsini katletti. Ebû Tahir bu saldırı-

⁴⁶⁹ Taberî, V, 603, X, 75; Massignon, V, 359.

⁴⁷⁰ Bendeli Cuzî, *Min Tarihi'l-Hareketi'l-Fikriyyeti fî'l-İslam*, Kudüs, 1928, 147.

⁴⁷¹ Mantran, 144.

⁴⁷² Hakkı Dursun Yıldız, "Abbassiler" *D/İA*, İstanbul, 1991, I, 31.

⁴⁷³ Hayrullah Hamidî, *İslam Tarihinde Sünnilik-Şiilik Mücadelesi*, Ankara, 1976, 179.

⁴⁷⁴ İbnü'l-Esir, VII, 512

⁴⁷⁵ Ebu'l-Fida, II, 73.

⁴⁷⁶ Cuzî, 139.

⁴⁷⁷ İbnü'l-Esir, VII 169.

⁴⁷⁸ Nizamülmülk, 310.

⁴⁷⁹ M.A. Shaban, *İslamic History A New Interpretation*, Newyork, 1976, 168.

larla Arap yarımadasının birçok yerini ele geçirdi. Her tarafa dehşet saldı.⁴⁸⁰

Ebû Tahir, 318/930'da kimseye hissettirmeden adamlarıyla gizlice Mekke'ye gitti, Terviye günü ortaya çıkararak⁴⁸¹ Kâbe'nin etrafındaki herkesi katletti, mallarını gasbetti, bu katliamdan Kâbe'nin örtüsüne sığınanlar bile kurtulamadı. Kâbe'nin örtüsünü çıkararak parçalattı, Haceru'l-Esvet'i yerinden söktürttü. Adamları: *"Nerede ebabil kuşları, Nerede çamurdan kuşlar, hani Kâbe emin olacaktı. Tanrınız göktedir. Yeryüzüne ev yapmaz. Hadi onun evini yağma edin ve yıkın."* diyorlardı. Sonra Mekke'ye kadın ve çocukları esir ve köle etti.⁴⁸² Haceru'l-Esvet yirmi iki yıl kadar Karmatîlerin elinde kaldı.⁴⁸³ Daha sonra Fatimîlerin girişimiyle 339/950'de yerine götürüldü. Kâbe'den gasp ettikleri diğer şeyler ise yanlarında kaldı.⁴⁸⁴ Ebû Tahir Ahsa'ya gelince daha da ileri giderek, Tevrat, İncil ve Kuran'ı sokağa fırlatıp üstlerini kirletmiş ve: *"İnsanları üç kişi serseme çevirmiştir. Çoban (Musa), Tabip (İsa), ve Deveci (Muhammed). Kinim diğerlerinden daha hilekâr, daha üç kağıtçı ve daha göz bağıcı olan deveciyedir."* demişti.⁴⁸⁵

Otuz yıl Karmatîlere hükmeden Ebû Tahir öldükten sonra, yerine oğlu geçti. Ancak bunu kabullenmeyen amcaları onu öldürdüler ve iktidarı ele geçirdiler.⁴⁸⁶ Bunlardan Hasan, 361/971'de Şam'ı ele geçirdi. O, Karmatî davetini daha geniş alanlara taşımak istiyordu. Bundan dolayı Fatimîlere ait Mısır'a saldırmaktan çekinmedi. Karmatîler, ilk anda Fatimîlere karşı zafer kazansalar da,⁴⁸⁷ sonuçta Fatimîlerin bir hilesiyle yenildiler. Mısır önlerinde bozguna uğrayıp geri çekildiler. Yine, bir Şîî devleti olan Buveyhîler ile 376/986 mücadeleye giriştilerse

⁴⁸⁰ Ebu'l-Fida, II, 73.

⁴⁸¹ Ebu'l-Fida, II, 55.

⁴⁸² İbn Kesir, XI, 160.

⁴⁸³ Şaban, 167.

⁴⁸⁴ Haceru'l-Esvet taşını tuvalet taşı olarak kullandıkları belirtilir. İbn Kesir, XI, 161.

⁴⁸⁵ Nizamülmülk, 312.

⁴⁸⁶ İbnü'l-Esir, VIII, 611.

⁴⁸⁷ İbnü'l-Esir, VIII, 626.

de iki sefer Şerefu'd-Devle tarafından mağlup edildiler. Karmatîler önce Buveyhîler ile problem çıkarmamayı düşünüyorlardı. Aslında Buveyhîler onlara kendi gelenekleri içinde yaşamalarına izin vermişlerdi. Sonra da Umman Zencileri ile birleşip Buveyhîler'i saf dışı etmeyi düşündülerse de Buveyhîler daha atak davranarak onlara nefes aldırmadılar.⁴⁸⁸

Karmatîlerin başına daha sonra Cafer ve İshak isimli iki kişi geçti ise de bunlar kendi aralarında anlaşamadılar ve Karmatîler ikiye bölündüler. Bu sıralarda Asker et-Tağlibi, Karmatileri tasfiye edip, Bahreyn ve Ahsa'yı ele geçirerek devleti çökertti. X.-XI. yy'da Karmatîlerin yolunda yürüyenler, Selemye'deki karargâhlarından yaptıkları çıkışlarla Suriye ve Irak'ta çok kan dökmüşlerdir.⁴⁸⁹

Karmatîler ve Yapılanması

Karmatîler görünüşte Şii-İsmailî motifler taşırlar. İsmail b. Cafer es-Sâdık'ı VII. imam olarak tanırırlar.⁴⁹⁰ Bir anlamda Şii-İsmailî olarak değerlendirilirler. Gerçekte Mazdekizm fikirlerini çağrıştıran mücadeleci gizli bir örgüt yapıları vardır. Bunu Kâbe baskınında sarf ettikleri sözlerden anlıyoruz.

Karmatîler devletlerine para kazanmak için vergi toplamayı değil de, daha kolay bir yol seçtiler. İlk olarak hac kervanlarına saldırdılar. Devletin temel felsefesi etrafa saldırıp yağmalamaya dayanıyordu. Etrafa saldırıp ya haraç alıyorlar veya öldürüyorlardı.⁴⁹¹ Basra Körfezi ticareti Karmatîler döneminde kesintiye uğradı. Artık Hindistan, Çin, Güneydoğu Asya'dan gelen mallar Yemen üzerinden Mısır'a gider oldu.⁴⁹²

İslam Tarihinde mal ortaklığını savunarak ortaya çıkan ve bunu kurumsallaştırıp örneklerini uygulayan Karmatîler,⁴⁹³ fakir ve topraksız zenginlerin topraklarında karın tokluğuna çalışan

⁴⁸⁸ Shaban, 166.

⁴⁸⁹ Hitti, I, 687.

⁴⁹⁰ Ahmet Emin, II, 132.

⁴⁹¹ İbnü'l-Esir, VIII, 181.

⁴⁹² Montgomery Watt, *İslam Avrupa'da*, Çev; Hulusi Yavuz, İstanbul, 1989, 42.

⁴⁹³ Faik Bulut, *İslam Komünçüleri*, Ankara, 1997, 52.

işçilerden oluştuğundan, Mazdek ve Babek'in fikirlerinden de beslenmişlerdi.⁴⁹⁴ Onların mal ve kadın ortaklığı fikrini savundukları⁴⁹⁵ aktarılmaktadır.⁴⁹⁶ Bunlar, hem Irak ve Şam'da hem de Bahreyn Ahsa Bölgesi'nde çıkmış ve daha çok köylüler arasında yayılmıştı. Karmatîler kurmuş oldukları yeraltı örgütleriyle halkı kendi yanlarına çektiler. Çöllerdeki Karmatî kamplarında gençleri yetiştirdiler. Mutlak eşitliği savunup sınıfların olmadığına inandılar. Mevcut düzeni tanımıyor ve mal mülk sahibi olmak istiyorlardı. Bu düşüncelerle çevreye korkunç saldırılarda bulundular. Tarih kitapları onların yaptıkları tahribatı, katliamları, Hicaz'daki taşkınlıklarını anlatır.

Karmatîler, Bahreyn'de Daru'l-Hicre'yi kurarak bir anlamda sosyalist bir cumhuriyet kurmuşlardı. Altı kişi yönetici, altı kişi vezir idi. Kurdukları devletin halka karşı mali yönden yaptırımcı bir özelliği yoktu.⁴⁹⁷ Devlette sosyal güvenlik vardı, vergi yoktu.⁴⁹⁸ Onların yapılanmalarında halkın buğdayı devlet tarafından parasız öğütülüyordu. Fakirlere yardım ediliyor, evleri devlet tarafından tamir ediliyordu. Toplumda fakir kalmayınca ya kadar mallar dağıtılıyordu. Mallar ortaklaşa kullanılıyordu. Komünal bir yaşam içindeydiler. Yemekler müşterek yeniliyordu. Böylece ilk sosyalist⁴⁹⁹ devlet yapılanması örneğini veriyorlardı.⁵⁰⁰ Esnaf ve sanatkârlara mali kolaylık sağlıyorlar, yabancı sanatçılara kredi veriyorlardı.⁵⁰¹

Karmatîler iktisadi olarak oranlı vergilerle ferdi mülkiyeti kaldırma yoluna gittiler. Üretilen halktan alınıyor, ihtiyaca göre halka dağıtılıyordu. Servetin dışarıya çıkışını önlemek için paralarını kurşundan bastırdılar.⁵⁰² Dış ticarete el koyarak kendi kendine yeterlilik esasına göre hareket ettiler. İktâ rejimini ilga

⁴⁹⁴ Massignon, V, 385.

⁴⁹⁵ Cuzî, I 22.

⁴⁹⁶ İbn Kesir, XI, 101.

⁴⁹⁷ Hodgson, I, 469.

⁴⁹⁸ Shaban, 168

⁴⁹⁹ Lewis, 131.

⁵⁰⁰ Ahmed Emin, II, 132

⁵⁰¹ Mantran, 144.

⁵⁰² Duri, 102-105.

edip toprak köleliğini kaldırdılar. Toprak kullanımı için teşvik kredisi verdiler. Karmatiler’de görülen düzenli ticaret ve esnaf loncaları hareketi batı ülkelerine de tesir etmiş ve Avrupa lonca teşkilatları ile “Masonluk düzeni”nin oluşmasında etkili olmuştur.⁵⁰³

Karmatiler Bahreyn’de kurdukları devlette hedeflerini uygulamaya koyma imkânı bulmuşlardır. Çünkü onların döneminde hilafet artık zayıflamıştı. Bağdat dışında hilafetin hükmedebildiği merkez çok azdı. Abbasilerin düzenli ordularına karşı küçük, fakat vurucu güçlerle mücadele etmişler ve bunda da başarılı olmuşlardı. Merkezi idarenin vurdumduymazlığı ve zamanın iki hararetili meselesi olan mahalli menfaatler ve kırsal bölgelerdeki memnuniyetsizlik, Şîîlerin hareketlerini bir ihtilal şekline dönüştürmelerine fırsat vermişti. Karmatiler işte bu boşluktan faydalanıp isyan etmişlerdi.⁵⁰⁴

Karmatiler, Şîîliği kendileri için kalkan olarak kullanmışlardır denilebilir. O yıllarda görülen Şîî-Ehl-i Beyt ideolojisine hayli uzak yapılanmalar ve hareketler içinde idiler. Daha çok Sosyalist düşüncenin ilk örneklerini veriyorlardı.⁵⁰⁵ Bu anlamda bu hareket İslam âlemini sarsan bir müsavatchılıktı. Nizamülmülk’ün verdiği bilgilere göre: Onlarda kimsenin hanımını başkasından kıskanmaması gerekiyordu. Aile işi ensest ilişkileri savundukları aktarılır.⁵⁰⁶ Fakat bu tür ilişkilerin toplumun bütününe yayıldığına dair net bir iddia da bulunmak mümkün gözükmemektedir. Bu tür bilgilerin onların düşmanları tarafından aktarılması da göz önünde bulundurulmalıdır.

Karmatiler, İslam toplumunun gördüğü sosyal hareketlerden biridir ve Arap, Acem, yerleşik, göçebe insanlar arasında taraftar bulmuştur. İnançlarını işçi, bedevi ve çiftçiler arasında yaydılar.⁵⁰⁷ Karmatilerin gücü çokluklarından değil, bilakis

⁵⁰³ Hitti, I, 686; Duri, 103.

⁵⁰⁴ Çelebi, III, 286.

⁵⁰⁵ Ahmet Emin, II, 132

⁵⁰⁶ Nizamülmülk, 312.

⁵⁰⁷ Bkz. Bulut, *Hasan Sabbah Gerçeği*, 268.

akidelerine bağlılıklarından ve sebatlarından geliyordu.⁵⁰⁸ Karmatî davetinin başarısı ve sürekliliği bir memleketten diğerine farklıydı. Köylü devletle bütünleştirilemediği için yine köylü yardımıyla yıkıldılar.⁵⁰⁹ İhvan es-Safa, risalelerinde Karmatîlerin görüşlerini açıklamıştır.⁵¹⁰

İslam'ın ilk asrı içinde zuhur eden ve önce Araplar arasında yayılan muzaffer İslam dinine karşı maskeli bir protesto mahiyetinde olmak üzere İslam'ın ilk asrı içinde zuhur eden ve resmen kabul edilmiş doktrinlere karşı başlatılan hareketlerin çoğu, hâkim nizama karşı muhalefeti temsil eder mahiyette tedricen Şiîliğin sinesinde toplandı. Bunlardan biri de Karmatilerdi. Fikirlerini ilk önce gizliyorlar, kendilerini Şiî olarak gösterip tam güvendikleri insanlara bu fikirlerini açıklıyorlardı.⁵¹¹ Şiîlik maske olarak kullanılmıştı denilebilir.

FATİMİLER

İslam dünyasının Şiî ve Sünnî olarak iki farklı kampa ayrılmasının tarihi, Hz. Peygamber'in vefatından hemen sonraki Sakife Toplantısı'na kadar götürülebilir.⁵¹² Ancak İslam'ın en yüksek kurumuna işaret eden hilafet kurumunun, İslam dünyasını "Şiî ve Sünnî hilafet" olarak iki önemli kampa ayırması anlamında ikiye bölünmesi ise, bu tarihten yaklaşık üç asır sonraya tekabül etmektedir. Bu olay, Fatımîlerin kuruluşu ile başlar. Burada İslam tarihinde Fatımîler adıyla yer alan ilk Şiî hilafet devletinin kuruluşunu ve buna bağlı olarak ilk Şiî hilafeti ilan eden Ubeydullah el-Mehdî dönemini de kısaca incelemek istiyoruz.

İslam tarihinde ilk Şiî hilafeti ilan eden Fatımîler, adlarını - hayli tartışmalı olmasına rağmen- Hz. Peygamber'in kızı Hz. Fatıma'dan almaktadır.⁵¹³ Onlara ilk liderleri Ubeydullah el-

⁵⁰⁸ Ahmed Emin, II, 133

⁵⁰⁹ Hodgson, I, 470

⁵¹⁰ Mantran, 144; Massignon, V, 355.

⁵¹¹ Hitti, I, 391

⁵¹² Ahmet Muhtar el-Ubbadî, *Fi't-Tarihi'l-Abbasi ve'l-Fatimî*, Beyrut. trz. 219.

⁵¹³ Eymen Fuad Seyyid, "Fatımîler", *DİA*, İstanbul, 1995, XII, 228.

Mehdî'den dolayı Ubeydîler diyenler de bulunmaktadır.⁵¹⁴ Bu sıfatı daha çok Fatimîlerin Ehl-i Beyt soyundan gelmediğini iddia eden Sünnî müellifler kullanmaktadırlar.⁵¹⁵

Fatimîler devleti, imametin Cafer-i Sadık'ın oğlu İsmail'e geçmesi gerektiğini⁵¹⁶ savunan İsmailîler⁵¹⁷ tarafından kurulmuştur. Bu grup, Cafer Sadık'ın ikinci oğlu olan Musa Kazım'a biat edenlerden ayrılmışlar⁵¹⁸ ve imametin Cafer Sadık'ın ilk oğlu İsmail'e aidiyetini savunarak İsmailî mezhebini oluşturmuşlardır.⁵¹⁹

Ubeydullah'ın babası Muhammed b. İsmail b. Cafer Sadık'ın⁵²⁰ muhtelif memleketlere gönderdiği İsmailî dailer, gittikleri yerlerde Şii-İsmailî propaganda yapıyorlardı. Bu dailer, özellikle merkezden uzak bölgelerde çalışıyorlar, böylece Abbasi hilafetinin kovuşturmasından kurtulmuş oluyorlardı.⁵²¹

Muhammed b. İsmail, dailerinden Rüstem b. Havşeb adında birini de Yemen'e göndermişti.⁵²² Yemen de İsmailî-Fatimî daveti için önemli gelişmeler kaydeden Rüstem, bölgedeki Laa Dağı'nda bir kale yaptırarak burayı hem gerçekleştirdiği başarıları için kendisine merkez yapmış, hem de davetini koruma altına almıştı. Bu şahıs, civar memleketlere dailer göndermeye başlamıştı. Bu dönemde Mağrib'e gönderilen ilk dailerden son-

⁵¹⁴ Bkz. İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, Çev; İsmail Güler, İstanbul, 2003, 30; Mahmut Şakir, *et-Tarihü'l-İslamî*, Beyrut, 1991, VI, 165.

⁵¹⁵ Hitti, II, 990.

⁵¹⁶ Bu görüşlerin delilleri için bkz. İsmailî bir yazara ait bir eser: Kadı Numan, *İftitahu'd-Dave*, Bombay, trz., 103.

⁵¹⁷ Bu konuda bilgi için bkz. Bağdadî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, Beyrut, 1990, 62; Ayrıca Bkz. Muzaffer Tan, *Batınlık Kavramı Ve Batını Fırkaların Tasnif Meselesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara, 2000, 93-96.

⁵¹⁸ Cafer Sadık sonrası ortaya çıkan gruplar için bkz. Metin Bozan, *İmamiye'nin İmamet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara, 2004, 73-79.

⁵¹⁹ El-Ubbadî, 221.

⁵²⁰ Ebu'l-Fida, I, 389.

⁵²¹ Heinz Halm, *The Fatimids and Their Tradition of Learning*, Newyork, 1997, 18vd.

⁵²² İbnü'l-Esir, VIII, 30.

ra, Ebu Abdullah eş-Şîi isimli bir dai, Mağrib'te görevlendirildi.
523

Ebu Abdullah, Fatımilerin ilk halifesi olacak olan ve o günlerde Şam Bölgesi'nde bulunan Şîi imamlardan Ubeydullah ile eskiden beri irtibat halindeydi. Ebu Abdullah eş-Şîi'nin babası el-Meymun ile Ubeydullah'ın babası el-Mektum lakaplı Muhammed b. İsmail'in de aralarında eskiden beri bir işbirliği mevcuttu. Ebu Abdullah, eşsiz bir teşkilatçı, maharetli bir ihtilalci idi ve ilk Fatımi halifesi Ubeydullah el-Mehdî'ye halifelik yolunu açan, onu ilk Şîi halife olarak iktidara geçiren şahıs olmuştur.⁵²⁴ Ubeydullah'ı bu mevkie taşıyan bu şahıs, aslen Yemenli, zeki, hırslı, çok faal, aynı zamanda Berberilere Şiiliği benimseten birisi oldu.⁵²⁵

Ebu Abdullah eş-Şîi, Mekke'de tanıştığı Mağrib Bölgesi'nde yerleşik olan Kutama Berberi kabilesi mensupları ile dostluğunu ilerletip⁵²⁶ onlarla birlikte Mağrib'e gitti.⁵²⁷ Onların nezdinde iyice güven kazanarak Ağlebî Devleti'ni yavaş yavaş sarsmaya muvaffak olup,⁵²⁸ 282/895 yılında adı anılmayan Ehl-i Beyt'ten birisi adına biat almaya başladı.⁵²⁹

Doğrusu daha önce bölgeye gönderilen dailerin Şîi propagandasının meyvesini Ebu Abdullah toplamış oldu.⁵³⁰ Bölgede mezhepsel karışıklıklar olduğu bir dönemde bu durumdan istifade eden Ebu Abdullah, Mağrib'teki bu boş ortamı en iyi şekilde değerlendirerek Kutama kabilesini⁵³¹ Ağlebîler'e karşı kıskırtmış ve Şîi-İsmailî fikirleri onlar arasında yaymıştı.⁵³² Ayrıca Berberiler, şimdiye kadar bölgelerine gelmiş olan Arapları küçük görüyorlar ve onları başkalarının sırtından geçinen

⁵²³ Bkz. Ebu'l-Fida, I, 390; Heri-Bert Buse, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çev; Heyet, İstanbul, 1988, V, 105.

⁵²⁴ J. Walker, "Mehdi", *IA*, İstanbul, 1964, VII, 484.

⁵²⁵ Bkz. Mustafa Öz, "Ebu Abdullah eş-Şîi", *DİA*, İstanbul, 1994, X.85.

⁵²⁶ Makrizî, *el-Mevâiz ve'l-İtibar*, Beyrut, 1998, II, 181.

⁵²⁷ Ebu'l-Fida, I, 390.

⁵²⁸ İbnü'l-Esir, VIII, 32.

⁵²⁹ İbn Haldun, I, 47.

⁵³⁰ El-Ubbadî, 224.

⁵³¹ Kadı Numan, 32

⁵³² İbnü'l-Esir, VIII, 33.

insanlar olarak niteliyorlardı. Bundan dolayı Abbasilerin temsilcisi konumundaki devletlere karşı tepkili idiler. Bu sebeple Berberilerin başkalarının sırtından geçinen kimseler olarak kabul ettikleri kimselere karşı gelmeleri,⁵³³ savaşıma teşvik edilmeleri hiç de zor olmadı. Bu durum, Berberilerin Araplara, yeni Müslümanların eskilere, üstünlüğünün bir ifadesi idi. Ayrıca bölgedeki halk, Ağlebîlerin baskılarından bıkmıştı. Ağlebîler, Sicilya gibi yerleri elde tutabilmek için halktan ağır vergiler alıyorlardı.⁵³⁴

Ebu Abdullah, kendisini Ubeydullah el-Mehdî'nin mübeşşiri olarak ilan etmiş,⁵³⁵ Mehdînin doğudan geleceğini söyleyerek⁵³⁶ bölgeyi Ubeydullah'a hazırlamış ve bölge halkı da Mehdî beklemeye başlamıştı.⁵³⁷ Ayrıca Mağrib'te bir İsmailî üssü kurmuştu.⁵³⁸ Bunların ardından Ağlebî ordusu içindeki Arap, Berber ve Horasanlı güçler arasında çatışmayı değerlendirerek Ağlebîleri mağlup etmiş, Ubeydullah'ı Mağrib'e davet ederek onu halife ilan etmişti.⁵³⁹

Ubeydullah el-Mehdî

Ubeydullah el-Mehdî, İslam tarihinin anlaşılması en güç şahsiyetlerinden biridir.⁵⁴⁰ Fatımîlerin ilk lideri ve tarihteki ilk Şîî halife olan Ubeydullah, İsmailî bir geleneğe mensuptur.⁵⁴¹ Esas isminin Said olduğu, Ubeydullah (kulcağız) (297-322/909-934) ismini o dönemdeki birçok Şîî daî gibi kod isim olarak kullandığı belirtilir.⁵⁴²

⁵³³ Hasen, *D.G.B. I.T.*, V, 107.

⁵³⁴ Hodgson, II, 22.

⁵³⁵ Walker, VII, 485.

⁵³⁶ Philip K. Hitti, *Arap Tarihinin Mimarları*, Çev; Ali Zengin, İstanbul, 1995, 129.

⁵³⁷ Bkz. W. Ivanow, *Rise the Fatimids*, Kalküta, 1942, 14.

⁵³⁸ Eymen Fuat Seyyid, XII, 228.

⁵³⁹ Hasen, IV, 49.

⁵⁴⁰ Hitti, *Arap Tarihinin Mimarları*, 125.

⁵⁴¹ Graefe E., "Fatımîler", *IA*, İstanbul, 1964, II, 526.

⁵⁴² Hitti, II, 989.

Ubeydullah'ın nesebi hakkında değişik görüşler ortaya atılmıştır.⁵⁴³ Onun Hz. Peygamber neslinden olup olmadığı konusunda görüşlerin ilk kez tartışılması, Abbasi halifesi Kadirbillah'ın Fatimî lideri Ubeydullah el-Mehdî'nin nesebi konusunda bir rapor ilan etmesi üzerine başlamıştır.⁵⁴⁴ Onun nesebi konusunda özellikle taraftar Ehl-i Sünnet mensupları tarafından değişik şecereler ortaya atılarak, Ubeydullah'ın nesebinin İsmailî reislerden meşhur İranlı Şîi Abdullah b. Meymun el-Kaddah'a dayandığını,⁵⁴⁵ hatta bazıları onun Yahudi asıllı olduğunu,⁵⁴⁶ kimileri de Mecusi olduğunu belirtmişlerdir.⁵⁴⁷

Ehl-i Sünnet'ten Ubeydullah'ın nesebinin Ehl-i Beyt'e dayanmadığı konusundaki iddialara katılmayanlar da bulunmaktadır. Ubeydullah'ın nesebi konusunda onun nesebinin Ehl-i Beyt'e dayanmadığını iddia edenlere karşı sert tepki gösteren İbn Haldun, onun nesebinin sahih olduğu konusunda yaptığı uzun savunmasında, bu iddiayı ortaya atanları eleştirir. Bunların Abbasilere yaranmak için yapıldığını, Abbasilere bağımlı olanların bunu memuriyet gereği yaptıklarını, bu iddiaların Abbasilerce uydurulup imzalatıldığını belirtir. Ancak ilginç olan husus, Ehl-i Sünnet'in Fatimîlerin Fatıma soyundan gelmediklerini belirtmek adına kullandığı Ubeydiler şeklindeki isimlendirmeyi İbn Haldun da kullanır.⁵⁴⁸ İbnü'l-Esir, bu konudaki tartışmaları detaylıca aktarmaktadır.⁵⁴⁹

Ubeydullah'ın Yahudi veya Mecusi asıllı olduğu şeklindeki iddialar bir yana⁵⁵⁰ bizzat Ubeydullah'ın bir mektubunda bu şüphelere adeta katkıda bulunurcasına ecdadının İsmail'e değil, Ehl-i Beyt'ten başka biri olan İsmail'in amcaoğlu Abdullah'a dayandığını belirtmesi⁵⁵¹ ve bir kısım Şîilerin Fatimîlerin soyu-

⁵⁴³ El-Ubbadî, 223.

⁵⁴⁴ Ebu'l-Fida, I, 390.

⁵⁴⁵ Makrizî, II, 180.

⁵⁴⁶ Ebu'l-Fida, I, 390.

⁵⁴⁷ Hasen, *İslam Tarihi*, IV, 48.

⁵⁴⁸ İbn Haldun, I, 46

⁵⁴⁹ İbnü'l-Esir, VIII, 24

⁵⁵⁰ Hitti, II, 990.

⁵⁵¹ Geniş bilgi için bkz. Seyyid, XII, 229.

na itirazlarını delil olarak bu iddianın gerçek olabileceğini söyleyenler de bulunmaktadır.⁵⁵² Ancak, Ubeydullah bu mektupta Ehl-i Beyt'ten olduğunu inkâr etmemekte, sadece Ehli-Beyt'in başka bir kolundan geldiğini belirtmektedir. Diğer Şii grupların iddialarına gelince, onlarınki de siyasi üstünlüğü kaptırdıkları rakiplerine karşı geliştirilen siyasi iddialar olmalıdır.⁵⁵³ Ayrıca Abbasilerin raporlarını 402/1011'de yayınlamalarına kadar,⁵⁵⁴ bu konuda hiçbir iddianın olmamasına da dikkat etmek gerekmektedir.⁵⁵⁵ En önemlisi katı bir Sünnî siyaseti uygulamakla meşhur olan Abbasi halifesi Kadirbillah'ın bu raporu yayınlaması da bu girişimin gerçeği ortaya çıkarmaktan öte, siyasi rakipleri tarafından atılan bir iftira olduğu düşüncesini güçlendirmektedir.⁵⁵⁶

Daha önceki hayatı hakkında teferruatlı bilgimiz olmayan Ubeydullah el-Mehdî,⁵⁵⁷ 259/871 yılında Şam Bölgesi'ndeki Hama ile Humus arasındaki Selemiye'de doğdu.⁵⁵⁸ İsmailîlerin merkezi olan Selemiye'nin yağmalanması⁵⁵⁹ üzerine buradan ayrıldı. Bu arada o, Şii-İsmailî liderlerinden olduğundan dolayı Abbasiler tarafından takip ediliyordu. Önünde iki seçenek vardı; ya İsmailî davetin kuvvetlendiği Yemen'e ya da İsmailî davetin başarı kaydetmeye başladığı Kuzey Afrika'ya gidecek⁵⁶⁰ ve oralarda çalışmalarına devam edecekti.

Ubeydullah el-Mehdî'yi eskiden beri görüştüğü Ebu Abdullah eş-Şîî'nin, Kuzey Afrika'ya gelmesi konusunda teşvik etmesi ile Ubeydullah, Afrika'ya yöneldi. Mısır'dan geçerken Abbasilerin Mısır valisi İsa Nuşeyrî, onun içinde bulunduğu

⁵⁵² Graefe, IV, 522.

⁵⁵³ Bkz. Abdulhalim Uveys, *Kadıyyetu Nesebi'l-Fatımiyyin Ename Menheci'n-Nakdi't-Tarih*, Kahire, 1985.

⁵⁵⁴ İbnü'l-Esir, IX, 236.

⁵⁵⁵ Geniş bilgi için bkz. Prince Mamour, *Polemics on the Fatimid Khalifate*, London, 1923, 68 vd.

⁵⁵⁶ Bkz. Süleyman Genç, *Halife el-Kadir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dini-Siyasi Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti*, Marife, sayı: 2, Konya, 2004, 219.

⁵⁵⁷ İvanow, 27.

⁵⁵⁸ İbn Hallikan, III, 119; Hasen, *İslam Tarihi*, IV, 48.

⁵⁵⁹ Laoust, 159.

⁵⁶⁰ Ferhat Deşravî, *el-Hilafetü'l-Fatımiyye bi'l-Mağrib*, Beyrut, 1994, 61.

kervanı aratsa da tüccar kılığında olduğundan dolayı Ubeydullah'ı bilemediler.⁵⁶¹ Tanınmamak için rüşvet de verdiği bu gizli kaçış yolculuğu, Sicilmasa'da⁵⁶² son buldu. Nihayet, Abbasi taraftarı Beni Midrar kabilesi lideri tarafından kimliği belirlendi ve oğluyla birlikte yakalanıp hapse atıldı.⁵⁶³

Bu arada Ebu Abdullah eş-Şiî'nin iki bin askerle Tahert ve Rakkada'yı fethederek, güçlü görünmesine rağmen kartondan bir devlet olduğu ortaya çıkan Ağlebî saltanatına son vermesi ve son Ağlebî sultanı Ziyadatullah'ı Mısır'a sürmesi ile Kuzey Afrika'daki son Sünnî karargâhı da yıkılmıştı. Ebu Abdullah eş-Şiî, bu zaferden sonra Sicilmasa'ya⁵⁶⁴ yönelerek Rüstemileri ortadan kaldırdı ve Ubeydullah'ı hapisten kurtardı.⁵⁶⁵ Artık Kuzey Afrika, Midrarilerin de yıkılmasından sonra, Ehl-i Beyt mensubu İdrisîler ve Şiî-İsmailî Fatımîler arasında paylaşılmış oluyordu.⁵⁶⁶

Ubeydullah, başında sarığı, üzerinde ipekli elbisesi, oğluyla birlikte 297/909'da Rakkada'ya geldi. Ebu Abdullah onu kabile liderlerine tanıttı.⁵⁶⁷ Ubeydullah, el-Mehdî lakabını aldı⁵⁶⁸ ve ilk Şiî halife ilan edildi.⁵⁶⁹ Onun yıllardır beklenen Mehdî gibi ani olarak iktidara geçmesi ve Şiî halife ilan edilmesi, Şia'daki "gaip imamın gelmesi" telakkisiyle örtüşmektedir.⁵⁷⁰

Abbasilerin peygamber evladı adına hareket ettiklerini belirtmelerine rağmen daha sonra hilafeti ele geçirince Ehl-i Beyt mensuplarına işkence etmeye başlamalarından beri ilk defa Ehl-i Beyt mensubu birisi bu hakkı iddia etmeye başlamıştı.⁵⁷¹ Ar-

⁵⁶¹ Kalkaşendî, *Subhu'l-Aşa*, Beyrut, 1987, V, 119.

⁵⁶² Kadı Numan, 37.

⁵⁶³ Ebu'l-Fida, I, 391.

⁵⁶⁴ Kalkaşendî, V, 158.

⁵⁶⁵ Bazı tarihçiler Ubeydullah'ın hapiste öldüğünü, Ebu Abdullah'ın onun yerine Yahudi kölesini getirdiğini aktarırlar. Bkz. İbn Hallikan, *Vefeyatu'l-Ayan*, Beyrut, trz, III, 118. Ancak Hittî, bu şüphenin yanlış olduğunu belirtir. Bkz. Hittî, *İslam Tarihi*, II, 990.

⁵⁶⁶ İbnü'l-Esir, VIII, 34.

⁵⁶⁷ Kadı Numan, 34.

⁵⁶⁸ İbn Hallikan, III, 119.

⁵⁶⁹ Ebu'l-Fida, I, 391.

⁵⁷⁰ Walker, VII, 485.

⁵⁷¹ El-Ubbadî, 220.

tık, İslam tarihinde ilk kez biri Bağdat'ta, diğeri Rakkade'de⁵⁷² olmak üzere iki halifenin ismi minberlerde okunuyordu. İslam Dünyasının sembolik de olsa tek başlılığı ilk kez ikiye bölünmüştü. Bu durum Endülüs Emevilerine emsal teşkil edecek ve iki yüzyıldır cesaret edemedikleri hilafet ilanına Fatımîlerin ilanından yirmi yıl sonra 316/929'da onlar da katılacaklardır.⁵⁷³ Fatımîlerin hilafetlerini ilan edene kadar İslam dünyasındaki hakim uygulama, Bağdat'taki halifeye muhalif olan emirler tarafından, hilafet merkezi olarak kabul ediliyor ve başka bir yerde hilafet ilanı düşünülüyordu.

Ubeydullah'ın iktidara geçişinin ardından geçen süre boyunca taraftarları, bir Mehdî olarak ondan bekledikleri mucizeleri göremeyince hayal kırıklığı yaşamaya başladılar.⁵⁷⁴ Bu durumun kötüye gideceğini düşünen el-Mehdî, kendisinin manevi haklarını sorgulamaya gelen Kutama kabilesi şeyhini öldürttü. Bunun üzerine Kutama kabilesi isyan etti ve yeni bir Mehdî ilan edildi. Fakat bu isyan, hazırlıklı ve kararlı bir şekilde davranan Ubeydullah tarafından derhal bastırıldı.⁵⁷⁵

Bu arada el-Mehdî'yi hapisten kurtaran Ebu Abdullah eş-Şiî de, muhalefete başladı. Hatta iş o safhaya geldi ki Ubeydullah, devleti kurup kendisine teslim eden Ebu Abdullah eş-Şiî ve kardeşini⁵⁷⁶ 298/910 tarihinde öldürtmek zorunda kaldı.⁵⁷⁷ Bu, Abbasilerin Ebu Müslim Horasanî'den kurtulmak için yaptıklarına benzer bir olaydı ve "*devrim kendi evlatlarını yer*" sözü bir anlamda yine gerçekleşmişti. Hâlbuki Ebu Abdullah, o yöre halkının problemlerini iyi biliyordu. Yirmi yıl kadar onların arasında kalmıştı. Mehdî ise bu tecrübelerle sahip değildi. Fakat Mehdî, cesaret ve kararlılığı ile durumun üstesinden geldi.⁵⁷⁸ Ancak yeni kurulan bu hanedanın enerjisi, bitip tükenmek bilmez bir takım iç karışıklıklarla harcandı. Bu durumdan kurtul-

⁵⁷² Yakut, el-Hamevî, *Mucemu'l-Buldan*, Beyrut, 1990, III, 63.

⁵⁷³ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları-I*, Ankara, 1994, 105.

⁵⁷⁴ Walker, VII, 485.

⁵⁷⁵ İbnü'l-Esir, VIII, 51.

⁵⁷⁶ Makrizî, II, 185.

⁵⁷⁷ Ebu'l-Fida, I, 392.

⁵⁷⁸ İbnü'l-Esir, VIII, 52.

mak için Mehdî, devlet daireleri kurdu ve devleti sağlamlaştırmak için ülkenin her yerine güvendiği kendi adamlarını getirdi, savaş sever Berberiler ile devletini güçlendirdi.

Ubeydullah, başa geçtikten sonra Şiîliğin yayılması için uğraşmıştır. Fakat özellikle Malikilerin direnişi ile karşılaştı ve Sünnî halk, Malikilikten uzaklaştırılmadı. Aslında Fatımiler bölgede var olan mezhepler arası ihtilaf ve karışıklığı artırmaktan başka bir şey yapamadı.⁵⁷⁹

Ubeydullah, Mısır'ı ele geçirmek istiyordu. O, Mısır'ı ele geçirmeden hedeflerine ulaşamayacağını iyi biliyordu. Çünkü devleti dağlık Kuzey Afrika'nın ortasında kalmış, İslam Dünyasına kendini kabul ettirememiş, açılım sağlayamamış, Malikî ve Haricîlerin mezhepsel baskısı altında sıkışmıştı. Ona göre evrensel bir Fatimî davet, ancak Mısır'ın fethi ile olabilirdi.

Bu sırada Mısır'da mevcut olan Toluniler devleti yıkılmış ve bir boşluk oluşmuştu. Bu boşluğu değerlendirmek isteyen el-Mehdî, öncelikle Mısır'a bir saldırıda engel teşkil edecek olan Zenata kabilesi ile savaşarak onları saf dışı etti. Bundan sonra oğlu Kaim komutasındaki orduyu Mısır'a gönderdi. Bu ilk seferinde Berka, Trablus, İskenderiye alındı.⁵⁸⁰ Fakat 301/913'teki bu ilk ordu, Fustat'ta Abbasi halifesinin emriyle Hadım Munis, tarafından durduruldu.⁵⁸¹

Mehdî'nin ikinci ordusu 307/919'da İskenderiye'yi işgal etti ve deltayı tahrip etti, Fayyum'u yıktı. Yine Munis tarafından durdurulan Fatimî ordusu kötü bir şekilde mağlup oldu. Sayıca daha az olan halife donanması, seksen gemilik Fatimî donanmasını tahrip etti. Mısır'a uzanmak isteyen Fatimîlerin donanması Akdeniz'de dehşet salıyordu, fakat Mısır'da başarısız olmuştu.⁵⁸² Mısır'ı elde etmek, Ubeydullah'a nasip olmadı. Mısır'a yönelik bu saldırılar Abbasileri uyarmış oldu ve Mısır'ın yönetimini Muhammed Toğuç'a verdiler. Böylece Mı-

⁵⁷⁹ Seyyid, XII, 229.

⁵⁸⁰ İbnü'l-Esir, VIII, 84.

⁵⁸¹ Ebu'l-Fida, I, 393.

⁵⁸² İbnü'l-Esir, VIII, 75.

sır'da Toluniler'den sonra ikinci bir Türk hanedanlığı olan İhşidîler dönemi başlamış oldu.⁵⁸³

Mehdî, sonraki yıllarda deniz gücünü artırarak Sicilya, Balear, Malta ve Sardunya adalarına hâkimiyet kurdu. İdrisîlerle savaşlar yaptı. Mehdî'nin asıl hedefi Mısır olmakla beraber en büyük hedefleri arasında Endülüs'teki kargaşadan faydalanan, Endülüs'ü ele geçirmek de vardı.⁵⁸⁴ Endülüs'deki isyancı İbn Hafsun'a destek vererek siyasi rakiplerini zor durumda bırakmak istiyordu.⁵⁸⁵ Buna karşılık Endülüslüler de Fatimilere karşı boş durmuyorlar, Fatimilere karşı 395/1005'teki Ebu Rekve isyanı gibi ayaklanmaları destekliyorlardı.⁵⁸⁶ Fakat gerek Mağrib'teki ayaklanmalar, gerek Mısır'ın öncelikli olması gibi sebeplerle bu hayalleri gerçekleşmedi. Mısır'dan sonra artık ilgilerini doğuya yöneltince Endülüs ile ilgilenmekten vazgeçtiler.⁵⁸⁷

Mehdî, bu arada 314/926'da kendisinin lakabına nispetle isimlendirilen Kayravan'a⁵⁸⁸ yirmi altı km. uzaklıkta olan Mehdîyye⁵⁸⁹ şehrini kurarak bu şehri merkez edindi.⁵⁹⁰ Böyle bir şehir kurmasına sebep, hem karışık Kuzey Afrika ortamındaki Haricî-Sünnî baskısına karşı korunaklı bir merkez edinmek, hem de Sicilya'yı kontrol etmektir. Bunun için tersaneler kurdurup dokuz yüz gemilik bir filo ile Batı Akdeniz'i kontrol etmeye çalıştı.⁵⁹¹ Şehrin yanındaki doğal liman⁵⁹² yaklaşık yüz savaş gemisi alıyordu.⁵⁹³ Şehrin etrafına geniş ve sağlam surlar,⁵⁹⁴ saray ve kışla yaptırdı.⁵⁹⁵

⁵⁸³ Ebu'l-Fida, I, 394.

⁵⁸⁴ Bkz. Deşravî, 202.

⁵⁸⁵ Bkz. Özdemir, 150.

⁵⁸⁶ İbrahim Sarıçam, "Emevilerin Fatimilere Karşı Bir İktidar Denemesi", *AÜİFD*, cilt, XXXV, Ankara, 1996, 309.

⁵⁸⁷ El-Ubbadî, 234.

⁵⁸⁸ Yakut, IV, 477.

⁵⁸⁹ Ebu'l-Fida, I, 395.

⁵⁹⁰ İbnü'l-Esir, VIII, 83; Graefe, II, 526.

⁵⁹¹ M.A. Shaban, *Islamic History*, Newyork, 1976, 192.

⁵⁹² Kalkaşendî, V, 96.

⁵⁹³ G.Marçais, "Mehdiye", *IA*, İstanbul, 1964, VII, 494.

⁵⁹⁴ Kadı Numan, 49.

⁵⁹⁵ Yakut, V, 265.

Ubeydullah Mehdî'nin ilk yılları gibi son yılları da sırdır. Yirmi beş yıllık bir saltanattan sonra 322/934'de öldü.⁵⁹⁶ Yerine oğlu Kaim Biemrillah geçti. Ölümü ayaklanma endişesiyle bir yıl halka bildirilmedi.⁵⁹⁷ İkinci büyük Arap imparatorluğunun kurucusu olan Mehdî,⁵⁹⁸ Şîîlerin yıllardır bekledikleri Şîî hilafeti gerçekleştirse de, diğer Şîî gruplardan tam bir destek görememiştir.

İlk Fatımî halifesi Mehdî, adı bile tam olarak tam tespit edilemeyen ve kendisine Ubeydullah (kulcağız) diye hitap ettiren, en büyük Şîî-Arap hanedanlığının kurucusudur. O, İslam coğrafyasının en sıkıntılı malzemeye sahip bölgesinde, en bedevi ve yağmacı aşiretleri arasında, iç savaş ve hastalıkların yaygın olduğu bir dönemde, bu karmaşık bölgede, tarihin ikinci, süresinin uzunluğu yönünden de üçüncü, büyük Arap imparatorluğunu kurdu.⁵⁹⁹

El-Mehdî Sonrası Fatımî Hilafeti

İkinci Fatımî halifesi Kaim Biemrillah⁶⁰⁰ döneminde, Sünnî ve Haricî halk ile ilişkilerde problemler yaşandı. Kaim, halkın duyarlılıklarını göz ardı ederek İsmailî-Şîî doktrinleri halka telkin etti.⁶⁰¹ Bunun üzerine gelişen ayaklanmalardan özellikle Haricî Ebu Yezit⁶⁰² Ayaklanması, Fatımîleri çok uğraştırdı.⁶⁰³ Ebu Yezit; Kayravan, Rakkada gibi yerleri ele geçirdi.⁶⁰⁴ Merkez Mehdîyye'yi bir yıl boyunca kuşattı.⁶⁰⁵ Ebu Yezit'in Ehl-i Sünneti tekfir etmesi ile Sünnî desteği Fatımîlere kaydı.⁶⁰⁶ 333/945'de Ebu Yezit'in öldürülmesi ile bu mesele halledilebilirdi.⁶⁰⁷

⁵⁹⁶ İbn Hallikan, III, 119.

⁵⁹⁷ İbnü'l-Esir, VIII, 238

⁵⁹⁸ Hitti, 140.

⁵⁹⁹ Hitti, 133.

⁶⁰⁰ Deşravî, 229.

⁶⁰¹ Hasen, *İslam Tarihi*, IV, 50.

⁶⁰² Makrizî, II, 185.

⁶⁰³ Deşravî, 340.

⁶⁰⁴ İbnü'l-Esir, VIII, 424.

⁶⁰⁵ Kalkaşendî, V, 119.

⁶⁰⁶ Ahmet Bağlıoğlu, *Dürzilik*, Ankara, 2004, 64.

⁶⁰⁷ İbnü'l-Esir, VIII, 438.

Karışık ve çalkantılı bir dönemin ardından 335/947'de Ka-im ölünce yerine oğlu halife Mansur geçti.⁶⁰⁸ Mansur kabiliyetli ve hatip birisiydi. Ayaklanmaları bastırdı. Devleti tekrar dedesi el-Mehdî dönemindeki durumuna getirdi. Mansur, 341/952'de ölünce yerine oğlu Muizz Lidinillah, IV. halife olarak geçti.⁶⁰⁹

Muiz, artık Mısır'ın fetih zamanının geldiğine ve şartların olgunlaştığına karar verdi. İhşidîlerin son güçlü yöneticisi Ka-fur'un ölümüyle birlikte, içinde Berberî ve Saklebîler'in⁶¹⁰ bulunduğu yüz bin kişilik bir ordu hazırladı ve aslen Sicilyalı bir köle olan Cevher ismindeki⁶¹¹ komutanının emrindeki orduyu Mısır üzerine gönderdi ve burayı ele geçirdi.⁶¹² İlk defa Bağ-dat'ı tanımayan bir yönetim Mısır'da başa geçmişti. Fatimîler, Muizz zamanında Batıda Atlas Okyanusuna kadar, Doğuda ise 358/968'de Mısır ve ardından Şam ele geçirilerek topraklarını genişlettiler.⁶¹³ Muizz, 361/971'de Cevher'in⁶¹⁴ Mısır'da inşa ettiği⁶¹⁵ Kahire'ye taşındı.⁶¹⁶ Muiz'in Mısır'a gelişi ile Cevher'in görevine son verildi ve aslen Yahudi olan Mühtedi Yakup Killis, vezirliğe getirilse de Muiz, sonraki yıllarda Cevher'e yine ihtiyaç duyacaktır.⁶¹⁷

Bu tarihten itibaren iki asır boyunca Sünnîliğin hakim olduğu Mısır'da, hutbeler Şiî bir halife adına okundu⁶¹⁸ ve burası Şiîliğin bir merkezi haline geldi.⁶¹⁹ Fatimîlerin Mısır'ı ele geçirmesiyle İslam aleminde oynadıkları rolleri değişti. Fatimîler, Mısır'da işi gayet ciddi tutarak İslam alemine hakim olmanın yollarını aradılar. Bunun ilk adımı olarak ünlü komutan Cevher, Fatimî dailerini yetiştirmek üzere bir kültür faaliyeti olarak

⁶⁰⁸ Makrizî, II, 186.

⁶⁰⁹ Ebu'l-Fida, I, 436.

⁶¹⁰ Farhat Daftary, *Ismaililer*, Çev; Ercüment Özkaya, Ankara, 2001, 210.

⁶¹¹ İbn Tagriberdî, *en-Nucumu'z-Zahire*, Beyrut, 1992, IV, 29.

⁶¹² Makrizî, II, 188.

⁶¹³ Deşravî, 372.

⁶¹⁴ El-Ubbadî, 250

⁶¹⁵ Bkz., Makrizî, II, 203.

⁶¹⁶ İbnü'l-Esir, VIII, 454.

⁶¹⁷ Ebu'l-Fida, I, 452.

⁶¹⁸ İbn Tagriberdî, IV, 33.

⁶¹⁹ Laoust, 182

Mısır'da Ezher'i kurdu.⁶²⁰ Burada yetiştirdikleri dailer, İslam Dünyası'nın her tarafına giderek propaganda yaptılar.⁶²¹ Ezher'in bu etkili çalışmasına karşı, İslam Dünyasına yeni yeni hakim olmaya başlayan Sünnî Selçuklular, bir asır sonra Nizamiye medreseleri ile cevap vermeye gayret edeceklerdir.

Fatimîler, toprak kazanmaya devam ediyorlardı. Suriye ve Halep'i ele geçirdiler. Bu bölge onları Bağdat'a ulaştıracak ve İslam dünyasında tek olmanın yollarını açacaktı. Fakat komutanları Cafer el-Felah'ın 360/971'de Karmatilerce öldürülmesi, projenin rafa kalkmasına neden oldu.⁶²² Bu dönemde Karmatiler de Mısır'a saldırmaya başlamışlardı. Fatimîler doğuda Şîî temayülleri olan Karmatilerce sıkıştırılırken, Batıda ise tarihteki ilk Şîî-Ehl-i Beyt devleti kuran İdrisiler bulunuyordu.

Fatimîler bu arada Hicaz'ı ele geçirip İslam dünyasına hilafetlerini kabul ettirmenin yollarını aradılar. Hicaz'da 365/975'de Aziz adına hutbe okundu.⁶²³ Fatimîler en geniş topraklara 365/975'te başa geçen Aziz döneminde ulaştılar. Neredeyse Abbasilerin merkezini ele geçirip hilafeti ortadan kaldıracaklardı.⁶²⁴ İslam Dünyasında Abbasi itibarını gölgelediler. Sicilya'yı ele geçirdiler ve Akdeniz'in hâkimiyeti kontrollerine geçti. Toprakları Atlas Okyanusu'ndan Hicaz'a kadar uzanıyordu. Bu dönemde Bizans'taki camilerde de kendi adlarına hutbe okuttular.⁶²⁵

Hakim döneminde, Ehl-i Sünnet'e baskılar hat safhaya vardı.⁶²⁶ Sahabeye sövgüler mescit duvarlarına yazılıyordu. Ehl-i Sünnet mensupları eşeğe bindirilip şehirde dolaştırılıyor, sürülüyor veya öldürülüyordu.⁶²⁷ Baskılar Hristiyanlara da aynı şekilde devam ediyordu. Onun döneminde Fatimî daveti ileri boyutlara vardı. Abbasiler adeta Bağdat'a sıkışmışlardı. İşte bu

⁶²⁰ İbn Tagriberdî, IV, 33.

⁶²¹ Bernard Lewis, *Haşîşiler*, Çev: Ali Aktan, İstanbul, 1995, 27.

⁶²² İbnü'l-Esir, VIII, 614.

⁶²³ Ebu'l-Fida, I, 457.

⁶²⁴ İbn Haldun, 48.

⁶²⁵ Hasen, *İslam Tarihi*, IV, 161.

⁶²⁶ Suyutî, *Husnu'l-Muhazara*, Beyrut, 1997, II, 23.

⁶²⁷ İbnü'l-Esir, IX, 178.

dönemde Abbasi halifesi Kadirbillâh, Fatımilerin soyunun sahte olduğu konusundaki raporu yayınladı.⁶²⁸ Hakim, çalkantılı bir dönemden sonra öldürüldü.⁶²⁹ Takipçileri işi onun ilahlığına kadar götürdüler.⁶³⁰ Halen de onun takipçilerinin oluşturduğu yapılanmaya Dürzilik denmektedir.⁶³¹

Hakim'den sonraki Fatimî halifeleri dönemi, artık Fatımilerin çöküşe gidişinin yaşandığı yıllar oldu. Bu dönemde Selçuklular İslam Dünyası'na girerek Abbasiler üzerinde hâkimiyet kurmuşlardı. Bu da kaçınılmaz olarak Fatimî-Selçuklu çatışmasını beraberinde getirecekti.⁶³² Bu dönemde Selçuklular Bizans'la anlaşarak Mısır'a buğday ticareti yapılmasına engel oldular. Bu hamleye karşılık olarak Fatimîler, İsmailî mezhebini Hindistan'da yaymaya çalıştılar. Son bir hamle ile Aslan Besasirî ile anlaşıp 450/1058 yılında Bağdat'ta Fatimî halifesi adına hutbe okuttular.⁶³³ Ancak bu onların doğu siyasetlerinin sonu oldu. Hem Bağdat'tan ümitlerini kesmek, hem de 468/1075 yılında Suriye'yi Selçuklulara bırakmak zorunda kaldılar.

Fatimîler, bundan sonraki yıllarda içine düştükleri kargaşadan “vezirler dönemi” diyebileceğimiz bir dönem ile çıkmak istediler.⁶³⁴ Akka valisi Bedrettin el-Cemali'nin vezirliği sırasında çöküşten biraz kurtuldularsa da, bu onların son parlak dönemleri oldu denilebilir. Ünlü vezirden sonra bütün yetkileri elinde bulunduran oğlu Efdal⁶³⁵ ondan belli bir dönem sonra da oğlu Ekmel Fatimîlere vezir oldu.⁶³⁶ Artık karışıklara duçar olan Fatımilerin son kırk yılı inkırazla geçti ve sadece Mısır'a hükmedebiliyorlardı. Son yıllarında Ermeni kökenli Behram isimli Hristiyan biri vezir oldu. Bu vezirin 529/1134'de otuz bin Ermeni'yi Mısır'a getirtip yerleştirmesi, Mısır divanlarını

⁶²⁸ Ebu'l-Fida, I, 390.

⁶²⁹ İbnü'l-Esir, IX, 314.

⁶³⁰ Daftary, 237.

⁶³¹ Bağlıoğlu, 71 vd.

⁶³² Bkz. Carole Hillenbrand, *el-İsmailiyyun*, Editör: Ferhat Daftary, Arapça'ya Çev; Seyfettin el-Kasr, Beyrut, 1998, 211.

⁶³³ Suyutî, *Tarihu'l-Hulefa*, Mısır, 1952, 418.

⁶³⁴ El-Ubbadî, 306.

⁶³⁵ Makrizî, II, 196.

⁶³⁶ İbnü'l-Esir, X, 328.

Hristiyanların eline vermesi, valilerin bir kısmını Hristiyanlardan ataması gibi faaliyetleri sonunda, Sünnî bir şahıs olan Rıdvan, halkın baskısı ile vezirliğe geçirildi.⁶³⁷ Fakat gerileme devam etti. Nihayet Zengilerin lideri Nureddin'in emriyle 567/1171'de Mısır'a giren Selahattin Eyyubî, Abbasiler adına hutbe okuttu. Böylece Fatımiler hanedanı son buldu.⁶³⁸

Fatımîler Dönemi'ne Genel Bakış

Fatımîler, ilk önce Kuzey Afrika'nın orta bölgesinde ortaya çıktılar ve yaklaşık yarım yüzyıl içinde sanki sıradan bir olay haline geldiler. Sonra Mısır'ı ele geçirdiler. Fatımîlerin Kuzey Afrika'daki başarısı tesadüfî değildi. İslam orada mevcuttu ve oradaki insanları Müslümanlaştırmak gibi durumları yoktu. Bölgedeki eskiden beri olan karışık durum onların işini kolaylaştırmıştı. Kendilerinden önce orada Ehl-i Beyt kökenli İdrisîler ve Haricî Rüstemîler vardı. Hiçbir devletten yoğun bir tepki almadan bölgeye yerleştiler.

Fatımîlerin başarısında Afrika'daki Abbasi valilerinin zayıflığını ve Şiî dailerinin üstün performansını gözden kaçırmamak gerekir. Ayrıca onların başarısında Abbasilerin halkın üzerine yükledikleri vergilerin ağırlığı da rol oynamaktadır. İşte bu yüzden savaşçı ve atılgan bir topluluk olan Berberilerin Abbasi valilerine karşı ayaklanmaları, sadece dinî bir karşı çıkış değildi. Bilakis kendilerine dinin farz kılmadığı ağır vergileri yükleyen valilerin yönetimine karşı bir tavidir. Bu durum Fatımîlere yardımcı oldu.

Fatımîlerin başarısının en büyük sebeplerinden birisi de merkezi idarenin Kuzey Afrika'ya ulaşamaması idi. Abbasiler, kendi merkezi etrafında da birtakım problemler ile baş edemiyor, Karmatî isyanlarıyla başa çıkılamıyor, hilafet merkezi, çevresindeki şehirlere hakim olamıyordu. Bu yüzden Kuzey Afrika'yı kendi başına terk ettiği birtakım emirler ile yönetmeye çalışıyorlardı.

⁶³⁷ Ebu'l-Fida, II, 72.

⁶³⁸ İbn Tagrıberdî, *en-Nucumu'z-Zahira*, Beyrut, 1992, V.365.

Fatımîler İsmailî Şiîliğin radikal devrimci görüntüsü idiler. Fakat Mısır'da onların ilk baştaki düşünceleri değişti, daha ılımlı ve kuşatıcı bir tavır içinde oldular. İlk baştaki radikallikleri sıfırlandı. İki buçuk asır boyunca İslam aleminde en büyük güç olmalarına rağmen, Mısırlılar Fatımîlerin ideolojisine hiçbir zaman inanmadılar.⁶³⁹ Belki de bu, Sünnî İslam'ın Suriye ve Mısır'da güçlü olmasındandır.⁶⁴⁰ Kuzey Afrika'da üç asırlık dönemleri boyunca arkalarında bir mezhepsel kitle bırakamadan tarihe karıştılar.

Fatımîler, ne kadar çok uğraşsalar da, siyasi alanda başarıları çok ileri boyutta olamamıştır. Aslında Abbasiler için siyasi yönden şimdiye kadar bu kadar büyük rakip çıkmamıştı. Mısır'ı, Bağdat halifeliğine rakip yapabildiler. Böylece Abbasilerden hilafetin intikamını almaya çalıştılar.⁶⁴¹ Abbasiler açısından hiçbir rakiplerinin ve daha önceki diğer Şiî devletlerin cesaret edemedikleri ve göz dikemedikleri halifeliği ele geçirmek istediler ve Alioğullarından bir halife ilan ettiler. Onların hayalleri bütün İslam dünyasına hakim olmaktı. Kendilerini Ehl-i Beyt, diğerlerini Abbasi-Talibi şeklinde tanımlayarak,⁶⁴² Müslümanları Şiî bir halifenin etrafında birleştirmek idealinde idiler.⁶⁴³ Fakat onlar doğuya fazla tesir edemediler.⁶⁴⁴ Hilafetlerinin tesisinin yaygınlaşmasını başaramadılar. Bu yüzyılda Doğudan gelen Sünnî ekolu benimsemiş Selçuklu Türkleri buna engel oldular.⁶⁴⁵

Fatımîlerde yönetim üçlü bir yapıya dayanıyordu. Birincisi; yönetimdi ve bunun başında vezir bulunuyordu. Vezir halifenin emirleri doğrultusunda yönetimin hakim gücü idi. İkincisi; başında Dai'd-Duat denilen baş dainin olduğu dinî yapılanma idi.

⁶³⁹ Gregory, Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, Çev: Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1987, II, 415.

⁶⁴⁰ Andre Miquel, *İslam ve Medeniyeti*, Çev: Ahmet Fidan, Hasan Menteş, Ankara, 1991, I, 230.

⁶⁴¹ Ahmet Emin, *Zuhru'l-İslam*, Mısır, 1976, II, 138.

⁶⁴² Faruk, 212.

⁶⁴³ Robert Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, Çev: İsmet Kayaoglu, Ankara, 1981, 118.

⁶⁴⁴ M.A. Shaban, *Islamic History*, Newyork, 1976, 189.

⁶⁴⁵ Lewis, 30.

Bu, içinde İsmailî devlet düzenini koruyor, dışarıda ise İsmailî daileri ve temsilcileri kontrol ediyordu. Üçüncüsü; ordu idi. Komutanlar, özellikle halife Hakim'den sonra halife ve siviller üzerinde hakimiyetlerini kötü bir biçimde artırmışlardı.⁶⁴⁶

Fatımîler, devleti siyasi sentezde öncelikli konuma getirdiler. Tarımsal refah ve Nil vadisi bürokrasisini ellerinde tuttular. Devleti kurduktan sonra iktisadî darlığı gidermek için gayret sarf ettiler. Bölgeye müreffeh bir dönem yaşattılar. Esnaf için loncalar oluşturdular, esnaf ve sanatkârların serbest bir atmosfer içerisinde gelişmelerini sağlamaları için gerekli imkânları sağladılar. Çiftçilerin yer değiştirmelerine tolerans gösterdiler, 363/973'te Mısır'a taşınırken yaptıkları bu faaliyetlerle ilerlemeci bir yapı kazandılar.⁶⁴⁷ Devletin haraç konusundaki denetimini güçlendirdiler. Haracı çiftçinin yararına olmak üzere periyodik olarak tekrar gözden geçirip ihtiyaçları için resmi fiyat koydular. Tekelcilerle mücadele edip, ticareti teşvik ettiler.⁶⁴⁸

Deniz ticaretine önem verdiler ve refah buradan Kahire'ye aktı. Çünkü İslam dünyasının merkezi durumundaydılar. Ayrıca Avrupa ile de ilişkileri vardı. Daha önce Tunus'a giden Avrupalı tüccarları Mısır'a gitmek için teşvik ettiler. Önemli pazar ve yolları kendi lehlerine değiştirmeye çalıştılar. Diğer İslam ülkelerindeki ecnebi tüccarların kendi pazarlarına gelerek ticaret yapmasını sağladılar. Böylece Fatımîler zamanında Mısır, tam müreffeh bir devir yaşadı. Bu yapılandırmalarla Fatımîlerin elinde Mısır eskisinden dahi iyi, Bağdat'tan iyi durumdaydı.⁶⁴⁹ Bu duruma yardımcı olarak Fatımîlerin donanmaya ağırlık veren bir yönetim anlayışları vardı. Bunu Mısır'ı ele geçirdikten sonra da sürdürdüler. Yayılma siyaseti göttüklerinden dolayı hem gemi inşa etmek maksadıyla keresteye ve İtalya gibi diğer

⁶⁴⁶ Lewis, 29.

⁶⁴⁷ Hamilton Gibb, *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, Çev; Heyet, İstanbul, 1991, 32.

⁶⁴⁸ Abdülaziz Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, Çev; Sabri Orman, İstanbul, 1991, 104.

⁶⁴⁹ Ahmet Emin, II, 93.

Avrupa ülkelerinden de elde edilen demire büyük ihtiyaç duyuyorlardı.⁶⁵⁰

Bağdat halifelığının rakibi olan Fatımîler, bütün İslam aleminin tek hakimi olma niyetlerini yoğun olarak sürdürdüler. Bunun için İsmailî tebaya etkili çağrılar yaptılar. Zaferden sonra Rüstemiler ve İdrisileri topraklarına katmak istediler. Gayeleri Nil vadisi ile birlikte sahil şeridini nüfuzları altına almaktı. Avrupalılar Fatımîleri Akdeniz havzasında önemli bir güç olarak görüyorlardı. Bu da Fatımîler için önemliydi. Böylece Bağdat'ın elinden yitirdiği bağılıkları ele geçirmeye çalıştılar. Ayrıca Fustat yakınlarında Kahire şehrini kurarak Bağdat'a rakip bir merkez yaptılar. Artık Sicilya'dan Sind'e kadar onlara saygı duyuluyordu.⁶⁵¹

Fatımiler, çok müreffeh yaşadılar. Bıraktıkları eserler bunu açıkça gösterir. Dönemlerindeki diğer hükümdarlar lükste onların yanına yaklaşmıyorlardı. Genel planda hoşgörülüydüler. Devlet memurları arasında Ehl-i Kitap olanlar bile vardı. Bu hoşgörü ile ülke ticaret, gelenek ve kültürlerin buluşma noktası olacaktır. Şunu da ifade etmek gerekir ki; Fatimiler devri, Mısır'da Firavunlar devrinin kapanışından beri ilk defa ülkede tam bir hayatîyet ve işlerlik içerisinde ve aynı zamanda İslam dininin temelleri üzerine kurulu tamamen müstakil bir siyasi iktidarın uzun süreli yürütüldüğü bir devirdir.⁶⁵² Fakat burada Sünnî halkın azınlık muamelesi görmesi unutulmamalıdır. Bütün bunların yanında askerlerin zulüm, haksızlık, iltimas ve yarı ilahlaştırılmış halifelerin aşırılıklarını ve bazı dengesizliklerini de unutmamak gerekir.

Şîiler, Fatımilerin ortaya çıkışıyla Abbasilerin halifeliği Ehl-i Beyt'e vermemesi sebebiyle ellerinden kaçırdıkları liderliği, Ehli Beyt'ten olup olmadığı hakkında şüphe duyulan birinin (Ubeydullah el-Mehdî) eliyle elde etmiş oldular. O, büyük Arap-Şîi hanedanlığının ilk kurucusu olmuştur. Ancak ilginçtir;

⁶⁵⁰ Montgomery Watt, *İslam Avrupa'da*, Çev; Hulusi Yavuz, İstanbul, 1989, 41-43.

⁶⁵¹ Hodgson, II, 24

⁶⁵² Miquel, I, 231; Hitti, II, 1004.

o çağ bir Şîî yüzyılıdır ve ilk Şîî hilafetin başındakiler ne ilk Şîî devlet olan uzak Mağrib'teki komşuları İdrisilerden, ne de Şîî temayülleri olan Karmatilerden biat alabilmişlerdir. Tersine ikisi ile de savaşmak zorunda kalmışlardır. Ayrıca Bağdat'taki hilafet merkezini ellerinde bulunduran Şîî Büveyhîler ile de anlaşmamışlardır. Bu da, meselenin mezhepten öte siyasi hâkimiyet savaşı olduğu kanaatine götürmektedir.

BÜVEYHÎLER

Büveyhîler, (Âl-i Büveyh) Ebu Şuca Büveyh tarafından tesis olunan bir hanedandır. Tarihçiler, Büveyhîlerin nesebi konusunda ihtilaf halindedirler. Bazı bilginler, onların soylarını, Sasani hükümdarı Hürmüz'ün oğlu Yezdcerd'e dayandırırken,⁶⁵³ bazıları da Sasani veziri Mihr Narse'ye bağlamaktadır.⁶⁵⁴ Büveyhîlerin kendi soylarını Sasanilere bağlama gayreti büyük ihtimalle onların iktidara gelişlerinden sonra ihdas edilmiştir.⁶⁵⁵ Onlar, böyle köklü bir aileden geldiklerini ortaya koyarak İranlıların kalplerinde taht kurmak, itibar sağlamak istemiş olabilirler.⁶⁵⁶

Büveyhîler, aslen Deylemlidirler ve sonraki yıllarda özellikle ordularının önemli bölümünü Deylemlilerden oluşturacaklardır.⁶⁵⁷ Hanedanın büyüğü Ebu Şuca, hanımı ölmüş ve üç oğlu ile odun taşıyıcılığı yapan, fakir birisi idi.⁶⁵⁸ Bulundukları bölge olan Deylem'de Şîî imam Utruş'un⁶⁵⁹ yoğun çabalarıyla halk Şîîleşmişti.⁶⁶⁰ Ebu Şuca da önceleri putperest iken sonraları Müslüman olmuş ve Şîîliği benimsemişti.

Büveyhîlerin yükselip devlet haline gelişleri Ebu Şuca'nın üç oğlunun çabaları sonucu olmuştur. Bu üç oğul; Ebu'l Hasen

⁶⁵³ İbnü'l-Esir, VIII, 264.

⁶⁵⁴ Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *D/İA*, İstanbul, 1995, VI, 497.

⁶⁵⁵ Zettersteen K.V., "Büveyhîler", *IA*, İstanbul, 1964, II, 842.

⁶⁵⁶ Hitti, II, 740.

⁶⁵⁷ İbn Tiktaka, *el-Fahri*, Beyrut, 1966, 277.

⁶⁵⁸ Ebu'l-Fida, I, 408; Aynî, *es-Seyfu'l-Mühenned fi Sireti'l-Müluki'l-Müeyyed*, Kahire, 1966, 165.

⁶⁵⁹ Hamza İsfahani, *Tarihu Sini Mülûkü'l-Arz ve'l-Enbiya*, Beyrut, Trz, 181.

⁶⁶⁰ İbn Hazm, *Halifeler ve Fetihler*, Çev; Şaban Öz, Ankara, 2004, 98.

İmadü'd-Devle Ali, Rüknu'd-Devle Hasen, Ebu'l-Hüseyin Muizzu'd-Devle Ahmet'tir.⁶⁶¹ Bu üç kardeş sonuncularının öldüğü 367/977 yılına kadar aralarında bir sorun olmadan birbirleriyle etkili bir biçimde yardımlaştılar.⁶⁶² En büyükleri ve Büveyhîler'in kurucusu diyebileceğimiz İmadu'd-Devle'ye çok hürmetleri vardı.⁶⁶³

Büveyhîler Devletinin Kuruluş Yılları

Büveyhîlerin tarih sahnesine çıktığı IV. yy. başlarında İran Bölgesi'nde Abbasilerin etkisi zayıflamış, doğudan Selçukluların akınları henüz ortaya çıkmamıştı. Bu dönemde bölgede tam bir siyasi boşluk yaşanıyor, bu boşluğu bölgesel beyler ve kabile gücüne dayanan gruplar dolduruyordu. İran, adeta her şehirde ayrı bir gücün hakimiyetinin görüldüğü parçalanmış bir siyasi manzara arz ediyordu.

Ebu Şuca Büveyh'in üç oğlu, bu dönemde şöhretli bir Samani emiri olan Makan b. Kaki'nin ordusunda görev yapıyorlardı.⁶⁶⁴ Makan'ın ordusu ile bölgede gittikçe şöhreti artan Ziyarîler hanedanının kurucusu Merdaviç b. Ziyar⁶⁶⁵ arasında 321/933'te yapılan savaşta Makan'ın ordusu mağlup olunca, üç kardeş Makan'dan ayrılıp Merdaviç'in yanına geçtiler ve onun ordusunda komutan oldular.⁶⁶⁶

Merdaviç, bu kardeşlerden en büyüğü olan Ebu'l-Hasen Ali'yi, Kerec Bölgesi'nde görevlendirdi.⁶⁶⁷ Ali, özgüveni olan cesur birisiydi. Burada halka yumuşak bir tavırla, müsamahakâr davrandı.⁶⁶⁸ Bölgedeki Hürremîlerin⁶⁶⁹ elindeki bazı kaleleri ele

⁶⁶¹ Ebu'l-Fida, I, 408.

⁶⁶² Hodgson, II, 35.

⁶⁶³ Ahmet Güner, "İmadu'd-Devle", *DİA*, İstanbul, 1995, XXII, 173.

⁶⁶⁴ İbn Miskeveyh, V, 157.

⁶⁶⁵ İsfehani, 183.

⁶⁶⁶ İbnü'l-Esir, VIII, 264; Merçil, VI, 496.

⁶⁶⁷ Ebu'l-Fida, I, 408; İbn Tiktaka, 278; Zettersteen, II, 844.

⁶⁶⁸ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Beyrut, 1977, XI, 173.

⁶⁶⁹ Hürremîler, İran bölgesinde ortaya çıkıp mal ve kadın ortaklığını savunan kadim Mazdekizm mezhebinin görüşlerini de devam ettiren İslam dönemi bir muhalefet hareketidir. Geniş bilgi için bkz. Mehmet Azimli, *Abbasiler Dönemi Babek İsyanı*, Ankara, 2004.

geçirip halka ve askerlere dağıtarak kendini sevdirdi. Taberistan Bölgesi'nde hakim bulunan Merdaviç'e bağlı komutanları yanına çekmeye çalıştı ve bunda da başarılı da oldu.⁶⁷⁰

Ziyarîlerin lideri Merdaviç, Büveyhî kardeşlerin güçlenmesinden endişelenerek onları cezalandırmayı düşünse de üç kardeş güç birliği oluşturdular. Ali, kendisinin güçlenmesinden dolayı Merdaviç'in düşmanlık edebileceğini düşünerek İsfahan emiri ile anlaşıp bundan sonra da Abbasilerin desteğini almak istedi. Bu girişimiyle Merdaviç karşısında halifeden güç almak istiyordu. Fakat ret cevabı alınca İsfahan emiri ile aralarında savaş çıktı. Ali'nin cömertliğini bilen İsfahan emirinin ordusundaki Deylemliler, saf değiştirip Ali'ye destek verince, Ali savaşta galip geldi ve neticede bu zafer, onun İsfahan'ı ele geçirmesini sağladı. Bu olayın ardından adı bölgede duyuldu ve halifeden takdir aldı.⁶⁷¹

Merdaviç'e karşı tavır alan Ali ve kardeşleri, önce Arracan'ı sonra Nevbendecan ve Kazvin'i işgal ettiler. Fars taraflarından epeyce mal ve ganimet toplayıp güçlendiler,⁶⁷² 322/933'te Şiraz'ı aldılar. Burada ele geçirdiği iki hazine onun askerlerinin kendisine bağlanmasına ve güçlenmesine sebep oldu.⁶⁷³ Tersine bir durum söz konusu olsaydı, maddi sıkıntıdan dolayı Büveyhoğulları burada dağılabilir ve hâkimiyetleri sona erebilirdi.⁶⁷⁴ Çünkü askerleri parasızlıktan dağılma noktasına gelmişlerdi.⁶⁷⁵ İmadu'd-Devle, bölgeyi ele geçirdikten sonra teamül olarak halifeye ödemesi gereken parayı ödemedi, zengin insanların mallarını müsadere etti, arazilere el koydurup askerlerine dağıttı. Böylece yönetimin yükü hafıfladı, ancak halk yoksullaştı.⁶⁷⁶

⁶⁷⁰ İbnü'l-Esir, VIII, 264.

⁶⁷¹ İbn Kesir, XI, 173.

⁶⁷² Ebu'l-Fida, I, 409.

⁶⁷³ İbn Miskeveyh, V, 159.

⁶⁷⁴ Burayı ele geçirirken yapılan savaş sırasında düşmanları onlar için savaş sonunda kullanmak üzere pranga ve alay maksatlı tilkikuyruğu dikilmiş cüppeler hazırlamışlardı. Fakat Ali onlardan intikam almadı. İbnü'l-Esir, VIII, 275.

⁶⁷⁵ Hitti, II, 740.

⁶⁷⁶ Heri-Bert Buse, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çev; Heyet, İstanbul, 1988, V, 520.

Üç Büveyhî kardeş, Merdaviç'in Ahvaz'ı ele geçirmesi üzerine onunla geçici bir anlaşma yaptılarsa da bir süre sonra Merdaviç'in elindeki bazı şehirleri ele geçirdiler. Merdaviç'in yaptığı aşırı eziyetler sebebiyle 323/934'te Türkler tarafından öldürülmesi üzerine,⁶⁷⁷ Ziyarîler zayıfladılar ve bu durum en fazla Büveyhîlere yaradı. Bölgede Ziyarîlerin zayıflaması ile oluşan boşluğu doldurdular. Artık bölgede ne hâkimiyetlerini engelleyebilecek bir güç ne de hilafet merkezini ele geçirebilmeleri için önlerinde bir engel kalmıştı.

Muizzu'd-Devle(334-356/945-969)

Büveyhî kardeşlerin küçüğü olan Ahmet, ağabeyleri Ali ve Hasan'ın teşviki ile 324/935'te Kirman'ı, 326/937'de Ahvaz'ı ele geçirdi.⁶⁷⁸ Vasıt taraflarına 332/943'te seferler yaptı.⁶⁷⁹ Bu arada karışıklıklarla boğuşan Bağdat ile ilgilenmeye başladı ve Abbasi halifesine buradan mektuplar yazdı, ona itaatini bildirek kendisine ikta topraklar istedi.⁶⁸⁰ Bağdat'taki ordu komutanları ile de haberleşmelerini devam ettirdi.⁶⁸¹ Ahmet, komutanların onu Bağdat'a davet etmeleri üzerine 334/945'te Bağdat'a girdi ve Abbasi halifesi Müstekfî'den sancak ve hilat aldı. Halife, Ahmet'e Muizzu'd-Devle lakabını verdi. Ayrıca Muizzu'd-Devle'nin ağabeylerinden Büveyhîler'in kurucusu kabul edilen Ali'ye İmadu'd-Devle, diğer ağabeyi Hasan'a ise Ruknu'd-Devle lakabı verildi.⁶⁸² Böylece bundan sonra Büveyhîler artık bu tip övgü dolu lakaplarla anılır oldular.

Muizzu'd-Devle, Bağdat'a girili bir kaç hafta olmuştu ki, kendisini karşılayıp unvanlar veren Halife Müstekfî'yi hilafetten indirip gözlerine mil çektirdi⁶⁸³ ve yerine Mûti halife ilan edildi.⁶⁸⁴ Yeni halife Mûti, Muizzu'd-Devle'nin emrinde istedi-

⁶⁷⁷ İbn Miskeveyh, V, 178; İbn Kesir, XI, 182.

⁶⁷⁸ Ebu'l-Fida, I, 417.

⁶⁷⁹ İbnü'l-Esir, VIII, 408.

⁶⁸⁰ İbn Tiktaka, 278.

⁶⁸¹ İbnü'l-Esir, VIII, 449.

⁶⁸² İsfehani, 183; Suyuti, *Tarihu'l-Hulefa*, 397.

⁶⁸³ İbn Hazm, 58.

⁶⁸⁴ Suyuti, 397.

ğini yapmak zorunda kalan bir konuma düşmüştü. Muizzu'd-Devle Ahmet, daha önceki dönemde olmayan şeyleri ihdas ederek hutbelerde halifenin adının yanında kendi adını da okutturuyor, kendi adına para bastırıyordu.⁶⁸⁵ Halifelik en karanlık dönemlerinden birini yaşıyordu.⁶⁸⁶ Artık Abbasi halifesi kendisine tahsis edilen bir-iki tımarın geliriyle yaşayan birisiydi.⁶⁸⁷

Muizzu'd-Devle, tamamen hilafeti kaldırmayı düşünüyordu. Fakat çevresindeki yakınları ona Sünnî hilafetin siyasi gücünü hatırlatıp⁶⁸⁸ hilafeti kaldırmamasını, aksi takdirde Şiî-Fatimî halifesinin Müslüman dünyanın tek lideri olmak için onu öldüreceğini söyleyince, bu siyasi gerekçe ile Sünnî halifeliğin devam etmesi gerektiğine karar verdi.⁶⁸⁹ Ayrıca o sırada Bağdat'ta hakim olan ve ağırlığını Türklerin oluşturduğu Sünnî orduya böyle bir değişikliği kabul ettirmesi de zor gözüküyordu.⁶⁹⁰

Muizzu'd-Devle, Bağdat'ı tehdit eden ve 334/945'te kendisinin bir müddet Bağdat'tan ayrılışını fırsat bilerek işgal eden Hamdanîlerin lideri Nasıru'd-Devle ile savaştı ve onu şehirden attıktan sonra kendisinin yokluğunu fırsat bilen yağmacıları astırdı.⁶⁹¹ Bunun ardından Basra Körfezi yolu kapalı olunca fiyatların yükselmesi üzerine Bağdat-Basra yolunu kesen Beridîler⁶⁹² ile savaşmak üzere 336/947'de Basra'ya sefer düzenleyerek burayı ele geçirdi ve Hindistan'dan gelen malların Bağdat'a ulaşabilmesini sağladı. Sonuçta fiyatlar düştü.⁶⁹³

Muizzu'd-Devle, 337/949'da Musul'u aldı. Bölgenin hakimisi Nasıru'd-Devle Nusaybin'e kaçtı. Muizzu'd-Devle, Hamdanîlere ait bütün şehirleri ele geçirip Hamdanî problemini hal-

⁶⁸⁵ Hodgson, I, 475.

⁶⁸⁶ Hitti, II, 740.

⁶⁸⁷ İbnü'l-Esir, VIII, 451.

⁶⁸⁸ Ahmet Ermin, I, 218.

⁶⁸⁹ İbnü'l-Esir, VIII, 452.

⁶⁹⁰ Hasen, III, 399.

⁶⁹¹ İbn Miskeveyh, V, 278.

⁶⁹² Ahvaz valisi Ebu Abdullah Beridi etrafında toplanan bir grup. Geniş bilgi için bkz. İbn Miskeveyh, V, 201 vd.

⁶⁹³ Ebu'l-Fida, I, 434.

letmek istiyordu.⁶⁹⁴ Fakat bu sırada ağabeyi Ruknu'd-Devle, Horasan ordularına karşı kendisinden yardım isteyince, Nasıru'd-Devle ile her yıl sekiz milyon dirhem vergi vermesi ve hutbelerde üç kardeşin ismini zikretmesi karşılığında anlaştı ve bölgeden geri çekildi.⁶⁹⁵ Muizzu'd-Devle, derhal Ruknu'd-Devle'nin⁶⁹⁶ yardımına bir ordu gönderirken, İmadu'd-Devle de iki bin kişilik bir kuvvet gönderdi. Fars Bölgesi'nde görev yapan Ruknu'd-Devle, burada güzel bir yönetim sergiliyordu. Halka karşı dikkatli ve yumuşak davranıyordu. Ruknu'd-Devle, 335/947'de Rey'i işgal etti, bir yıl sonra 336/948'de Taberistan ve Cürcan'ı ele geçirdi.⁶⁹⁷

İmadu'd-Devle, 338/950'de oğlu olmadığı için kardeşi Ruknu'd-Devle'nin oğlu on üç yaşındaki Adudu'd-Devle'yi yerine bıraktıktan sonra vefat etti.⁶⁹⁸ İmadu'd-Devle'den sonra küçük yaşta başa geçen Adudu'd-Devle'nin bulunduğu bölgede yönetimi zayıf olunca, babası Ruknu'd-Devle ve amcası Muizzu'd-Devle ona yardım ettiler. Horasan askerleri, 340/951 ve 344/955'te Rey'e saldırıp Ruknu'd-Devle'yi sıkıştırınca Ruknu'd-Devle, Muizzu'd-Devle'den yine yardım istedi, o da gereken yardımı gönderdi. Muizzu'd-Devle, 347/958'de⁶⁹⁹ ve 353/964'te Musul'a iki sefer yaptı, Nusaybin'e girdi.⁷⁰⁰ Umman'ı 355/965'te işgal etti, burada kendi adına hutbe okuttu.⁷⁰¹

Muizzu'd-Devle, 356/967'de böbreklerinde bulunan taşlardan dolayı çok rahatsızlandı ve yerine oğlu Bahtiyar'ı veliaht tayin ettikten sonra öldü.⁷⁰² O, yirmi bir yıl iktidar da kalmıştı. Onun dönemi Şîîlerin parlak günleri idi. Şîî olduğunu söyleyen bir kimse derhal hapisten bırakılıyordu. Muizzu'd-Devle'nin emriyle Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman'a lanet ifade

⁶⁹⁴ İbn Miskeveyh, V, 290.

⁶⁹⁵ İbn Kesir, XI, 220.

⁶⁹⁶ Aynî, 166.

⁶⁹⁷ İbnü'l-Esir, VIII, 467.

⁶⁹⁸ İbn Kesir, XI, 222.

⁶⁹⁹ Suyutî, 398.

⁷⁰⁰ İbn Kesir, XI, 232.

⁷⁰¹ İbnü'l-Esir, VIII, 567.

⁷⁰² Ebu'l-Fida, I, 445.

eden yazılar, mescitlerin duvarlarına zorla astırılıyordu. Muharrem ayında ağıtlar yakılmasını, Gadir-i Hum Bayramı'nın Zilhicce'nin on sekizinde kutlanmasını, Sünnî halkın da bu bayramlara katılmaları için zorlanmasını emretmişti.⁷⁰³

Muizzu'd-Devle, elçilere hakaret eden, zorla sakallarını kestiren, vezirlerine kötü sözlerle hakaret eden, kaba huylu bir adamdı.⁷⁰⁴ Onun hükümdarlığı döneminde Deylemliler askerlerin para düşkünü olmaları, savaştan yüz çevirmeleri üzerine Türkleri ön plana almak zorunda kaldı.⁷⁰⁵ Muizzu'd-Devle, posta teşkilatına çok önem verdi. Çok süratli çalışan bir posta teşkilatı kurmuştu. Sürati artırmak için Şîî ve Sünnî postacılar rekabet içerisinde aynı şehirlere gönderiliyor, insanlar da hangisinin önce varacağı konusunda iddiaya giriyordu.⁷⁰⁶

İzzu'd-Devle(356-367/967-978)

Muizzu'd-Devle'nin 356/967'de ölmesi üzerine oğlu İzzu'd-Devle Bahtiyar tahta oturdu. Babası ona idarede amcası Ruknu'd-Devle ve amcaoğlu Adudu'd-Devle'ye danışmasını, sözlerini dinlemesini, ordudaki Türkler ile Deylemliler arasındaki probleme dikkat etmesini, ordunun çoğunu oluşturan Türklerle önem vermesini, özellikle o dönemin ünlü türk komutanı Sebuktekin'in orduda sevildiğini, bunu göz önüne almasını, işi ona devretmesini ve vezirlerine danışmasını tavsiye etmişti.⁷⁰⁷

Fakat İzzu'd-Devle, eğlenceye,⁷⁰⁸ kadınlarla vakit geçirmeye düşkün bir kimseydi.⁷⁰⁹ Sebuktekin'in ve Deylemlilerin arazilerine göz dikti. Halifeye çok baskı yaptı. "Savaş için para gerekiyor" gerekçesi ile halifenin özel eşyalarını sattırdı. Zorla aldığı paraları da kendi özel işlerinde kullandı, savaşa çıkmadı. Amcası Ruknu'd-Devle'ye danışmadığı gibi, amcaoğlu Adu-

⁷⁰³ İbn Kesir, XI, 243.

⁷⁰⁴ İbn Miskeveyh, V, 307.

⁷⁰⁵ İbn Kesir, XI, 231.

⁷⁰⁶ İbnü'l-Esir, VIII, 575.

⁷⁰⁷ İbnü'l-Esir, VIII, 576.

⁷⁰⁸ Suyutî, 406.

⁷⁰⁹ İbn Kesir, XI, 261.

du'd-Devle ile mücadeleye girdi. Kardeşi Hupşi, 357/967'de Basra'da kendisine karşı isyan etti ve sonuçta ağabeyine mağlup oldu. Ramehurmuz'de hapse atıldı ise de, amcası Ruknu'd-Devle tarafından kurtarıldı. Adudu'd-Devle bu dönemde Kirman'ı işgal etti.⁷¹⁰

İzzu'd-Devle, böylece halifeyi, amcasını, amca çocuklarını, Türkleri ve Deylemlileri kendine düşman etmiş ve yalnız başına kalmıştı. Bu arada kendi askerleri arasında problem yaşanıyor, askerler taşkınlık yapıyor ve onları susturacak parayı tedarik edemiyordu. Türklerle Deylemliler arasında mücadeleler artmıştı. O, Deylemlilere destek vererek Basra'da bir çok Türk askerini öldürttü. Bu şartlar altında İzzu'd-Devle Basra da iken, komutan Sebuktekin ve halife birleşip ona karşı birlik oluşturdular. Sünnîlerden de destek alarak sarayı işgal ettiler. Sonra Vasıt'a gelerek Vasıt'a sığınan İzzü'd-Devle'yi kuşattılar. Bu durum karşısında çaresiz kalan İzzu'd-Devle, amcaoğlu Adudu'd-Devle'den yardım istedi. Adudu'd-Devle ise iki tarafı da idare ediyor, hem Sebuktekin ve askerlerini kışkırtıyor, hem de İzzu'd-Devle'ye yardım vaat ediyordu. Onun niyeti İzzu'd-Devle'yi tahttan indirip Bağdat'ı ele geçirmektir. Onun bitişini bekliyordu.⁷¹¹

Adudu'd-Devle, nihayet 364/974'te gelerek Türkler ile savaşıp Bağdat'ı ele geçirdi ve İzzu'd-Devle'yi tutukladı. Türkler ile Bağdat'tan ayrılan halifeyi ısrarla getirtti, onu güzel bir şekilde karşıladı ve ona hürmet etti.⁷¹² Fakat babası Ruknu'd-Devle olayı duyunca çok kızdı⁷¹³ ve oğlundan ahde vefa göstererek derhal Bağdat'ı İzzu'd-Devle'ye bırakmasını istedi. Adudu'd-Devle, babasına karşı gelerek, eğer İzzu'd-Devle, Bağdat'ta göreve devam ederse, Irak'ın mahvolacağını anlatmaya çalışsa da, Ruknu'd-Devle dinlemedi ve oğluna karşı direniş örgütlemeye başladı. Adudu'd-Devle, yalnız kalınca, İzzu'd-

⁷¹⁰ İbnü'l-Esir, VIII, 583-585; Makrizî, *es-Sulûk*, Beyrut, 1997, I, 134.

⁷¹¹ Ebu'l-Fida, I, 454.

⁷¹² İbn Kesir, XI, 279.

⁷¹³ İbn Miskeveyh, V, 417.

Devle'yi hapisten çıkarıp hilat giydirdi ve ondan bazı sözler alarak, Fars'a hareket etmek üzere Bağdat'tan ayrıldı.⁷¹⁴

Bu arada Büveyhîlerin kurucuları olan üç kardeşten geriye kalan Ruknu'd-Devle, 366/976'da ölmeden önce kendisine oğlu Adudu'd-Devle'yi veliaht yaptı, Hemedan ve Cibâl Bölgesi'ni de diğer oğlu Fahru'd-Devle'ye verdi. Böylece doğu bölgeleri Ruknu'd-Devle'nin oğulları arasında paylaşılmış oluyordu.⁷¹⁵ Ruknu'd-Devle, ilk Büveyhî neslinin en önemli şahsiyeti ve devletin belki de ayakta kalmasını sağlayan ferdiydi. O, doğudan gelecek tehlikelere karşı Irak Bölgesi'nde hüküm süren abisi İmadü'd-Devle, sonra abisinin yerine geçen oğlu İzzu'd-Devle ve kendi oğlu Adudu'd-Devle'nin rahat hüküm sürmesini sağladı. Üç kardeşin sonuncusu olarak ölürken de eski ahde vefa ve yardımlaşma prensibini de uyguladı.

Fakat yeni nesil ilk nesil gibi düşünmüyordu. Adeta onun ölümünü bekliyorlardı. Adudu'd-Devle, 367/977'de babasının ölümünü müteakip, derhal Bağdat'a girdi ve şehri İzzu'd-Devle'den teslim aldı. İzzu'd-Devle, Bağdat'tan ayrıldı, ancak çok geçmeden Beni Tağliplerden güç toplayarak döndü ve Adudu'd-Devle ile savaşa tutuştu. Neticede yenildi ve öldürüldü.⁷¹⁶

Adudu'd-Devle (367-372/978-983)

Ruknu'd-Devle Hasan'ın oğlu Adudu'd-Devle, Büveyhîleri en kuvvetli ve kudretli dönemlerine ulaştırmış bir hükümdardır.⁷¹⁷ Büveyhîlerin en parlak idarecisi olan Adudu'd-Devle,⁷¹⁸ amcasının oğlu İzzu'd-Devle'yi saf dışı ederek başa geçtikten sonra 368/978'de Hamdanilere karşı sefere çıktı ve Musul'u işgal etti. Arkasından 369/979'da Diyarbakır ve Meyyafarikîn'i

⁷¹⁴ Ebu'l-Fida, I, 456; Ruknu'd-Devle'nin bu meseleye çok kızdığı, kendini yerlere attığı, hatta oğluna hitaben çok ağır sözlerle hitap ettiği belirtilir. Bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 351.

⁷¹⁵ Suyuti, 406.

⁷¹⁶ İbn Kesir, XI, 290.

⁷¹⁷ Abdülkerim Özeydin, "Adudu'd-Devle", *DİA*, İstanbul, 1995, I, 393.

⁷¹⁸ Aynî, 168.

ele geçirdi. Hamdanîlerin Halep şubesini Bizans'la aralarında tampon olarak bıraktı. Onlar da Adudu'd-Devle'nin hâkimiyetini tanıdılar. Aynı yıl kardeşi Fahu'd-Devle'nin topraklarını, Hakkâri çevresini ve Umman'ı alarak,⁷¹⁹ bütün Büveyhî topraklarını elinde toplamayı başardı. Ayrıca halifeyi kızıyla evlendirip doğacak çocuğun halife olmasını istiyordu. İranlılarda hükümdarlara mahsus bir lakap olan "Şehinşah" unvanını aldı, hutbelerde kendisi için "Meliku'l-Mülûk" unvanı kullanılıyordu. Çok disiplinli ve düzenli bir hayatı vardı.⁷²⁰

Fars, Arracan ve Cezire'yi doğrudan kendisi yönetirken, Rey, Isfahan, Hemedan, Nihavent, Cürcan, Taberistan kendine tabi kardeşi Mueyyedu'd-Devle,⁷²¹ Kirman'ı oğlu Şerefu'd-Devle, Umman, Huzistan'ı diğer oğlu Samsamu'd-Devle yönetti. Musul'da da bir valisi bulunuyordu. Ayrıca Cibâl, Sistan, Sind, Yemen onun hâkimiyetini tanıdı. Meşhur fakih İmam kadı Ebubekir Bakıllani'yi Bizans'a elçi olarak göndererek, Bizans ile ilişkiler kurmaya çalıştı.⁷²² Fatımiler, onun başarıları karşısında⁷²³ korkuya kapıldılar⁷²⁴ ve kendisine iki defa elçi gönderdiler.⁷²⁵

Adudu'd-Devle, beş yıllık bir hükümdarlıktan sonra 372/982'de öldü.⁷²⁶ Ondan sonra Büveyhîler devleti yıkılış sürecine girdi. Adudu'd-Devle, yıllardır iç savaşlardan dolayı yıpranan ve yıkılan Bağdat'ı imar faaliyetine başlamıştı. O, kısa süren sultanlığı döneminde tıkanan ve yıkılan nehir kanallarını açtırdı. Hicaz yolunun güvenliğini sağlayıp kuyular açılmasını sağladı. Camiler inşa etti, ırmaklar üzerine barajlar ve köprüler kurdurdu. Hz. Ali'nin türbesini yaptırdı. Kendisi bu işlerle uğraşırken, Hristiyan veziri de kiliseleri onarıyordu. En güzel eseri, yüz bin dinara mal olan Bağdat'taki meşhur Bimaristan

⁷¹⁹ Ebu'l-Fida, I, 464.

⁷²⁰ İbn Tagrıberdi, IV, 146.

⁷²¹ İbn Miskeveyh, VI, 11.

⁷²² Ubbadî, 167.

⁷²³ Laoust, 182.

⁷²⁴ İbnü'l-Esir, VIII, 692.

⁷²⁵ Ebu'l-Fida, I, 465.

⁷²⁶ İbn Miskeveyh, VI, 49.

(hastane) olmuştu.⁷²⁷ Burayı birçok tıbbî aletle donatmıştı.⁷²⁸ Bu hastanede yirmi dört tane doktor çalışıyordu.⁷²⁹ Şiraz'a kütüphane ve üç yüz altmış odalı saray yaptırdı. İsabetli karar alan,⁷³⁰ akıllı, cömert, ilim düşkünü birisiydi. Bağdat'taki alim ve şairlere maaş bağladı. Ünlü şair Mütenebbi, Adudu'd-Devle'nin yakınında bulundu.⁷³¹ Onun dönemi dışında Büveyhiler zamanında imar faaliyeti olmadı. Çünkü devamlı iç savaş ve kargaşa hakimdi.

Adudu'd-Devle Sonrası Büveyhiler

Büveyhiler, Adudu'd-Devle sonrası kardeş kavgaları sonucu inkıraza sürüklendiler. Adudu'd-Devle'nin ölümü ile Bağdat'taki devlet büyükleri, Adudu'd-Devle'nin oğlu Samsamu'd-Devle'ye biat ettiler.⁷³² Ancak İsfahan, Rey, Şiraz ve civarında hüküm süren kardeşi Şerefu'd-Devle bu oldubittiği kabullenmeyerek karşı çıktı. Samsamu'd-Devle'nin askerlerinden bir kısmını da yanına çekerek kardeşine savaş açtı.⁷³³ Durumunun kötüleştiğini anlayan Samsamu'd-Devle, yakın adamlarının karşı çıkmasına rağmen, kardeşi ile görüşme yapmak üzere Vasıt'a gitti. Kardeşini önce iyi karşılayan Şerefu'd-Devle, sonra onu tutuklattı ve Büveyhiler'in başına geçti.⁷³⁴

Şerefu'd-Devle, devletin işlerini tekrar yoluna koydu, asayiş ve düzeni sağladı. Fakat bir yıl sonra amcası Müeyyedü'd-Devle'nin vefatı üzerine diğer amcası Fahru'd-Devle ortaya çıkarak Rey ve İsfahan Bölgeleri'ni ele geçirdi.⁷³⁵ Şerefu'd-Devle üç yıllık bir iktidardan sonra yirmi sekiz yaşında öldü. Döneminde Bağdat'ta Türk-Deylemli askerler arasındaki kav-

⁷²⁷ el-Ubbadî, 168.

⁷²⁸ M. Seligsohn, "Adudu'd-Devle", *IA*, İstanbul, 1964, I, 143.

⁷²⁹ Hitti, II, 742; Merçil, VI, 497.

⁷³⁰ Nizamülmülk, 110.

⁷³¹ İbn Kesir, XI, 301.

⁷³² Suyuti, 409.

⁷³³ Bkz. İbn Miskeveyh, VI, 51; Aynî, 169.

⁷³⁴ Ebu'l-Fida, I, 469.

⁷³⁵ İbn Miskeveyh, VI, 60.

galar hat safhaya ulaşmıştı.⁷³⁶ Bağdat'ta önemli bir rasathane kurmuştu.⁷³⁷

Şerefu'd-Devle'nin ölümü üzerine yerine kardeşi Bahau'd-Devle geçti.⁷³⁸ Kendisine problem çıkarabilecek birisi olan Şerefu'd-Devle'nin oğlu yeğeni Ebu Ali'yi ortadan kaldırdı. Deylemlilere karşı Türklerin desteğini alarak, Deylemlilerin nüfuzundan kurtulmaya çalıştı.⁷³⁹ Bağdat'ı ele geçirmeye çalışan amcası Fahu'd-Devle⁷⁴⁰ ile Huzistan yakınlarında savaştı ve onu yendi. Vasi, Basra ve Arracan'ı ele geçirdi. Halife Tai'yi 381/991'de halifelikten indirip gözüne mil çektirdi ve yerine kırk bir yıl boyunca Abbasi halifeliği yapacak olan Kadirbillah'ı geçirdi⁷⁴¹ ve halife ile karşılıklı ihanet etmeyeceklerine dair yemin etti. Kerh'te büyük bir kitaplık yaptırarak ulemaya vakfeden Ebu Nasır Sabur Erdeşir, bu dönemin önemli bir veziri idi.⁷⁴² Bu arada Samsamu'd-Devle hapisten kaçmıştı ve topladığı ordu ile Şiraz yakınlarında Bahau'd-Devle'yi yendi. Neticede iki kardeş aralarında yaptıkları antlaşmayla ülkeyi bölüştüler. Buna göre Fars ve Arracan Samsamu'd-Devle'de, Huzistan ve Irak Bahau'd-Devle'de kaldı. Fakat aralarındaki mücadele 388/998'de Samsamu'd-Devle İsfahan'da öldürülünceye kadar son bulmadı.⁷⁴³ Bahau'd-Devle, Musul'da 401/1010'da Fatımiler adına hutbe okuyan Ukaylî emirine karşı ordu gönderilmesini rica eden halifenin isteğini derhal yerine getirip⁷⁴⁴ burada tekrar Sünnî Halife Kadirbillah adına hutbe okunmasını sağladı.⁷⁴⁵ Bahau'd-Devle, yirmi dört yıllık bir iktidardan sonra 403/1012'de vefat etti.⁷⁴⁶

⁷³⁶ Ebu'l-Fida, I, 469.

⁷³⁷ İbn Tagriberdi, IV, 156.

⁷³⁸ Suyuti, 410.

⁷³⁹ Heri-Bert Buse, V, 510.

⁷⁴⁰ İbn Miskeveyh, VI, 100.

⁷⁴¹ İbn Hazm, 60

⁷⁴² Suyuti, 412; Ubbadî, 173.

⁷⁴³ İbnü'l-Esir, IX, 79.

⁷⁴⁴ İbnü'l-Esir, IX, 223.

⁷⁴⁵ Genç, 230.

⁷⁴⁶ İbn Miskeveyh, VI, 188.

Bahau'd-Devle'nin yerine 403/1012'de oğlu Sultanu'd-Devle geçti. Onun döneminde Deylemliler ve Sünnî Türkler arasındaki mücadele yoğunlaştı⁷⁴⁷ ve Deylemliler tekrar Türklerle üstünlük sağladılar.⁷⁴⁸ Sultanu'd-Devle'nin Kirman'da görevlendirdiği kardeşi Kıvamu'd-Devle Kirman'da isyan etti. Bu arada Türkler, Bağdat'ta Sultanu'd-Devle'yi tahttan indirip yerine kardeşi Müşerrifu'd-Devle'yi getirdiler.⁷⁴⁹ Müşerrifu'd-Devle 416/1025'te ölünce yerine iktidara kardeşi Celalu'd-Devle geçti. Celalu'd-Devle dönemi, tamamen kargaşanın hakim olduğu, kardeş ve kardeş çocukları arasındaki kavgalar, Türkler ve Deylemliler arası mücadeleler ile dolu bir dönemdir. Celalu'd-Devle, sarayını basan askerlerin baskısı ve can korkusu ile birkaç kere Bağdat'ı terk etmek zorunda kaldı. Meliku'l-Mülük ve Şehinşah unvanlarını kullanmış olsa da çok aciz bir yönetici profili çizdi.⁷⁵⁰

Celalu'd-Devle, 435/1043'te ölünce yerine askerlerin ve yöneticilerin isteği doğrultusunda Sultanu'd-Devle'nin oğlu İmamu'd-Devle geçti.⁷⁵¹ İmamu'd-Devle, yaklaşan Selçuklu tehlikesine karşı Şiraz şehrinin surlarını onardı.⁷⁵² Beş yıllık iktidardan sonra 440/1048'de öldü ve oğlu Meliku'r-Rahim yerine geçti. O da kardeşleri ile mücadeleye başladı ve gücünü Selçuklulara karşı harcayacağı yerde, kardeşleri ile mücadelede tüketti. Nihayet Şiraz'da Tuğrul Bey adına okunan hutbeyi sona erdirmesi üzerine, 446/1055 de Tuğrul bey Bağdat'a gelerek Meliku'r-Rahim'i hapse attı ve Büveyhîler hanedanlığını sona erdirdi.⁷⁵³ Bu tarihten sonra Şiraz'da birkaç yıl süren hakimiyetlerinin son kalıntıları, Selçuklu beylerinden Kavurt tarafından 453/1062'de ortadan kaldırıldı.⁷⁵⁴

⁷⁴⁷ İbn Kesir, XI, 276.

⁷⁴⁸ Deylemli askerler daha çok piyade savaşını iyi biliyorlarken, Türkler süvari işini daha iyi biliyorlardı. Bkz. Heri-Bert Buse, V, 510.

⁷⁴⁹ Ebu'l-Fida, I, 505.

⁷⁵⁰ İbnü'l-Esir, IX, 446.

⁷⁵¹ Ebu'l-Fida, I, 521.

⁷⁵² İbn Kesir, XII, 52.

⁷⁵³ İbnü'l-Esir, IX, 611

⁷⁵⁴ Hitti, II, 744

Büveyhîler Dönemi'ne Genel Bakış

Abbasi tarihinde yüz on yıllık bir dönemde hâkimiyet kuran Büveyhîler, bölgedeki iktidar boşluğundan istifade edip yeni bir güç olarak ortaya çıktılar. Üç Büveyhî kardeş ele geçirdikleri toprakları aralarında paylaştılar. Fakat birbirlerinden ilgilerini kesmeyerek beraberce topraklarını yönettiler.

Büveyhî çağı, Şiîlere daha fazla önem verilen bir dönem olduğundan dolayı, Şiî olmayan halk ikinci sınıf insan durumuna düştü.⁷⁵⁵ Şiîler ilk defa olarak bu hanedan ile akidelerini serbestçe yaymak ve yazmak imkanı elde ettiler. Nitekim Şia'nın muteber saydığı hadis külliyyatı bu dönemde yazıldı.⁷⁵⁶ Şiî kelimcılara destek oldular. Şiî ilahiyatı bu dönemde kurumsallaştı.⁷⁵⁷ Bağdat'ta ilk bağımsız Müslüman koleji olan özel bir Şiî okulunu kurdular.⁷⁵⁸ Ancak, Sünnîlerden çekinerek aşırı Şiîleri desteklemediler. Fakat yine de Bağdat'ta Şiî-Sünnî çatışması büyüdü.⁷⁵⁹ Abbasilerin devletçiklere ayrılması beraberinde bu devletlerarasında ilim, sanat, edebiyat alanında bir yarışı beraberinde getirdi.⁷⁶⁰ İbn Sina onların sarayında "Kanun fi't-Tıp" kitabını yazdı. İbn Nedim bu dönemde Bağdat'ta "Fihrist" adlı kitabını yazdı. İhvanu's-Safa bu dönemin muhitinde gelişti.⁷⁶¹ Mezhepler tarihi literatürü bu dönemde gelişti.⁷⁶²

Büveyhîler, Bağdat'ı ele geçirip hâkimiyet kurarak, halifelik tarihinde yeni bir dönem başlattılar. Bağdat'ta uzun zamandır süren karışıklıklardan sonra ilk defa geçici bir düzen getirdiler. Büveyhîler Bağdat'ı ele geçirdikten sonra kendileri Şiî olsalar da, Sünnî halifeliği ortadan kaldırmadılar. Bir ara hilafeti Şiîliğe çevirmeyi düşünseler de, akliselim kimselerin nasihatleriyle bundan vazgeçtiler. Bu durum onlara Sünnî devletler nez-

⁷⁵⁵ Abdülaziz Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, Çev; Sabri Orman, İstanbul, 1991, 108.

⁷⁵⁶ Ethem Ruhi Fırlı, *İmamiye Şiası*, İstanbul, 1984, 180.

⁷⁵⁷ Üçok, 129.

⁷⁵⁸ Hodgson, II, 327.

⁷⁵⁹ Merçil, VI, 493.

⁷⁶⁰ Faruk, 382.

⁷⁶¹ Hitti, II, 740.

⁷⁶² Genç, 230.

dinde itibar sağlıyordu. Sünnî halka karşı halifeyi denge unsuru olarak yerinde tuttular. Fakat halifelîğe de öldürücü bir darbe vurdular. Halife, artık bütün yetkileri elinden alınmış, hürmet edilmeyen, gerektiğinde gözüne mil çekilip tahttan indirilebilen biri idi. Halifeler, Büveyhîlerin elinde adeta birer oyuncak olmuş, birkaç köyün geliri ile geçinen, sadece unvan dağıtan, bir kukla durumuna düşmüşlerdi. Hatta halifeler tarafından önemli kimselere giyilmek üzere dağıtılan hilatleri de Büveyhîlerin istekleri doğrultusunda veriyorlardı.

Büveyhîler, istediklerini halifelîğe getiriyorlar istediklerini halifelikten indiriyorlar, istedikleri lakapları zorla alıyorlardı. Bu çağ (Büveyhî Çağı) Abbasilerin hâkimiyeti ve hilafetin kudreti açısından düşünüldüğünde, belki de en karanlık çağdı. Şimdiye kadar hiçbir dönemde halifeler bu kadar güçsüz bırakılmamış bu kadar aşağılanmamışlardı. Büveyhîlerin baskısı halifelere zor anlar yaşatsa da, sonraki yıllarda Büveyhîlerin kendi aralarındaki anlaşmazlıklar, halifeleri nispeten rahatlatmıştır.

Büveyhîler, Şîî idiler; fakat onlar için Şîîlik ikinci planda idi. Asıl önemli olan mesele onların saltanatının sürmesi idi. Bu yüzden Sünnî bir halifeyi işbaşında bulundurmakta tereddüt etmediler. Ancak Şîa'nın İsnâ Aşeriyye koluna meyilli, mutedil Şîîlerden olmalarından dolayı Şîî ilahiyatını muayyen bir kaideye oturtmak için uğraştılar. Onların döneminde Şîîler Bağdat'ta hâkimiyet kurdular ve ilk defa olarak bu hanedan sayesinde akidelerini serbestçe yaymak ve yazmak imkânı elde ettiler.

Büveyhîler, ilginçtir ki, Şîî bir düşünceye sahip olmalarına rağmen, o günkü dünyada tek Şîî halife olan Fatîmî halifesine biat etmedikleri gibi onların siyasetlerine de karşı çıktılar. Takip ettikleri genel siyaset gereği Şîî Fatîmilere tabi olmak istemiyorlardı. Hatta Karmatiler, Büveyhîler ile anlaşarak Fatîmilere karşı faaliyetlerde bulundular. Bu bağlamda Bağdat'taki Sünnî halife Kadirbillah'ın Fatîmîler'in nesebinin sahih olmadığına dair hazırlattığı rapora destek oldukları gibi, ayrıca Musul'da Fatîmîler adına hutbe okuyan Ukaylî emirine karşı ordu gönderilmesini rica eden halifenin isteğini derhal yerine getirip burada tekrar Sünnî halife Kadirbillah adına hutbe okunmasını sağladı-

lar. Büveyhiler, Fatımiler ile sadece Bizans'a karşı bir birlikte-likte bulundular.

Büveyhîler'in varlığı askeri kuruluşlarına bağlıydı. Büveyhî devleti adeta askeri bir diktatörlüktü. Zaten baştan beri feodal hayatı benimsemişlerdi ve buna da alıştılar. Hilafette bir asırdan daha fazladır hakim olan Türk unsuru yerine, hakim güç olarak Deylemlileri getirmeye çalıştılar. Türk askerlerini ortadan kaldırmaya çalıştılar. Ancak tamamen Türklerden vazgeçemediler. Türk askerleri Sünnî idiler ve Şîî idarecilere karşı denge unsuru oluyorlardı. Sonraki yıllarda Deylemlî-Türk mücadelesi aslında hanedanın enerjisinin içeride tükenmesine ve yıkılışa sürüklenmesine sebep olan en önemli amillerdendir.

Büveyhîler medeni olarak geri olsalar da, yaptıkları istila hareketi çok etkili idi. Bu olay Arap memleketlerine yabancı hâkimiyetinin başlangıcı idi. Büveyhîlerin en güçlü zamanlarında sınırları, Rey, İsfahan, Şiraz'dan Fırat'a uzanıyordu. Ticari yönden önemli bir bölgeye hakim olmalarına rağmen, bu ticaret yollarındaki konumlarını iyi değerlendiremediler ve ticareti geliştiremediler. Hâlbuki ticaret için çok uygun bir coğrafyaya hakim olmuşlardı. Bu önemli gelir kapısını iyi işletemeyince en büyük destekçileri olan askerlerine bile maaş ödeyemez oldular. Onlar, iktisadi hayatta ise ticarete ve paraya dayalı bir yapıdan, tarıma dayalı bir topluma geçtiler. Toprağa dayanmaları ticareti ve sarraflığı gerilettiler. Fakat bu onları ilgilendirmiyordu. Onları ilgilendiren daha çok vergi almaktı.

Büveyhi dönemi, entelektüel dinamizmin her alanda yüksek olduğu bir dönem oldu. Çünkü Abbasi imparatorluğu, birbirlerine karşı şiir, sanat, ilim alanında üstünlük sağlayabilmek için çarpışan müstakil devletlere ayrılmıştı. Bu da ilim, sanat, edebiyat alanında bir yarış beraberinde getirmişti.

Büveyhîler, o dönemde İran Bölge'sindeki devletlerde yaygın olan İran monarşisini canlandırma faaliyetlerine katıldılar. Bu devletlerden Ziyarîler, eski Sasani başkenti Medain'i başkent yapmak istiyorlardı. Büveyhîler de bölge halklarının bu konudaki duyarlılığını bildiklerinden dolayı eski İran Şahlarının

kullandığı Şehinşah gibi unvanları kullandılar, çocuklarına Hüsrev, Firuz, Merzuban gibi Fars geleneğine uygun isimler verdiler. İkinci nesil Büveyhîlerin adlarında bu isimlere rastlıyoruz. Muhtemelen Adudu'd-Devle'nin sarayında hazırlanan ve Büveyhîleri Sasanîlerin soyuna izafe eden, değişik şecerele ortaya koyuldu. Ayrıca devlet işlerinde daha çok güvendiklerinden dolayı İranlı bürokratları kullandılar.

Büveyhîler, belli dönemlerde İran'ın birçok bölgesini, Irak, Mezopotamya, Basra körfezi, Umman'ı ellerinde tuttular. Diyarbakır Bölgesi'nde hakim Mervaniler, Musul Bölgesi'nde hakim Hamdaniler bir ara onların emri altında idiler. En kuvvetli dönemleri olan Adudu'd-Devle döneminden sonra inkıraza uğradılar. Birbirlerine düşüp kardeş çocukları arasındaki savaşların ve Sünnîlerin içten içe büyüyen kızgın hareketlerinin, hânedanın sonunu getirdiğini görüyoruz

SONUÇ

Şia, Hz. Ali'ye olan sevgisinin aşırı boyutlara ulaştırıldığı kesimden, mutedil olanına kadar, Emeviler ve özellikle Abbasi-ler döneminde muhalefetin hakim sesi olmuştur. Şia, bu özelliğini sadece ilk dönemde değil, sonraki yıllarda da iktidarı eline geçirinceye kadar devam ettirmiştir. Bu onu bütün İslam Tarihi boyunca en önemli muhalefet hareketi olma noktasına getirmiştir. Tarihin bütün devirlerinde olduğu gibi fikir ve düşüncelerin baskı yoluyla ortadan kaldırılamadığının, bilakis bu baskıların fikirleri yeşertip kuvvetlendirdiğinin en güzel örneği Abbasi Dönemi Şiî isyanlarının gelişim sürecinde gözlenebilir.

Şia'nın muhalefet olma özelliği beraberinde ona bazı avantajlar getirmiştir. Saltanat baskısının hâkim olduğu dönemlerde Müslümanlarının önde gelen alimleri, bu muhalefet hareketini gerçekten desteklediği gibi, (İmamı Malik ve Ebu Hanife'nin en-Nefsü'z-Zekiyye ve İbrahim'in isyanını desteklenmesi gibi.) birçok Müslüman fırkanın önde gelen temsilcisi de onlara destek vermişlerdir. (Muhammed b. Abdullah'a Mutezililerin destek vermesi gibi.)

Bu arada Şia'nın bu muhalefet olma özelliğinden dolayı şu veya bu şekilde İslam'a giren insanların, sığınağı ve örtüsü durumuna gelmesi de Şia açısından dezavantaj oluşturmuştur. Yapılan zulümlere karşı hareketlenen Şia'nın isteğini kendi gayeleri doğrultusunda kullananlar olmuştur. Bunu başarısız ve başarılı isyanlarda da gayet açık bir şekilde görüyoruz. Bu durum Şia hareketini amacından saptırmıştır. Artık Şiî şemsiyesi altında, Şia ile alakası olmayan gruplara rastlanır olmuştur. Artık Şia, muhalefet gruplarının boy gösterdiği ve statüko ne olursa olsun karşısında yer alan şemsiye görevi yapan bir harekete dönüşmüştür. Böylece ilk başta yapılan zulümlere karşı direnmek amacıyla ortaya çıkan Şia, amacından saptırılmış, sonuçta Şiîlikle alakası olmayan isyanlar gerçekleşmiş ve bunların bir kısmının sonucunda Şiî devletler kurulmuştur. Devletle

siyasi, dinî, ekonomik sebeplerle sürtüşen halk, Alioğullarının nüfuzunu kullanarak ayaklanmalar çıkarmak istemiştir. Sonuç olarak Abbasiler dönemindeki çeşitli sınıfların sosyal ve ekonomik nedenli yakınmaları, Şiîler adına istismar edilmiştir. Bunun en güzel örneğini Şia ile pek de yakınlık arzetmeyen ancak Şia'nın adını kullanan Karmatî isyanında görebiliriz.

Abbasilerin ilk dönemlerinde meydana gelen başarısız Şiî ayaklanmalarında gördüğümüz en büyük eksikler, bu isyanların çoğu, aceleye getirilmiş, zamansız gerçekleştirilen isyanlar olmasıdır. Bunlar birkaç idealistin kışkırtmasıyla coğrafi durum, insanların psikolojik durumları bilinmeden ortaya çıkan hareketlerdir. Tabî ki sonuç, Alioğullarının tekrar tekrar katledilmesi, sürülmesi, işkence görmesidir. Bu isyanların başarısızlığının en önemli nedenlerinden biri de merkezî hilafetin güçlü olduğu dönemlere rastlamasıdır.

Abbasi hilafetine karşı gelişen bu durmak bilmeyen Şiî ayaklanmaları, IX. yy. sonuna kadar yaklaşık bir buçuk asır boyunca pek bir başarı kaydedememişlerdir. Ancak merkezi gücün zayıfladığı ve isyancıların ayaklanmalarını acele etmeden halka mal ettikleri dönemlerde başarılar gelmiştir. Nitekim IX. yy'ın sonuna doğru Abbasi merkezî hilafeti zayıflamıştı. Artık eskisi gibi bütün Müslüman coğrafyaya gücünü hissettiremiyordu. Özellikle devletin uç kesimlerinde özerk bölgeler oluşmasına, halifeler bizzat izin vermek zorunda kalıyorlardı. (Tahiriler ve Ağlebiler bunun güzel bir örneğidir) Hatta ileri ki yıllarda Abbasi halifeliği, sadece Bağdat'a sıkışan ve çevredeki devletlere payeler dağıtan, Emiru'l-Ümeraların emrinde noter gibi davranan bir kukla hilafet olacaktı.

İşte otoritenin zayıfladığı bu dönemlerde İslam Dünyasının değişik bölgelerinde Şiî devletler kuruldu. Bu devletlerden ilki Abbasi hilafetinin bir türlü kurulmasını engelleyemediği Kuzey Afrika'daki, ilk Şiî devleti olan İdrisîler idi. Yine Şiî devletler içinde en uzun süreli ve hemen hemen bütün Kuzey Afrika'ya hâkim olan Fatımiler, bu devletler içinde kurumsallaşmayı en iyi becerebilmiş bir devlet oldu. Şiî devletlerde görülen en önemli eksiklik, her ne kadar Şia tandaslı devletler kurabilseler

de, merkezî bir Şîî halifelik kuramamışlardı. Sadece Fatımiler İslam Dünyasındaki otorite boşluğundan faydalanarak halifeliklerini de ilan etmişlerdi. Bu ilk Şîî halifelikti fakat bu pek kabul görmeyen bir iddia idi. Çünkü İslam dünyası sembolik de olsa Bağdat'a devamlı bağlı kalmıştır. Hatta Bağdad'ı ele geçiren Şîî Büveyhiler bile, bu Sünnî halifelige ses çıkarmamışlar, sembolik de olsa Sünnî hilafeti yerinde bırakmışlardır. Bu olay bile meselenin dinî bir boyutunun olmasından öte, siyasi bir boyut içerdiğinin en büyük göstergesidir.

Sonuçta, IX. yy sonuna kadar bir başarı gösteremeyen Şîî hareketleri, X. yy'da tam bir başarı kaydettiler. Bu dönemde İslam coğrafyasının büyük bölümü Şîî devletlerin kontrolü altındaydı. Bu yüzden bu yüzyıla “*Şîî yüzyılı*” denilmiştir. Ancak bu hâkimiyet, Şîîliğin hem sosyal hem entelektüel alana hâkim oluşundan değildir. Bu yüzden yönetim açısından İslam Dünyası'ndaki hâkimiyetleri fazla sürmeyecektir.

Bibliyografya

- Abdulhalim Uveys, *Kadıyyetu Nesebi'l-Fatımiyyin Emame Menheci'n-Nakdi't-Tarih*, Kahire, 1985.
- Abdullah b. Ali el-Müsned, *el-Aleviyyun fi'l-Hicaz*, Kahire, 1992.
- Abu'l-Farac Gregory, *Abu'l-Farac Tarihi*, Çev; Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1987.
- Ağırakça Ahmet, *Emeviler Döneminde Kıyamlar*, İstanbul, 1992.
- Ahmet Çelebi, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çev; Heyet, İstanbul, 1991.
- Ahmet Emin, *Zuhru'l-İslam*, Mısır, 1976.
- Ahmet Muhtar el-Ubbadî, *Fi't-Tarihi'l-Abbasi ve'l-Fatımi*, Beyrut, trz.
- Akbulut Ahmet, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri*, İstanbul, 1992.
- Algül Hüseyin, *İslam Tarihi*, İstanbul, 1986.
- Ammara Muhammed, *Mutezile ve Devrim*, Çev; İbrahim Akbaba, İstanbul, 1988.
- Arnold, T.W. *İntişarı İslam Tarihi*, Çev; Hasan Gündüzler, Ankara, 1982.
- Aycan İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan*, Ankara, 1990.
- Aynî, *es-Seyfu'l-Mühenned fi Sireti'l-Müluki'l-Müeyyed*, Kahire, 1966.
- Azimli Mehmet, *Abbasiler Dönemi Babek İsyanı*, Ankara, 2004.
- Bağdadî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, Beyrut, 1990.
- Bağlıoğlu Ahmet, *Dürzilik*, Ankara, 2004.
- Basset Rene, "İdris II" *İA*, (Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi) İstanbul, 1968.

- Belazürî, *Ensabu'l-Eşraf*, Dimeşk, 1939.
- Bendeli Cuzî, *Min Tarihi'l-Hareketi'l-Fikriyyeti fi'l-İslam*, Kudüs, 1928.
- Bozan Metin, *Şii Fırkaların Tasnifi*, Dicle Ün. İlahiyat Fak. Dergisi, Cilt. VI, Sayı, 1, Diyarbakır, 2004.
- Bozan Metin, *İmamiye'nin İmamet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara, 2004.
- Bozkurt Nahide, “Alioğulları Siyasal İstencinde -Abbasiler Dönemi- İlk Mücadelesi: Muhammed en- Nefsu'z-Zekıyye'nin İsyanı”, *Dini Araştırmalar*, C. 5, Sayı. 13, Ankara 2002.
- Brignon Jean, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul, 1988.
- Buhl FR. “Muhammed b. Abdullah”, *İA*. İstanbul, 1970.
- Bulut Faik, *Hasan Sabbah Gerçeği*, İstanbul, 2002.
- Bulut Faik, *İslam Komüncüleri*, Ankara, 1997.
- Büyükkara M. Ali, *İmamet Mücadelesi ve Haşimoğulları*, İstanbul, 1999.
- Çağatay Neşet, İbrahim Ağâh Çubukçu, *İslam Mezhep Tarihi*, Ankara, 1976.
- Daftary Farhat, *İsmaililer*, Çev; Ercüment Özkaya, Ankara, 2001.
- Duri Abdülaziz *İlk Dönem İslam Tarihi*, Çev; Hayrettin Yücesoy, İstanbul, 1991.
- Duri Abdülaziz, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, Çev; Sabri Orman, İstanbul, 1991.
- Ebu Zehra Muhammed, *Tarih Boyunca İslam Hukuk Okulları ve Sekiz Büyük İmam*, İstanbul, 1986.
- Ebu'l-A'la Mevdudî, *Tefhimu'l-Kuran*, Çev; Heyet, İstanbul, 1990.
- Ebu'l-Fez Elçibey, *Tolunoğulları Devleti*, Çev; Selçuk aklın, İstanbul, 1997.
- Ebu'l-Fida, *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, Beyrut, 1997.

- Eymen Fuad Seyyid, “Fatımîler”, *DİA*, (Diyanet İslam Ansiklopedisi) İstanbul, 1995.
- Faruk Ömer, *The Abbasid Caliphate*, Bağdat, 1969.
- Ferhat Deşravî, *el-Hilafetü'l-Fatımiyye bi'l-Mağrib*, Beyrut, 1994.
- Fırlalı Ethem Ruhi, *İmamiye Şiası*, İstanbul, 1984.
- G.Marçais, “Mehdiye”, *İA*, İstanbul, 1964.
- Genç, Süleyman *Halife el-Kadir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dini-Siyasi Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti*, Marife, sayı; 2, Konya, 2004, 219.
- Gerlof Van Vloten, *Araştırmalar*, Çev; M. Said Hatiboğlu, Ankara, 1986.
- Graefe E., “Fatımîler”, *İA*, İstanbul, 1964.
- Güner Ahmet, “İmadu'd-Devle”, *DİA*, İstanbul, 1995.
- Hamidullah Muhammed, *İslam Müesseselerine Giriş*, Çev; İhsan Süreyya Sırma, İstanbul, 1992.
- Hamilton Gibb, *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, Çev; Heyet, İstanbul, 1991.
- Hamza Isfehani, *Tarihu Sini Mülûkü'l-Arz ve'l-Enbiya*, Beyrut, Trz.
- Hasen İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, Çev; Heyet, İstanbul, 1986.
- Hayrullah Hamidî, *İslam Tarihinde Sünnilik-Şiilik Mücadelesi*, Ankara, 1976.
- Heinz Halm, *The Fatimids and Their Tradition of Learning*, Newyork, 1997.
- Heri-Bert Buse, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çev; Heyet, İstanbul, 1988.
- Hillenbrand Carole, *el-İsmailiyyun*, Editör; Ferhat Daftary, Arapçaya Çev; Seyfettin el-Kasr, Beyrut, 1998.
- Hitti Philip K., *İslam Tarihi*, Çev; Salih Tuğ, İstanbul, 1989.
- Hitti Philip K., *Arap Tarihinin Mimarları*, Çev; Ali Zengin, İstanbul, 1995.

- Hodgson Marshall G. S., *İslam'ın Serüveni*, Çev; Heyet, İstanbul, 1993.
- Hudari Bek Muhammed, *Muhadaratü't-Tarih'u-Ümemi'l-İslamiyye*, Beyrut, 1986,
- Isfehanî, *Mekatilü't-Talibiyyin*, Beyrut, 1987.
- Isfehanî, *el-Müfredat*, İstanbul, 1986.
- İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, Çev; İsmail Güler, İstanbul, 2003.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, Çev; Zakir Kadiri Ugan, İstanbul, 1989.
- İbn Haldun, *Tarih-ü İbn Haldun*, Beyrut, 1971.
- İbn Hallikan, *Vefeyatu'l-Ayan*, Beyrut, trz.
- İbn Hazm, *Halifeler ve Fetihler*, Çev; Şaban Öz, Ankara, 2004.
- İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Beyrut, 1990.
- İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, Mısır, 1969.
- İbn Miskeveyh, *Tecaribu'l-Ümem*, Beyrut, 2003.
- İbn Sad, *et-Tabakatü'l-Kübra*, Beyrut, 1957.
- İbn Tagriberdî, *en-Nucumu'z-Zahira*, Beyrut, 1992, IV, 29.
- İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, Beyrut, 1966.
- İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, Beyrut, 1992.
- İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, 1995.
- İpek Ali, “İlk Abbasi Halifelerine Âl-i Beyt Muhalefeti”, *Ekev*, cilt, III, sayı I, Erzurum, 2001.
- İslamoğlu Mustafa, *İmamlar ve Sultanlar*, İstanbul, 1990.
- İsmail el-Arabî, *Devletü'l-Edarise*, Beyrut, 1983.
- İvanow W., *Rise the Fatımids*, Kalküta, 1942.
- J. Walker, “Mehdi”, *İA*, İstanbul, 1964.
- Kadı Numan, *İftitahu'd-Dave*, Bombay, trz.
- Kalkaşendî, *Subhu'l-Aşa*, Beyrut, 1987.
- Kayaoğlu İsmet, *İslam Kurumlar Tarihi*, Ankara, 1984.

- Kettani, *et-Teratibü'l-İdariye*, Çev; Ahmet Özel, İstanbul, 1990.
- Köksal M. Asım, *H. Hüseyin ve Kerbela Faciası*, Ankara, 1979.
- Laoust Hanry, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, Çev; Sabri Hizmetli, E. Ruhi Fırlalı, İstanbul, 1999.
- Lewis Bernard, *Haşîşiler*, Çev; Ali Aktan, İstanbul, 1995.
- Lewis Bernard, *Tarihte Araplar*, Çev; Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1979.
- M. M. Şerif, *İslam Düşünce Tarihi*, Çev; Heyet, İstanbul, 1990.
- M. Seligsohn, “Adudu'd-Devle”, *İA*, İstanbul, 1964.
- M.A. Shaban, *İslamic History A New Interpretation*, Newyork, 1976.
- Mahmud İsmail, *el-Edarise fi'l-Mağribi'l-Aksa*, Kuveyt, 1989.
- Makrizî, *el-Mevaiz ve'l-İtibar*, Beyrut, 1998.
- Makrizî, *es-Sulûk*, Beyrut, 1997.
- Mamour Prince, *Polemics on the Fatimid Khalifate*, London, 1923.
- Mantran Robert, *İslam Yayılış Tarihi*, Çev; İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981.
- Massignon L. “Karmatîler”, *İA*, İstanbul, 1986.
- Mehdi Abdü'l-Hüseyin en-Necm, *Sevratu'l-Aleviyyin*, Di-meşk, 2003.
- Merçil Erdoğan, “Büveyhîler”, *DİA*, İstanbul, 1995.
- Mesûdi, *Mürûcû'z-Zeheb*, Beyrut, 1988.
- Miquel Andre, *İslam ve Medeniyeti*, Çev; Ahmet Fidan, Hasan Menteş, Ankara, 1991.
-
- Muğniyye Muhammed Cevat, *eş-Şiatu ve'l-Hakimun*, Beyrut, 1992.

Hız Ali Neslinin İsyanları

- Mustafa, Nevin, *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, Çev; Vecdi Akyüz, İstanbul, 1990.
- *Nehcü-l Belağa*, Der; Seyyid Şerif Radi, Çev; Heyet, Ankara, 1990.
- Onat Hasan, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Ankara, 1993.
- Onat Hasan, “Şiiliğin Doğuş Meselesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1997, C. XXXVI, s, 81.
- Öz Mustafa, “Ebu Abdullah eş-Şii”, *DİA*, İstanbul, 1994.
- Özyayın Abdülkerim, “Adudu'd-Devle”, *DİA*, İstanbul, 1995.
- Özdemir Mehmet, “Hammudîler”, *DİA*, İstanbul, 1997.
- Özdemir Mehmet, *Endülüsl Müslümanları-1*, Ankara, 1994.
- Rayyıs M. Ziyaeddin, *İslam'da Siyasi Düşünce Tarihi*, Çev; Ahmet Sarıkaya, İstanbul, 1990.
- Rezûk Muhammed,” İdris I”, *DİA*, İstanbul, 2000.
- Rezûk Muhammed,” İdrisîler”, *DİA*, İstanbul, 2000.
- Sad'un Abbas Nasrullah, *Devletü'l-Edarise Fi'l-Mağrib*, Beyrut, 1987.
- Sarıçam İbrahim, “Emevilerin Fatımilere Karşı Bir İktidar Denemesi”, *AÜİFD*. (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi) cilt, XXXV, Ankara, 1996.
- Shaban. A, *İslamic History*, Newyork, 1976.
- Sharon Moshe, *Black Banners From The East*, Leiden, 1983.
- Strotmann, R. “Şia”, *İA*, İstanbul, 1970.
- Suyutî, *Husnu'l-Muhazara*, Beyrut, 1997.
- Suyutî, *Tarihu'l-Hulefa*, Mısır, 1952.
- Şakir Mahmut, *et-Tarihu'l-İslami*, (ed-Devletü'l-Abbasiyye) Beyrut, 1991.
- Şehristani, Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, Mısır, 1961.
- Taberi, *Tarihu't-Taberi*, Kahire, 1979.

- Tan Muzaffer, *Bâtınlık Kavramı Ve Batını Fırkaların Tasnif Meselesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)Ankara, 2000.
- el-Ukaylî Muhammed Erşit, *eş-Şia*, Amman, 1980.
- Üçok Bahriye, *İslam Tarihi*, Ankara, 19790.
- Varol Bahattin, *Ehl-i Beyt Nesli*, Konya, 2004.
- Varol Bahattin, *Siyasallaşma Sürecinde Ehli Beyt*, Konya 2004.
- Watt Montgomery, *İslam Avrupa'da*, Çev; Hulusi Yavuz, İstanbul, 1989.
- Welhausen Julies, *İslam'ın ilk Döneminde Dini-Siyasi Muhalifat Partileri*, Çev; Fikret Işıltan, Ankara, 1989.
- Yakubi, *Tarihu'l-Yakubi*, Beyrut, 1993.
- Yakut, el-Hamevî, *Mucemu'l-Buldan*, Beyrut, 1990.
- Yetik Zübeyir, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, İstanbul, 1990.
- Yıldız Hakkı Dursun “Abbasiler”, *DİA*, İstanbul, 1991.
- Zettersteen K.V., “Büveyhîler”, *İA*, İstanbul, 1964.
- Zorlu Cem, *Abbasilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyanlar*, Ankara 2001.

On dört asırlık İslam tarihinde en uzun ve en önemli isyan hareketini araştırırsak karşımıza Hz. Ali taraftarlığını ön plana alan Şia hareketleri çıkmaktadır. Şia gerçekleştirdiği gerek başarısız birçok isyanla İslam tarihinin en önemli ve en uzun süren muhalefet hareketidir. İslam tarihinin iki köklü imparatorluğu olan Emeviler ve Abbasiler döneminde birçok değişik fikirdeki gruplar, isyan hareketlerinde bulunsalar da, en fazla ses getiren ve isyanlarını etkili sonuçlara dönüştürebilenler Şîî hareketler olmuştur. Bu isyanların birçok sebepleri sayılabilir. Ancak Şia tarafından gerçekleştirilen isyanların daha çok siyasi isyanlar olduğunu burada vurgulamak istiyoruz.

ISBN 978-605-5999-67-4

cizgi
kitapevi

www.cizgikitabevi.com